

BUWAHA

مقاله و تحقیقات علمی و فرهنگی

فقه و حقوق
تفاسیر و تفسیرات
فقه امامیه
فقه اهل سنت
فقه حنفیه
فقه مالکیه
فقه شافعیه
فقه حنبلیه

بوالاتی

5

2000 源泉

ISSN 1005-0876

ئەسسىھلامۇ ئەلەيكۇم ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن.

«بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئەجداتلىرىمىز ياراتقان كالاسسىك ئەدەبىيات ۋە خەلق ئېغىز ئەدەبىياتى ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىدۇ، بۇ لەقە - تىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ. «بۇلاق» ژۇرنىلىدا ئېلان قىلىنىۋاتقان ئەسەرلەر بىزنى ئاتا - بوۋىلار ياراتقان ئەقىل - پاراسەت، بىلىم - لەپىكىت خەزىنىسىگە باشلاپ كىرىدۇ. خەلق - مىزنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ۋە تارىخىي سەرگۈزەشتە - لىرىدىن مەلۇمات بېرىدۇ.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ 2001 - يىللىق سانلىرى ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ سەلەپىلىرى ۋە مول مەزمۇنلىرى بىلەن مىزنى مەمنۇن قىلىدۇ. ئەگەر مىز ئەجدادلىرىمىز ياراتقان مەدەنىيەت بايلىقلىرىدىن ئىپ - تىخار، لەوزۇر ۋە غۇرۇر ئالاي دەپسىڭىز «بۇلاق» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولغايىسىز. ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان بۇ قىسمەتلىك مەنىۋى مىراسلىرىنى قەدىرلەپ، ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈش ئىشى لە مە كىشىنىڭ غەمخورلۇقى، ياردىمىگە موقتاج. مۇشتەرى بولۇش بىز ئۈچۈن ئەڭ زور قوللاش، ئەڭ ياخشى ياردەمدۇر.

«بۇلاق» ژۇرنىلىنىڭ بېجىتا ۋە كالتە نومۇرى: 108 - 58 ، يەككە باھاسى: 4.50 يۈەن، يېرىم يىللىق باھاسى: 13.50 يۈەن. جايلىرىدىكى بېجىتخانىلاردا مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ.

تېلېفون: 0991-2826857

بىرلا

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 74 - سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: مىرھايات مىرسۇلتان

بۇلاق

2000 - يىللىق 5 - سان
مۇندەرىجە

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى ..... مىرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھمەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

كىتابى ئابدۇللاھ ..... ئابدۇللاھ ئىبنى خەتب پوسكامى (12)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

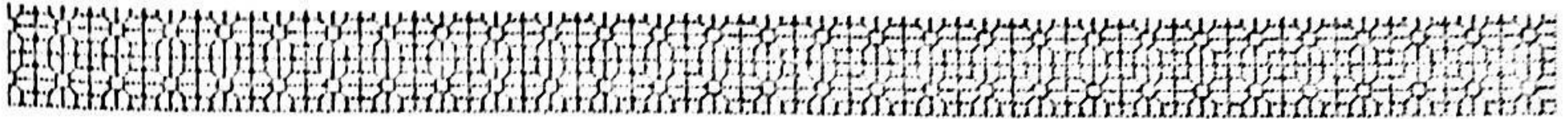
بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى ..... ھېرمان ۋامبىرى (39)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋۇدۇن نىياز

خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىدىن

تارانچى ناخشىلىرى ..... (49)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۈسەين كېرىم

ئەدەبىي مۇھاكىمە

چاغاتاي ئەدەبىياتى ..... ك . م . فۇئاد (73)

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

تىل - يېزىق تەتقىقاتى

چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەردىكى جۈملە تەركىبلىرىنىڭ ئورنى.....

..... ئايسىما مېرسۇلتان (86)

تارىختىن ئىزلار

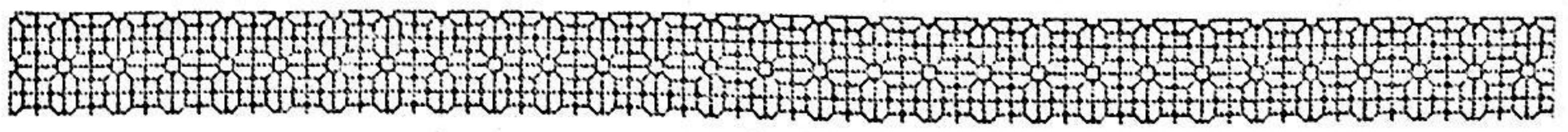
گۈلەمخان ..... ئىبراھىم نورۇز (100)

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
ئەققاش: تۇردى قادىر نازىرى
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: ئىسمائىل ھاجى پورتېرىتى (رەسسام: جالالىدىن بەھرام)
مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: «كىتابى ئابدۇللاھ» نىڭ قولىيازما نۇسخىسىدىن ئېلىنغان
فوتو سۈرەت.
مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: قۇمتۇرا مىڭ ئۆينىڭ سىرتقى كۆرۈنۈشى.

نارىخى رەشىدىي

مرزا ھەيدەر كۆرەگان

مولا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل:
ھەزرىتى ساھىبقىراننىڭ بەشىنچى نوۋەت موغۇلىستانغا
يۈرۈش قىلغانلىقىنىڭ بايانى

نۇسرەت قۇچقان لەشكەرلەر موغۇلىستاندىن ھېسابسىز ئولجا غەنىمەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران شۇ يىلى موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلماقچى بولدى. ئەمىر مۇسانىڭ ئوغلى مۇھەممەد بەگ ھەزرىتى ساھىبقىرانغا كۈيۈغۇللۇق شەرىپى بىلەن بەختىيار ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن ئەمىر ئابباس ۋە ئاقتېمۇر باھادىرنى ئالدىن يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى. بۇلار پەرمانغا بىنائەت كېچە - كۈندۈز يول يۈرۈپ، بۇغام ئىسىغىكۆلدە ئەمىر قەمەرىدىن گەيەتتى. ئۇلار بىرلا مەردانە جەڭ بىلەن قەمەرىدىننى قاچۇرۇپ، ئەل ئۇلۇسىنى بۇلاپ - تالاپ ئەسىر قىلدى. بەختىيار ساھىبقىران مەدەتكارلىق ئۈچۈن ئۆزى تاكى قوچقار دېگەن جايغىچە باردى. ئۇ جايدا ئۇنىڭ مۇبارەك قۇلىقىغا ئاڭلاندىكى، توختامىش ئوغلان ئۇرۇس خاندىن ۋەھىمە قىلىپ ئۈمىد يۈزىنى ئالىي دەرگاھقا قويۇپ كەلدى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئىستىقبال رەسمىيەتلىرىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن ئۆزبېك ئەمىرلىرىدىن ئەمىر تۈمەنگە پەرمان قىلىپ: «توختامىش ئوغلاننىڭ ئىستىقبالغا چىقىپ، ئۇنى ئىززەت ۋە ئىكرام بىلەن ئېلىپ كەلگەي» دەپ ئەۋەتتى. ساھىبقىران ئۆزى يۇمغال يولى بىلەن يۈرۈش قىلىپ ئۆزگەندەكە چۈشتى. ئۇ يەردىن يۈرۈپ بەخت ۋە ئىقبال بىلەن سەمەرقەندكە قايتتى. ئەمىر تۈمەن توختامىش ئوغلاننى باشلاپ ئېلىپ كەلدى ۋە ئۇنىڭ دۆلەت ئۇلۇغلىرىنى ساھىبقىران بىلەن كۆرۈشتۈردى. ھەزرىتى ساھىبقىران ئۇنىڭ يېتىپ كەلگەن كىشىلىرىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتتى. ئۇلارنى ئېزىزلاپ، ئىھتىرام قىلىشتا ھېچبىر دەقىقىنى نەزەرىدىن ساقىت قىلمىدى. مەجلىس رەسمىيىتىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارغا نۇرغۇن مال، ئالتۇن - جاۋاھىر، كىيىم - كېچەك، كېمەر، جابدۇق، ئاقچە، ئات، تۆگە، چىدىر، بارىگاھ، دۇمباق، بايراق ۋە باشقا شاھانە ھەيۋەت ھەشەمەت ئەسلىھەلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئىنئام قىلدى. مىسرائى:

ۋەسفىن دېيەن ئالماس بەيان، شەرھىن قىلا ئالماس قەلەم.

ھەزرىتى ساھىبقران غايەت ئىشەنچ ۋە ئىھتىرام تۈپەيلىدىن توختامىشنى «ئوغلان» دەپ ئاتىدى.

ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئاخىرقى ئەھۋالىنىڭ بايانى

ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدىكى ئەھۋالنى پەقىر مۇھەممەد ھەيدەر ئىشەنچلىك موغۇل ئۇلۇغلىرىدىن مۇنداق ئاڭلىغانىدىم: ئەمىر قەمەرىددىن تاغدا قېچىش جەريانىدا ئىستىسقا كېسىلىگە دۇچار بولۇپتۇ. كېسەل شۇ دەرىجىگە يېتىپتۇكى، ئۇنىڭ دوۋىسىنى ئىششىپ ئۈستىدىن يېرىلىپ زەرداپ ئاققىلى تۇرۇپتۇ. مۇشۇ ئەھۋالدا تۇرغاندا، ئەمىر تېمۇرنىڭ لەشكىرى كېلىۋاتقانلىق خەۋىرى ئاڭلىنىپتۇ. لېكىن ئەمىر قەمەرىددىن ئەتتا ئولتۇرغۇدەك ماجال ۋە قۇۋۋەت قالمىغانلىقتىن، خەلقى ئۇنى جاڭگال ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ، ئىككى چاكارنى ۋە بىر مۇنچە ئوزۇق - تۈلۈكنى قېشىدا قالدۇرۇپ قويۇپ، قېچىپ كېتىپتۇ. ئەمىر تېمۇرنىڭ لەشكىرى قەمەرىددىننى تاپالماي يېنىپ كەتكەندىن كېيىن، قەمەرىددىننىڭ قېچىپ كەتكەن خەلقى يېنىپ كېلىپ جاڭگالنى ئىزدەپتۇ. لېكىن نە ئەمىر قەمەرىددىن، نە ھەمراھلىرىدىن ئەسەرمۇ تاپالماپتۇ. ئۇلارنىڭ يا ئۆلۈكى يا تىرىكىدىن خەۋەر بولماپتۇ. شۇنداق قىلىپ خالايق ئۇنىڭ يامانلىقىدىن خالاس بولۇپتۇ. ئەمىر قەمەرىددىن يوقالغاندىن كېيىن، ئەمىر تۆمۈر موغۇلىستان تەرەپتىن خەتىرجەم بولۇپتۇ ۋە ئالتىنچى نۆۋەت موغۇلىستان ئۈستىگە كېلىپتۇ. شۇندىن ئېتىبارەن موغۇلىستاندا تىنچلىق ھاسىل بولۇپتۇ.

«زەپەرنامە» دىن ئېلىنغان نەقىل: خىزىر خوجەخاننىڭ بايانى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، خىزىر خوجەخان تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئاخىرقىسى ئىدى. ئۇ سۈت ئىمىۋاتقان ۋاقتىدا ئاتىسىدىن ئايرىلدى. خىزىر خوجەخاننىڭ يېشى 12 گە يەتتى. ئەمىر قەمەرىددىننىڭ ئاپىتىدىن قورقۇپ ئۇنى قەشقەردىن قاچۇرماقچى بولدى. ئەمىر خۇدايىداد ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرىدىن ھەمراھ قىلىشنى ئويلىغانىدى. لېكىن مىر ئاغا مەنئىي قىلىپ مۇنداق دېدى: «ئۇنىڭغا ئۆز مۇلازىملىرىڭنى ھەمراھ قىلمىغىن. چۈنكى خىزىر خوجەخان قاچانكى خانلىق تەختىدە ئولتۇرسا، بۇ ھەمراھ بولغانلار ئەلۋەتتە مۆتىۋەر ۋە ئەزىز بولغۇسىدۇر. ئۇلار ساڭا ۋە پەرزەنتلىرىڭگە دۈشمەن بولۇر. چۈنكى ئۇلار بىزنى ئەمىر خۇدايىداد ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى مەنسىتمەيدۇ دەپ ئويلاپ، ئەلۋەتتە سىزلەرگە دۈشمەن بولۇر. ئەڭ ياخشىسى ناتونۇش كىشىلەرنى ھەمراھ قىلغىن».

شۇنداق قىلىپ ئەمىر خۇدايىداد ئادەتتىكى خەلقىتىن 12 كىشىنى خىزىر خوجەخانغا ھەمراھ قىلدى. كېيىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئەمىر بولدى. ھازىرمۇ ئەمىرلەر شۇلارنىڭ نەسلىرىدىندۇر. ئۇلارنىڭ بىرى خارەزىملىق بىر سودىگەر ئىدى. كۆنچى ئەمىرلىرى ئۇنىڭ

نەسلىدىندۇر. يەنە بىرى چاللىق بىر ئوۋچى ئىدى. ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ئەمىرلەردىن بولدى. ئۇلارنىڭ لەقىمى قۇشچىدۇر. ئەمما كۆڭۈلداشمۇ دېيىشەتتى. ئەمىرلەر ئاشۇ قەۋمدىن ئىدى. 12 كىشىدىن قالغانلىرىمۇ مەنسەپدار بولدى.

شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ھەزرىتى خىزىر خوجەخاننى بەدەخشان ۋە قەشقەر ئارىسىدىكى تاغلارغا ئېلىپ باردى. بۇ چاغدا ئەمىر قەمەرىددىننىڭ جاسۇسلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتى. خىزىر خوجەخاننى مەزكۇر 12 كىشى ئۇ تاغلاردىن ئېلىپ قېچىپ، خوتەن تاغلىرىغا باردى. ئۇ يەردىمۇ ۋەھىمىگە چۈشۈپ قالدى. شۇندىن كېيىن ئۇ يەردىن سېرىق ئۇيغۇر چەرچەن، لوپ، كىتىك تەرەپلىرىگە باردى. 12 يىل شۇ تەرەپلەردە كۈن كەچۈردى. ئەمىر قەمەرىددىن بۇ ئالەمدىن كەتكەندىن كېيىن، خالايق خاننى ئىزدىدى. ئەمىر خۇدايداد خىزىر خوجەخانغا كىشى ئەۋەتىپ ئېلىپ كەلدى. خالايق يىغىلىپ كېڭەش مەسلىھەت قىلىپ ئۇنى خان قىلىپ كۆتەردى. شۇنداق قىلىپ موغۇل خانلىقىدا بىرلىك ھاسىل بولۇپ سەلتەنەت ئىشلىرى راۋاج تاپتى. موغۇلىستاننىڭ تۈرلۈك ئىشلىرى روناق تاپتى. ئەمىر تېمۇر بىلەن سۈلھى قىلىشىپ، دوستلۇق ئورنىتىلدى. تەۋەككۈل خېنىم ھەزرىتى خاننىڭ ھۇجرىلىرىدىكى پاك بىر مەسۇمە ئىدى. ئۇنى ئەمىر تېمۇرگە ياتلىق قىلىپ بەردى.

«زەپەرنامە» دە بۇلار بايان قىلىنغان بولۇپ، تەپسىلاتى ناھايىتى ئۇزۇن. سۆزنىڭ خۇلاسسىسى شۇكى، خان شۇ كۈنلەردە خىتاي تەرىپىگە غازاتقا باردى. تۇرپان ۋە قارا خوجا شۇ ۋاقىتلاردا خىتاي مەملىكىتىگە قوشۇۋېلىنغان ئىدى. بۇ شەھەرلەر شۇ ۋىلايەتلەردىكى شەھەرلىرىنىڭ چوڭراقى ئىدى. خىزىر خوجەخان ئۆزى غازات قىلىپ ئۇ دىيارنى ئىشغال قىلىپ، ئىسلامغا كىرگۈزدى. ھازىرمۇ ئۇ يەرلەر ئىسلام يۇرتلىرىدۇر. موغۇل خانلىرىنىڭ پايتەختى قەشقەردىن قالسا تۇرپاندۇر. نەقىل قىلىنىشىچە، شۇ قېتىمقى غازاتتا چۈشكەن مال غەنىمەتلەرنى ھەزرىتى خان شەرىئەت ھۆكۈمى بىلەن تەقسىم قىلدى. خانغا بىر ئەتلەس ۋە بىر كۆك كالا تەقسىم قىلىندى. بۇنىڭدىن مەقسەت شۇكى، خىزىر خوجەخان تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ ئىسلام دۆلىتىنى يېڭىلىدى ۋە ئەمىر تېمۇر زامانىدا ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلدى.

يەنە «زەپەرنامە» دە بايان قىلىنىشىچە، ئەمىر تېمۇر مەغرەپ ۋە شىمال تەرەپتىكى مەملىكەتلەردىن خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن، شەرق تەرەپتىكى دىيارلارغا يۈزلەندى. ئۇ دىيارلارنىڭ ئۇلۇغى خىتاي مەملىكىتى ئىدى. خىتايغا لەشكەر تارتىشنىڭ تەپسىلاتى ئۇزۇن. ئەمما، قىسقىچە ئەھۋال شۇكى، ئۇ سەپەرگە سەككىز يۈز مىڭ لەشكەر تەييارلاندى. بارلىق لەشكەرلەرگە يەتتە يىللىق يەم - خەشەك بېرىلدى. ئىراق ۋە رۇمغا لەشكەر تارتىلغاندىمۇ يەتتە يىللىق ئاش - ئوزۇق بېرىلگەندى. لېكىن خىتاي بىلەن ماۋەرائۇننەھر ئارىسىدا ئاۋاتلىق كەم بولغانلىقى ئۈچۈن، ئوزۇق - تۈلۈك ۋە ئەسلىھەلەر جەھەتتە ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپ ھازىرلىق كۆرۈلدى ۋە يەنە مۇنداق تەييارلىق قىلىندى: ھەر ئادەم بېشىغا ئۆزىنىڭ ئوزۇقىدىن باشقا ئىككى سېغىن كالا، ئون سېغىن ئۆچكە تەييارلاندى. چۈنكى ئوزۇق تۈگىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ سۈتى ئوزۇق قىلىنىدۇ. سۈتمۇ تۈگىگەندە ئۇ ھايۋاناتلارنىڭ گۆشى ئوزۇق بولىدۇ. شۇنداق تەييارلىقلاردىن كېيىن، سەمەرقەندتىن راۋان بولدى. شۇ يىلى قىشتا تۈركىستاندا قىشلاق قىلدى ۋە ھەزرىتى خىزىر خوجەخانغا كىشى ئەۋەتىپ: «ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە زىرائەتكە تىرىشچانلىق قىلىڭلار ۋە لەشكەرلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك تەييار قىلىڭلار» دەپ پەرمان قىلدى. پەقىر ئاتام (تەڭرى ئۇنىڭ قەبرىنى نۇرلۇق قىلغاي) دىن كۆپ قېتىم مۇنداق ئاڭلىغانىدىم: «دەسلەپكى باھار ۋاقتىدا موغۇلىستاننىڭ مەشھۇر

جايلىرىدىن بىرى بولغان كۆكتۆپەدە يېڭى قىمىز چىققان چاغ ئىدى. موغۇلنىڭ قەدىمىي ئادەتلىرى بويىچە شۇ كۈنلەردە توي قىلىنغانىدى. خان ئەمىر خۇدايداد بىلەن بىللە كاسىدا قىمىز تۇتۇپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا دۆلەت ئۇلۇغلىرىدىن بىرى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئەلچىسىنىڭ خەۋىرىنى ۋە ئېلىپ كەلگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىنى خانغا بايان قىلدى. خىزىر خوجەخان كۆڭلىدە: «ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش، قونالغۇ ۋە سورۇن بېرىپ، خىراجىتىنى ئۈستىمىزگە ئېلىشنىڭ ئار - نومۇسىنى كۆتۈرىدىغان بولدۇق. ئەجەپ قاتتىق ئەھۋالغا يولۇقتۇق» دەپ ئويلىدى ۋە بۇ ئەندىشە بىلەن خاننىڭ قولىدىكى قىمىز يەرگە تۆكۈلۈپ كەتتى. ئەمىر خۇدايداد بۇنى كۆرۈپ ئەرز قىلدىكى: «ھازىرچە راھەت - پاراگەت كاسىسىدىن ئىچىپ تۇرۇش كېرەك. شۇنداق ئېيتىلغانكى، نەزم:

كېلۈر غەمنى يېمەك بۇ ئەيشى نەقدىمغە بېرۇر بەرھەم،
ئوشۇل بېھراقىكى، تاڭلەننىڭ ئىشىن تاڭلەغە قويغايىسەن.

يەنە شۇنداق ئېيتىلغانكى، بىر ئالىمنى ئاسمانغا ئاتساڭ تاكى ئۇ چۈشۈپ بولغۇچە پاك تەڭرىنىڭ يۈز قىسمى رەھىمىتى چۈشۈپ بولىدۇ. تاكى يەنە بىر يىلغىچە ئۇلۇغ ۋە قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ نەچچە مىڭ تۈرلۈك رەھىمەتلىرى باردۇر. شۇڭا، بۇ ۋاقىتنى خۇشاللىق بىلەن ئۆتكۈزۈمەك كېرەك.»

ئەمىر خۇدايداد بۇ سۆزىنى تېخى تۈگىتە - تۈگەتمەيلا خاننىڭ بارگاھى تەرەپتىن قارا ئاتقا مىنگەن ئاق كىيىملىك بىر كىشى ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەلدى - دە، خالايق ئاتتىن چۈشىدىغان جىلاۋخانىدىمۇ ئاتتىن چۈشمەي يۈگۈرۈتۈپ ئۆتۈپ، خالايق سەپ تۈزۈپ تۇرغان يەرگە يېتىپ كەلدى. ياساۋۇللار ھەر تەرەپتىن ئۇنى توسۇشقا باشلىدى. ئۇ كىشى پەرۋا قىلماي ئاتنى چاپتۇرۇپ خانغا يېقىن كەلدى. ئاندىن: «ئەمىر تېمۇر ئوتتاردا ئۆلدى!» دەپ ۋاقىرىدى - دە، ئارقىسىغا ياندى ۋە كەلگەندىكىدەك ئات چاپتۇرۇپ چىقىپ كەتتى. ئۇنى ھەرقانچە چاقىرىپ: «توختىغىن، خەۋەرنى تولۇق ئېيتقىن!» دەپ ۋارقىراشقان بولسىمۇ، ئۇ كىشى ھېچ ئىلتىپات قىلمىدى. ئارقىسىدىن نەچچە كىشىنى ئەۋەتتى. ئۇلار قانچە قوغلىغان بولسىمۇ، ئۇنىڭ چاڭ - توزانلىرىغىمۇ يېتىشەلمىدى. شۇندىن كېيىن ئۇ كىشىدىن ياكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپاتىدىن ھېچ خەۋەر مەلۇم بولمىدى. تاكى 40 - 45 كۈنلەردىن كېيىن خەۋەر كېلىپ، ئەمىر تېمۇرنىڭ ئوتتاردا ئۆلگەنلىكى ئايان بولدى. ئۇ خەۋەر بەرگۈچىنىڭ سۆزى راست بولۇپ چىقتى. ھەر ھالدا ھەزرىتى خان ئۇ مەنەت ۋە غەمدىن خالاس بولدى. خىزىر خوجەخان تارىخقا 770 - يىلدىن ئىلگىرى تۇغۇلغان ئىكەن. مەزكۇر ۋەقە 808 - يىلىدا^① بولغانلىقى مەلۇم. ئەمما، خىزىر خوجەخاننىڭ ئەمىر تېمۇردىن نەچچە يىل كېيىن ۋاپات بولغانلىقى مەلۇم ئەمەس. تەڭرى ئەڭ بىلگۈچىدۇر. خىزىر خوجەخان خانلىق تەختىدە بەرقارار بولۇپ سەلتەنەت سۈرگەندىن كېيىن خانلىق ئاساسىدا ئەمىر قەمەرىدىننىڭ پاراكەندىچىلىكى ۋە ئەمىر تېمۇرنىڭ تەھلىكىسىدىن پەيدا بولغان تەۋرىنىشلەر يېڭىباشتىن تىنچىدى. سەلتەنەت ئۇسلۇبى ۋە قەدىم قانۇنلىرى پۈتۈنلەي بۇزۇلغان ئىدى. ئۇنى ئالاھىدە پەرمان بىلەن تۈزىدى. مەملىكەت ئىشى ۋە دۆلەت ئىرىكەنلىرى ھۆكۈمەت ئەھكاملارنى چىڭ تۇتۇپ، تەرتىپكە سالدى. شۇ جۈملىدىن بىرى ئەمىر خۇدايداد ئەمىرلەرنىڭ مۇھىمى ئىدى. ئۇنىڭ ئورانتۇبۇرا ئاتلىق بوۋىسىغا چىڭگىزخان يەتتە مەنەسپ

① رۇسچە نەشرىدە «807 - يىلى» دېيىلگەن.

بەرگەن ئىدى. بۇ يەتتە مەنسەپنىڭ تەپسىلاتى توۋەندىكىچە، بىرىنچى: تەبىل، ئىككىنچىسى، ئەلەم. بۇلارنى تۈركىي تىلىدا تۈمەنتۇغ ۋە ناغرا دەيدۇ. ئۈچىنچىسى، مۇلازىملىرىدىن ئىككى كىشىگە قوشۇن تۇغ بەرگەي. تۆتىنچىسى، قۇر كۆتەرگەي، يەنى موغۇلنىڭ قائىدىسى بويىچە خاننىڭ مەجلىسىدە ئۇنىڭدىن باشقا ھېچ كىشى ئوقيايىنى قولىدا كۆتۈرۈپ يۈرەلمەيدۇ. بەشىنچى، شىكار پەيتىدە ھەرقانداق كىشى ھەتتاكى توشقان ئوۋلىغۇچى كىشى بولسىمۇ ئۇ كىشىنىڭ نۆۋكىرى بولغاي. بۇ مەنانى تۈركىي سۆزدە مۇنداق ئىپادە قىلغان. بۆدۈنە تۇتقان، توشقان ئوۋلىغانلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ سىزىقىدىن چىقىمىسۇن. ئالتىنچىسى شۈكى، پۈتكۈل موغۇل ئۇلۇسىغا ئەمىر بولغاي. نىشاندا ئۇنىڭ ئېتىنى موغۇل ئۇلۇسىنىڭ سەردارى دەپ يازغاي. يەتتىنچىسى، دىۋان خاندا ئەمىرلەر ئۇنىڭدىن بىر ياي بويى يىراقتا ئولتۇرغاي. چىڭگىز خاننىڭ ئۇراتۇبۇراغە بەرگەن يەتتە مەنسىپى شۇلار ئىدى. ئەمىر بولاجى تۇغلۇق تېمۇر خاننى قالماق يۇرتىدىن ئېلىپ كېلىپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغاندا، تۇغلۇق تېمۇر خان ئەمىر بولاجىنىڭ بۇ خىزمىتى ئۈچۈن يۇقىرىقى يەتتە مەنسەپكە يەنە ئىككى مەنسەپنى قوشۇپ توققۇز مەنسەپنى بەردى. بۇ ئىككى مەنسەپنىڭ بىرى، قوشۇن ئەمىرلىرىدىن ھەربىر ئەمىرنىڭ مىڭ نۆۋكىرى بولسا ئۇنى مەنسەپتىن چىقىرىش ۋە مەنسەپ بېرىشتە ئىختىيارغا ئىگە بولغاي ۋە خاننىڭ ھۆكۈمىگە مۇھتاج بولمىغاي. ئىككىنچىسى شۈكى، ئەمىر بولاجىنىڭ نەسلىدىن بولغان ھەربىر كىشى تاكى توققۇز خىل گۇناھ قىلمىغىچە ئۇنىڭغا ئېتىراز بىلدۈرۈلمىگەي. گۇناھى توققۇزغا يەتسە ئۇنىڭ سورىغىنى قىلماقچى بولسا، ئۇنى ئىككى ياشار بولغان ئاق ئاتقا مىندۈرگەي ۋە ئۇنىڭغا ئىززەت قىلىپ ئېتىنىڭ ئاستىغا ئاق كىگىز سالغاي. ئۇنىڭ سۆزىنى خانغا بارلاستىن بولغان ئەمىر يەتكۈزگەي ۋە خاننىڭ سۆزىنى ئۇنىڭغا ئەركىنۈتتىن بولغان ئەمىر يەتكۈزگەي. دېمەك يارغۇ - سوراقنى مۇشۇ ئۇسۇلدا قىلغاي. گۇناھى ئۆلۈمگە تېگىشلىك گۇناھ بولسا، توققۇز گۇناھنىڭ ھەممىسى ئېنىق بولسا، ئۇنىڭ ئىككى شەرىكىدىن قان ئالغاي. ئۇنىڭ بەدىنىدە قان قالمىغۇچە قان ئاققاي. يۇقىرىقى ئىككى ئەمىر ئىككى يېنىدىن ئۇنى يۆلەپ تۇرغاي. پۈتۈن قېنى چىقىپ ھالاك بولغاندىن كېيىن، بۇ ئىككى ئەمىر يىغلاپ ئۇنى تاشقىرىغا ئېلىپ چىققاي، دەپ بۇ توققۇز مەنسەپكە خەت نىشانە قىلىپ بەرگەندى. تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئۇ نىشانىنى پەقىر كۆرگەندىم. چۈنكى بوۋىلىمىزدىن قالغان بۇ خەت قولىدىن قولغا قېلىپ ئاتام (تەڭرى ئۇنىڭ جايىنى نۇرلۇق قىلغاي) غا تەگكەندى. ئۇ نىشان شاھىبىكخاننىڭ پاراكەندىچىلىكىدە يوق بولدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى ۋە خېتى موغۇل ئۇسلۇبىدا ئىدى. مەن مۇنداق ئاڭلىغاندىم، ئۇ نىشاننىڭ ئاخىرىدا: «توڭغۇز يىلى باھار ۋاقتىدا قۇندۇز ۋىلايىتىدە يېزىلدى» دەپ پۈتۈلگەنكەن. بۇ سۆزلەرنى خەلق تاكى قۇندۇزغىچە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسى تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ تەختى تەۋەلىكىدە ئىكەنلىكىگە دەلىل قىلاتتى. ئەمما ئۇلار تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئەھۋالىدىن بىخەۋەر ئىدى. پەقىر بۇ كىتابتا تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئەھۋاللىرىنى يۇقىرىدا بايان قىلدىم ۋە «زەپەرنامە» دىن نەقىل كەلتۈردۈم.

خىزىر خوجەخان ئەمىر بولاجىنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايىداننىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن ئەمىر قەمەرىددىننىڭ بالايى ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ، خانلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئۇمۇ ئۇلۇغ بوۋىسىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇ توققۇز مەنسەپكە يەنە ئۈچ مەنسەپ قوشۇپ 12 مەنسەپ قىلىپ، ئەمىر خۇدايىدەقا بەردى. بۇ ئۈچ مەنسەپنىڭ بىرى شۈكى، توي كۈنلىرىدە خاننىڭ ئۈچ ياساۋۇلى سەپلەرنى راسلىغاي. ئەمىر خۇدايىداننىڭ بىر ياساۋۇلىمۇ سەپلەرنى راسلىغاي. ئىككىنچىسى، توي كۈنلىرىدە مەجلىستە ئوڭ قول تەرەپتە بىر كىشى خاننىڭ پىيالىسىنى

كۆتۈرۈپ تۇرغاي، سول قول تەرىپىدە بىر كىشى ئەمىر خۇدايدادنىڭ پىيالىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرغاي. بۇ ئىككى پىياله خانغا ۋە ئەمىر خۇدايدادقا خاس بولغاي. ئۈچىنچىسى شۈكى، خەت نىشانلارغا مۆھۈر باسقاندا سۆز تامام بولغان يەرگە ئەمىر خۇدايداد مۆھۈر باسقاي ۋە شۇ قۇرنىڭ ئۈستىگە خان مۆھۈر باسقاي.

بۇ 12 مەنەپ ئىنئام قىلىنغاندىن كېيىن، خىزىر خوجەخان ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئىسمىغا نىشان خېتى قىلىپ بەرگەندى. بۇ 12 مەنەپ ئەمىر خۇدايدادتىن كېيىن ئوغلى مۇھەممەد شاھ كۆرەگانغا قارار تاپتى. ئەمىر مۇھەممەد شاھتىن كېيىن ئۇنىڭ قېرىندىشىنىڭ ئوغلى مەرسەئىد ئەلى كۆرەگانغا قالدى. ئاندىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قالدى. ئۇنىڭدىن ئوغلى مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا كۆرەگانغا قالدى. مۇھەممەت ھۈسەيىن مىرزا پەقىر مۇھەممەت ھەيدەرنىڭ ئاتامدۇر. ئاتام شەھىد بولغاندىن كېيىن، تاغام سەيد مۇھەممەت مىرزا سۇلتانى شەھىد سۇلتان سەئىدخان (ئاللاھ ئۇنىڭ جايىنى نۇرلۇق قىلغاي) نىڭ خىزمىتىدە بولغان ئىدى. سۇلتان سەيدخان بۇ مەنەپلەرنى تاغامغا ئىلتىپات قىلغانىدى. بۇ ۋەقەلەر بۇ «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى دەپتىرىدە زىكىر قىلىنغۇسىدۇر.

مەزكۇر مەنەپنىڭ قارار قىلىنغان دەسلەپكى ۋاقتى تارىخقا 625 - يىلىدىن ئىلگىرى چىڭگىزخاننىڭ زامانىدا ئىدى ۋە ئاخىرى سۇلتان سەيدخان ۋاپات بولۇپ تاغام قەتلى قىلىنغان ۋاقت، يەنى تارىخقا 940 - يىلى مۇھەررەم ئېيىنىڭ دەسلەپكىچە بۇ قائىدە داۋام قىلغان، بۇ دەۋر ئاخىرلاشتى. نۆۋەت رەشىد سۇلتانغا يەتتى. ئەجدادلار قائىدىسىنىڭ ئورنىغا ئەۋلادلارنىڭ زىدىيىتى ئالماشتى. ھەممىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئۇلۇغ ۋە پاك تەڭرىگە تەشەككۈركى، نۆۋەت پەقىرگە يەتتى. مەخلۇقنىڭ بەندىلىكىدىن بۇ بەندىنى ئازاد قىلدى. خانغا ۋە مەنەپىگە مۇھتاجلىقتىن پەقىرنى خالاس قىلدى. ئەي تەڭرىم، پەقەت سېنىڭ ئىنايىتىڭلا نۇقسانسىزدۇر. ئۇنىڭ ھەربىر زەررىچىسى دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە نىجاتلىققا سەۋەبتۇر. زاھىرىمنى مەخلۇقنىڭ بەندىلىكىدىن ئازاد قىلغاندەك باتىنىمنىمۇ باشقىلارنىڭ باغلىقىدىن ئازاد قىلغايىسەن ۋە ھەممىدىن خالاس ئەتكەيسەن، ئۆزۈڭگىلا گىرىپتار قىلغايىسەن. نەزم:

يا رەب، ھەممە خەلقنى ماڭا بەدخۇ قىل،
ئالەم ئېلىدىن ھەممە مېنى نىكۇ قىل.
كۆڭلۈم يۈزىنى ھەممە جىھەتتىن ياندۇر،
ئۆزۈڭ سارىغە يەكجىھەتتۇ يەكرو قىل.

خىزىر خوجەخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخاننىڭ زىكىرى

مۇھەممەدخان خىزىر خوجەخاننىڭ ئوغلىدۇر. خىزىر خوجەخاننىڭ مۇھەممەدخاندىن بۆلەك يەنە شەمى جاھان خان، نەقىشى جاھان خان دېگەندەك باشقا ئوغلانلىرىمۇ بار ئىدى. ئىسان بۇغا خاندىن كېيىن موغۇل يۇرتى ئىچىدە چاغاتاي خانلىرىدىن تۇغلۇق تېمۇر خاندىن باشقا كىشىلەر قالمىغىنىغا ئوخشاش، يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك تۇغلۇق تېمۇر خاندىن كېيىن ئەمىر قەمەرىددىن تۇغلۇق تېمۇر خاننىڭ تامام پەرزەنتلىرىنى ئۆلتۈرۈپ پەقەت خىزىر خوجەخاندىن باشقا كىشى قالمىغانىدى. بۇ ۋەقەلەر زىكىر قىلىنىپ ئۆتتى. خىزىر خوجەخاندىن كېيىن پەرزەنت ۋە نەۋرىلەر تولا بولدى. ئەمما ئۇلارنىڭ ھەربىرلىرىنىڭ ئەھۋالاتى ۋە ئۇنىڭ تەپسىلاتى موغۇل ئۇلۇغلىرىنىڭ خاتىرىدە قالماپتۇ. موغۇل خانلىرىنىڭ

ئەجدادلىرى ئەھۋالاتىدىن پەقىرگە ئېنىق بولغانلىرىنىڭ ھەممىسى زىكىر قىلىندى. ئەمما، ئۇلارنىڭ كىم - كىملىرى ئىكەنلىكى تەپسىلىي مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، خىزىر خوجەخاننىڭ پەرزەنتلىرىدىن مۇھەممەدخاننىڭ زىكىرىلا بايان قىلىندۇ.

مۇھەممەدخان دۆلەتمەن، مۇسۇلمان سۈپەت، ئادالەتلىك، يۈرەكلىك خان ئىدى. دىن، شەرىئەت ۋە ئادالەتكە شۇ قەدەر جىددىي تىرىشچانلىقلار قىلدىكى، موغۇل ئۇلۇسىنىڭ كۆپىنچىسى ئۇنىڭ مۇبارەك زامانىدا ئىسلامغا مۇشەررەپ بولدى. موغۇل ئەھلىگە ئىسلام ھۆكۈملىرىنى جارى قىلىشتا ناھايىتى قاتتىق سىياسەتلەرنى قىلدى. شۇنداق دەپ مەشھۇر بولغان ئىدىكى، مۇھەممەدخان ئەگەر موغۇللاردىن بېشىغا دەستار كىيمىگەن كىشى كۆرۈلسە ئۇنىڭ بېشىغا مىخ قاققۇراتتى. پۈتۈن شەرىئەت ھۆكۈملىرىدە ئەنە شۇنداق تىرىشچانلىقلارنى كۆپ كۆرسىتىپ ئاللاننىڭ ياخشى مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

موغۇل خەلقىنىڭ ئارىسىدا شۇنىسى مەشھۇركى، ئەمىر خۇدايداد ئالتە خاننى خانلىققا ئۆز قولى بىلەن ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ ئالتە خاننىڭ بىرى ئاشۇ مۇھەممەدخانمۇ. بۇ خان چادىركۆل دېگەن جاينىڭ شىمال تەرىپىدە بىر رابات بىنا قىلىپتۇ. ئۇ راباتقا شۇ قەدەر چوڭ تاشلارنى ئىشلىتىپتۇكى، كەشمىر ئىمارەتلىرىدىن باشقا يەردە مۇنداق مۇستەھكەم ئىمارەتتىن يەنە بىرىنى كۆرمىدىم. ئۇ ئىمارەتنىڭ پەشتىقى ماتا گېزىدە 20 گەز كېلىدۇ. ئۇنىڭ دەرۋازىسىدىن كىرسە ئوتتۇرىسىدا بىر كوچا بار، تەخمىنەن 30 گەز بولسا كېرەك. ئۇ يەردە يەنە بىر گۈمبەز بولۇپ، 20 گەز ئەتراپىدا. بۇ گۈمبەز ناھايىتى كۆركەملىكى بىلەن باشقا گۈمبەزلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. كىچىك گۈمبەزلەرنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى ئەپچىل ھۇجرىلار بىنا قىلدۇرۇلغان. غەرب تەرىپىدە بىر مەسچىت بار، 20 گەز ئەتراپىدا. بۇ ئىمارەتلەرنىڭ ھەممىسى تاشتىن قىلىنغان ۋە ئىشىكلىرىنىڭ ئۈستىگە بىر پارچىدىن پۈتۈن تاش قويۇلغان. پەقىر كەشمىر ئىمارەتلىرىنى كۆرمىگەن چاغدا ماڭا بۇ راباتنىڭ ئىمارەتلىرى ناھايىتى ئاجايىپ - غارايىپ كۆرۈنەتتى. چادىركۆل شۇ راباتنىڭ ئىسمى بىلەن تاش رابات مەھەللىسى دەپ مەشھۇر بولغان.

مۇھەممەدخاننىڭ زامانىدا ماۋەرائۇننەھردە شاھرۇخ مىرزا تەرىپىدىن مىرزا ئۇلۇغ بەگ رەسەت باغلىغان. ئۇ دانىشمەن پادىشاھ ئىدى. ئىراق ۋە خۇراسانغا مىرزا شاھرۇخ پادىشاھ ئىدى.

مۇھەممەدخاننىڭ تۇغۇلغان ۋە ۋاپات بولغان تارىخى مەلۇم ئەمەس. ئەمما، ئۇ زاماننىڭ تارىخلىرىنى ھېسابقا ئالغاندا، مۇھەممەدخاننىڭ ۋاپاتى تارىخنىڭ تەخمىنەن 860 - يىلىدىن ئىلگىرى ئىدى (تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر).

مۇھەممەدخاننىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەدخاننىڭ زىكىرى

مۇھەممەدخاننىڭ نەچچە ئوغۇللىرى بار ئىدى. ئۇلار ئىچىدىن شىرمۇھەممەدخان ئاتىسى مۇھەممەدخاندىن كېيىن ئىستىقلالغا ئىگە خان بولدى. ئۇنىڭ زامانىدا ناھايىتى ئەمىنلىك بولدى. خالايق ناھايىتى خاتىرجەم، ئازادە ھالەتتە ئىدى. ئۇنىڭ ئىسمى شىر ئەلى ئوغلاندىن ئۇۋەيسخان ئاتلىق بىر ئوغۇل قالدى. شىر مۇھەممەد خان بىلەن ئۇۋەيسخان ئارىسىدا زىدىيەت بار ئىدى. بۇ كېيىن زىكىر قىلىنغۇسىدۇر. شىرمۇھەممەدخاننىڭ سەلتەنتى مۇھەممەدخاندىن ئۇزاقراق داۋام قىلدى. ئۇمۇ مىرزا شاھرۇخ بىلەن زامانداش ئىدى.

كىتابى ئابدۇللاھ^①

ئابدۇللاھ ئىبنى خەتب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

ئۈچىنچى باب كاسىبلارنىڭ ۋە نىئەتچىلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: قەسەب، نانباي، ئاشفەز، كاللافەز، ھېسىبچى، كەبابچى.

بىرۇ بارىغە سەنا ئايتتىم مەنىڭ كۆڭلۈم ئېرىپ،
ئېرىگەچ ھەق سۇنىدىن كۆڭلۈمگە كۆپ كۈلكۈم كىرىپ.
كىردى بۇ كۆڭلۈمگە كۈلكۈم، كۈلكۈدىن مەن كۈلمەگۈم،
كۈلمەگۈم كۈلگۈم بۇ كۈلگۈنچە كىلىكىم تۆكتۈم يىرىپ.
كۈلسە كۈلمەكلىك كەرەملىك كىردىگارم كارىغە،
كارى كۆپ كۆرمەككە يەر - كۆكنى كۈلۈپ يۈرگۈم قېرىپ.
قېرىسام ئۆلمەي ئەگەر كۆرگۈم تولا ھەق سۇنىنى،
قىلدى ھەق قەسسايۇ نانباينى، يۈرۈپ كۆرگۈم ھېرىپ.
يەنە بىر ئۈستاممۇ بار ئاشفەز ئۆزى ئۈستە تەئام،
كاللافەز بىرلە ھېسىپچىلىقنى مەن كۆردۈم غەرىپ.
بار شۇبۇ خورەكچىلەردىن بىر كەبابچىلىق ھۈنەر،
ئېتەدۈر ئېلىنى باغىر قۇرتلۇقغە كۆندۈردۈم بېرىپ.
سەنمۇ قىلساڭچۇ يۈرەكنى ھەقغە، ئابدۇللاھ، كەباب،
مەن كەبابغە كۆپ مۇھەببەتلەرنى ئۈندۈردۈم تېرىپ.

مارتاڭچى ۋە شىينە - شەربەتچىلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: لەڭمەنچى، مارتاڭچى، ماشئوگرەچى، ئاچچىقسۇچى، رەخابچى،
شەربەتچى، قايماقچى، مەيچى.

ھەق جەنابىغە سەنا ئايتماق ئۈچۈن بولدى بۇ باب،

نەزم ئەيلەي نىئمەتنى مەن شۇبۇ بابغە قوشاب.
 بەندەلەرگە بىلدۈرۈپ ھەق نازۇ نىئمەت ئەتكەلى،
 نەچچەسى لەڭمەنچىلىق قىلدى خېمىرلارنى سوزاب.
 بەئزىسى مارتاڭچىلىق قىلدى ئۇۋاقنى ئۇن قىلىپ،
 ئاڭا قوشتى لوبىيا، كۈنجۈد، ياڭاقلارنى سوقاب.
 يا ئۈزۈم قاتتى ۋەيا قاتمايمۇ ئاق مارتاڭ ئېتىپ،
 شىنە مارتاڭ دەپ بىرى بار تىشىنىڭ تۈبىدىن ئوراب.
 قالماسۇن ماشئۇگرەچى، ئاچچىقسۇچى بۇ ھەم ھۈنەر،
 دىگەر ئەيلەي مەن رەخاچىنى، قىلۇر مۇزدىن دوغاب.
 شىنە - شەربەتچى بىلەن قايماق - قېتىقچىلار قېنى،
 ئالىپ ئىچمەي چارە يوق، ئالسە نىسى فۇلدىن بوغاب.
 بىر بەرادەر بار يەنە كەسبى ئانىڭ ئوتياشچىلىق،
 سەي تېرىپ، گۈل بىرلە ئول يەر تۇرغۇسى يىدلىق پۇراب.
 تېرىسە گۈل بىرلە ئوتياش يەرگە ھەم جان كىرگۈزۈر،
 قوللىرى ئوتياشقا مەشغۇل قارغەدەك ئاندا قوناب.
 ئۈنسە چامغۇر ھەم تۇرۇپ، بەيسەي، فىيازۇ كۈدەلەر،
 سەبز دەپ بىر ئاشقى ئاش بار يېمەك رەسمى يوناب.
 زىكر قىلسام مەن بۇلارنىڭ ئىسمى نەچەند قىسمدۇر،
 قانچە زەھمەتدۇر بۇ نىئمەتنى تېرىپ، تۈبىدىن ئوتاب.
 ھېچ نىئمەتقۇ تېرىماي يۈردۈڭ، ئابدۇللاھ، بىكار،
 تېرىساڭ ئاخىر ئوراپ ئالغاي ئىدىڭ قالدېڭ بوشاب.

گۈشتىگە پەنتى بار كاسىبلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: فوكانچى، زەيتاب، تارىچى، سەييا.

مەن ھەقىغە كۆپ سەنا بىرلە سەلات دەپ،
 دەپدى بىزگە: سەلات بىرلە زەكات دەپ.
 زەكات بەرمەي يېگەن قان بىرلە تەڭدۇر،
 دېگەيكم كۆرسە قان: ئىتىغە يالات دەپ.
 فوكانچىدۇر كىشى مالىن بۇغۇزلار،
 دېگەيمىز ئانى: كۆڭلى قاتمۇ قات دەپ.
 ئالۇر زەيتاب ئۈچەي، فۇقلۇق كۆتەننى،
 ئاتىلماس بۇ ھۈنەرسىز فاختە فات دەپ.

بۇ زەيتابنىڭ ياندا تارىچى بار،
 بىلۇر تارى ئۇنىنى ئىسمى زات دەپ.
 بۇ ئۈچ كاسىبغە سەييا دىلىق بەراپەر،
 دېگەي: بۇ ئۆلسە، مەن قالسام ھەيات دەپ.
 سەبەب سەييا كىيىپ بىز قاما تەلفەك،
 قاما بەرمەي، خوتۇن يەرسىز كاچات دەپ.
 كاچات بەرمەي سەن ئابدۇللاھغە تۇتتۇڭ،
 سۆيەر تاتلىق خوجام نۇقلە نەبات دەپ.

دېھقان، تىككۈچى ۋە باشقا كاسىبلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: دېھقان، بابكار، سەيفۇڭ، مۇزەدۇز، چورۇقچى، جۇبەچى،

تەلفەكچى، بۆكچى، جىيەكچى، ئەبرىشىمكار، بەقەسەمچى، شاھىچى، چىتتۇرۇش، كىمخابچى، تاۋارچى، دودۇنچى، موۋۇتچى، مەخمەلچى؛ باغلىق، قەۋاب؛ بەلباقچى، سەرگەزچى، بوياغچى، ساغراچى، ئۈشتەگر.

ھەمدى بىھەد ئەھكەمۇل - ھاكىمغەدۇر ئالىيجەناپ،
ئۇشبۇ ھاكىم ھىكمەتنى نە كىشى بولغاي ساناپ.
زاھىر ئەيلەپ ھىكمەتتىن ئەندىكى بىز بەندەگە،
بەئزىلەر دېھقان بولۇپدۇر رىزق ئۈچۈن يەرنى چاناپ.
رىزقدىن سۇڭ ئىنسۇ جىنلارغە لىباس ھاجەت ئېرۇر،
نەچچەسى بابكارچىلىق قىلدى سەرەنجاملار ياساپ.
يەنە سەيفۇڭ، موزدۇز، چورۇقچى ھەم فايقاقچىدۇر،
جۇببەچى، تەلفەكچى، بۆكچى ھەم جىيەكچىغە تاقاپ.
ئەبرىشىمكار، بەقەسەمچى، شاھىچى ھەم چىتتۇرۇش،
نەزمىگە كىمخاب، تاۋار، دۇدۇنچىنى ئايتقان سەۋاپ.
قالماسۇن موۋۇتچى، مەخمەلچى بىلەن ياغلىقچىلار،
ھەم قەۋاب، بەلباقچى، سەرگەزچى، بوياغچىغە جەۋاب.
ساغراچىيۇ ئۈشتەگر نېچۈن قالىپدۇر ئايرىلىپ،
خاتىرىمغە ئەمدى كەلدىلەر سۇڭالچاقنى غاجاپ.
سەن بۇ كاسىب - ئۇستالارنى دېمە، ئابدۇللاھ، يامان،
ھەممىسى كەسبىنى كۆڭلىدە ساڭا قىلدى ئاتاپ.

كۆرۈكچى ھۈنەر مەندلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: تۆمۈرچى، كەتمەنچى، قۇلفىچى، مىخچى، قاداقچى، يىڭنەچى، فىچاقچى، قازانچى، زەرگەر، مىسكەر.

ھەمد ئايئاي تەڭرىنىڭ زاتىغە ئەشئار سۆز قېتىپ،
سۆز قېتىپ مەنىكم مۇبادا قالماغاي مەن يۈز كېتىپ.
يۈز كېتىپ قالماغلىق ھەمدۇ سەنانىڭ يۈزىدىن،
يۈزىدىن بۇ سۆزنى ئالدىم زېھنىم ئاندا تۈزىتىپ.
تۈزىتىپ كۆڭلۈم نەچە كاسىب سۆزىگە كۆپ قىزىق،
كۆپ قىزىقلىقىدا تۆمۈرچى ئۇستامىزنى سۆزلەتتىپ.
سۆزلەتتىپ كۆڭلۈم تۆمۈرچى يەنە كەتمەنچى بىلە،
قۇلفىچى، مىخچى، قاداقچى، يىڭنەچىگە كۆز ئېتىپ.
كۆز ئېتىپدۇرمەن فىچاقچى ھەم قازانچى ئۈستەغە،
ئۈستەغە زەرگەرۇ مىسكەرنى ھەمىشە دۈزلاتىپ.
دۈزلاتىپ خەلق بۇ ئىكى ئۇستامنى ئەمما دۈز ئېمەس،
دۈز ئېمەس دۇنياداكىلەر ئۇشبۇ سۆزگە دۈز چېتىپ.
دۈز چېتىپ قويمە فۇتۇسەڭ خەتكە، ئابدۇللاھ، ئۆزۈڭ،

ئۆزۈڭ ئانداغ سۆزنى قىلماق بىرلە مۇنداغ مۇز فېتىپ.

ياغاچ بىلەن قىلۇر (مەشغۇل بولىدىغان) كاسىبلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ياغاچچى، ئاياقچى، قوشۇقچى، گۆگۈتچى، ئەررەچى، يىكچى، شالچى، ئىگەرچى، ماشىنەچى، گۈلچى، سۈبەتچى، دۇتارچى، شىناچى، چەرخچى، ئوتانچى، جۇۋازچى، نەغمەچى، چىغرىقچى، ئافقۇتچى، سىرچى، بوراچى، غەلبىرچى، ئەلگەكچى، سەھافچى، ئەربەكەش، كىمەچى، تۈگۈرمەنچى.

تۆمەن مىڭ ھەمد ئايتاي ھەقغە مەن ئۆزۈمنى زار ئەيلەپ،
نېچۈككىم ئافەرىدە قىلدى ئول بىزلەرنى بار ئەيلەپ.
بارىغە كەسبىسىنى نازۇ نىئەتتە قىلىپ بائىس،
بۇ بائىس بىرلە بارچە ئۆزگەنى ئۆزىگە يار ئەيلەپ.
يارانلار بەئزى خورەكچىيۇ بەئزى كاسىبى ئەسباب،
قىلۇر بەئزى لىباس لازىملىقىنى ئانچە كار ئەيلەپ.
بۇلاردىندۇر ياغاچچى يا ئاياقچى يا قوشۇقچىلار،
گۆگۈتچى، ئارىچى ① يىكچىيۇ شالچىنى قاتار ئەيلەپ.
ئىگەرچى، ماشىناچى، گۈلچى ھەم سۈبەتچىلەر بىرلە،
دۇتارچى، شىناچى، چەرخچى، ئوتانچى قالدى خار ئەيلەپ.
جۇۋازچى، نەغمەچى، چىغرىقچى، ئافقۇتچى بىلەن سىرچى،
يەنە ھەم بوراچى، غەلبىرچى، ئەلگەكچى كەنار ئەيلەپ.
سەھافچى، ئەربەكەش بىرلە كىمەچى ھەم تۈگۈرمەنچى،
تۈگەرمۇ بىلمەگەنلەرنى دېسەم سۆز مىڭ تەغار ئەيلەپ.
بۇ ئۇستاملار سەبەب بولغاچ تاپىپ دۇنيا يۈزى زىيىنەت،
جەھاننى قىلدى مەئمۇر كەسبىنى لەيلۇ نەھار ئەيلەپ.
سېنىڭ كەسبىڭ نەدۇر نەزم ئەيلەمەكەدىن ئۆزگە، ئابدۇللاھ،
سۇنۇق مۇزدىن ساۋۇق كۆڭلۈڭنى ئۆزۈڭچە بەھار ئەيلەپ.

يىق بىلەن قىلۇر (مەشغۇل بولىدىغان) ھۈنەر مەندلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: خەلىل باب، زىلچە باب، زەردۇز، نۇختەچى.

خۇداغە نەزم ئايتتىم نەزم ئەيلەپ ھەرزەمان فات - فات،
مۇنى فات نەزم قىلماقغە كۆڭۈلدە خۇشلۇقۇم قات - قات.

① قولياز مىنىڭ ماشىيەسىدە «ئەررەچى» دەپ يېزىلغان.

بۇ قاتلاشلىقىدا نەچە ئۈستە ھەرقايدا بولۇپ قاتلاش،
 قاتلاماسدىن كىگىزچىلەر مەمەلالەتدىن قىلىپ خات - خات.
 خاتلىداپ خوب مەلۇل خاتىر ئىكەننى مەنمۇ خوب بىلگەچ،
 قاتاي ئەمدى خەلىلبابنى تەغار ئەتسۇن توقۇپ شات - شات.
 شاتلىداپ بۇ تەغارچىلار يەنە ئاندىن توقۇپ خۇجۇن،
 خۇجۇنچى ھەم گىلەمچىلەر توقۇغۇنچە قىلىپ غات - غات.
 يەنە ھەم زىلچەباب، زەردۇز قاتلىسۇن نۇختەچى بىرلەن،
 قاتلىماق سۆزىگە ھەرگىز بۇرۇن مىشقىرماسۇن مات - مات.
 بۇلارگە سۆز قاتىپ ئۆزۈڭنى قاتماق يوقمۇ، ئابدۇللاھ،
 قاتلىساڭچۇ ئۆزۈڭ مۇنچە ۋىتىلىداپ يۈرگۈچە ۋات - ۋات.

فاختە بىلەن قىلۇر (مەشغۇل بولىدىغان) ھۈنەر ۋە كاغەزچىلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: فاختەچى، ئاتقۇچى، كاغەزچى.

ياراتقان تەڭرىغە شۈكر ئايتقالي كۆڭلۈم قىلىپ ئادەت،
 بۇ ئادەتلەرنى قىلماغلىق مۇسۇلمان ئەھلىگە تائەت.
 بەرابەر بولغۇسى تائەت بىلەن كەسبى ھەلال قىلماق،
 ھەلال كاسىبغە تائەت بولدى كەسبىنى قىلۇر ھالەت.
 بۇلارنىڭ جۈملەسىدىن بىرنى بىزلەر فاختەچى دەرمىز،
 بىرنى ئاتقۇچى ئول فاختەنى ئاتقان ئەجەب ئالەت.
 يەنە ھەم فاختە لازىم ئۇستالارنىڭ بىرى كاغەزچى،
 بۇ كاغەز ئادەمىزاد ھەم فەرىزادغە ئېرۇر ھاجەت.
 كىشىكىم بىر رەۋىش قىلسە بولۇر كاغەزگە ھاجەتمەند،
 خۇسۇس كۆپ خاسىيەت مۇندا دۇرۇد بىرلە ھەدىس، ئايەت.
 شەھەنشاهلار ھەمە ئەسرارنى كاغەزگە ئايتۇرلار،
 كۆڭۈل دەردىنى كاغەزدەك بىلۈرگە كىمدە بار تاقت.
 ھۈنەرنىڭ ئۇلۇغى كاغەزچىلىق دەپ بار خىيالىمدا،
 سەبەب كاغەز بولۇپ ئالەمنى شەيتان قىلماغاي غارەت.
 فۇتۇپ كاغەزچىنى بارچە بىلە كاغەزگە، ئابدۇللاھ،
 ئوقۇپ ئىشىتمەك ھەۋەس بىرلە دەپى بۇ يوقلۇقى ئافەت.

تېبب، ئەتتار، سەرتەراش، سابۇنچىلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: تېبب، ئەتتار، سەرتەراش، سابۇنچى.

خۇداغە ھەمد ئايتۇرمەن ئەجەلدىن بولسەلەر مۇھلەت،

بۇدۇر مۇھلەت يۈز ئۆيرۈپ بۇ جەھاندىن قىلماسام رىھلەت.
 ياراتىپ خەلقنى پىنھان ئۆزى زاھىر ئانىڭ سۈنئى،
 بۇ سۈنئىنى خەلايىقلارغە كۆرسەتكەچ بېرىپ مېھنەت.
 خۇدا ئۆز لۇتق بىرلە بەئزىنى بىزگە تىبىپ ئەيلەپ،
 خەلايىق دەفئ ئەيلەرگە كېلىپدۇر بولسەلەر زەخمەت.
 زەرەر - زەخمەت ئىلاجىنى ساتۇرلار دارۇ دەپ ئەتتار،
 كېسەلگە دە فئ بەردى ھەق ئانىڭ بىرلە ئىدى ئەخلەت.
 ئەجەبدۇر سەرتەراش تىغ بىرلە باشدىن ساچنى ئالغايلا،
 تۈشۈرگەن باش كېسىلگەندىنمۇ يوق كۆڭلىدە بىر ۋەھشەت.
 سابۇنچى ئۈستە دەيدۈرمىز ئالىپ ياغ ھەم شاخالارنى،
 ئۇلارنى ئىرتىپ سابۇن قىلۇرغە ئەتكۈسى شەربەت.
 بۇ شەربەتدە ئېتەر سابۇن ئالۇر خەلق بارچە ئەر - خاتۇن،
 سابۇندا ئىگىنى ئاق بولغاننى كۆرسە قوزغالۇر شەھۋەت.
 جەھاندا ئۇستالار قىش - ياز سەن ئابدۇللاھغە ئىشلەيدۇر،
 جەفاسىغە ئىچىڭ ئاغرىپ دېگۈڭ ھېچ بارمۇدۇر رەھمەت.

لاي بىرلە قىلۇر (مەشغۇل بولىدىغان) ھۈنەرمانلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: خىشتىچى، تۈزچى، تامچى، گىلكار، كوزەچى.

خۇداغە ھەمد ئايتسام خوب فەزىيەت،
 فەزىيەتسىز ماڭا تاڭلا غەزىيەت.
 غەزىيەت كۆرمەسەم دېگەن كىشىلەر
 كىشىلەردىن بولۇر ئەھلى شەرىئەت.
 شەرىئەت ھەم تەرىقىەتدە ھەلال خوب،
 خوب ئېرىمىشدۇر ئەگەر قىلسە ھەقىقەت.
 ھەقىقەت بىرلەكىم ھەقنى تاپىپدۇر،
 تاپىپدۇر ھەقنى ئول ئەھلى تەرىقىەت.

تەرىقىەت ھەم شەرىئەتدە رەۋش چوڭ،
 رەۋش چوڭ دېسەلەر كەسبى غەنىمەت.
 غەنىمەت خىشتىچى، تۈزچى، تامچى، گىلكار،
 بۇ گىلكار كوزەچى ياخشى مەئىشەت.
 مەئىشەتدۇر سەبەب رىزقى ھەلالغە،
 ھەلالغە كۆڭلىنى قىلغاي دەلىيەت.
 دەلىيەت قىلسە ئابدۇللاھ ئۆزىنى،
 ئۆزىنى راست ئېتىپ قىلغاي ئەقىدەت.

ئاتغە لازىملىقنى قىلۇر كاسىبلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: سەرراج (ئىگەرچى)، توقامچى، قامچىباب.

سەنا رەزىزاق ئىگەمگە رىزىق بەردى فۇل بىلەن يامۇت،
 دەرەختلەرنى ياراتىپ ھەم قىلىپدۇر ئۈجمەدىن شاتۇت.
 جەھان خەلقى بۇ نېئەت قىسمىنى يەپ - دەپ تۆگەنمەيدۇر،

بېرىپدۇر بىر دەرەختىدىن ھەق يەنە نەشۋىت بىلە ئامۇت.
 تەڭ ئېرىمەس كۆز، قولاق بىرلە ئاغىز، بۇرنىغە ھېچ نېمەت،
 مېنەرگە ئات - ئۇلاغ بەردى، فىيادە يۈرگەلى يا فۇت.
 نەچە كاسىب - ھۈنەرمەندلەر ئۇلاغ مىنگۈچىگە ئىشلەر،
 قىلىپ سەرراچ، ئىگەر، قۇشقۇن، يۈگەن، ئات بولمادى نابۇت.
 توقامۇ ئۇچالىق، جەزلىك، مۆلە تىكتىكى دانالار،
 ۋە بەئزى قامچى ئەتتى ئاتدا ئانى تۇتماغىل يا تۇت.
 ئانى تۇتقان كىشى ئۇرسە خۇدا مەخلۇقىنى ناھەق،
 قىساسى ھەق ئەگەر ھەرقانچە بايدۇر قامچىسى ياقۇت.
 شىكايەت قىلمە، ئابدۇللاھ، ساڭا كۆپ قامچىمۇ ۋاجىب،
 ھەن ھەم ئات ئۇرغانىڭغە ئەسلا كارناي تارتىمادىڭ تاتۇت.

سېتىقچى، دەللال، بىدىك، فىيىكى، چىلىمچىلارنىڭ بايانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: سېتىقچى، دەللال، بىدىك، فىيىكى (تاماكىچى، تاماكا
 قاتارلىقلارنى ياسىغۇچى)، چىلىمچى.

خۇداغە ھەمد، ئانىڭ رەسۇلىغە سەلەۋات،
 دېسەم ھەمىشە ئاڭا بىتىلگۈسى ھەسەنات.
 بېرىپ بۇ خەلقى جەھانغە رىزقىنى سەبەب بىرلە،
 ئانىڭغە قۇدرەتى يەتمەسكە يەتكۈزۈپ سەدەقات.
 سالىپ خۇدايىتەبارەك بەندەلەرنى ھەر يولغە،
 ۋە بەئزى بولدى سېتىقچى تىلدا ھەر نېچۈك كەلەمات.
 بۇ جۈملەدىن بىرىنى دېگۈمىز ھەمە دەللال،
 بىدىكىمۇ داخىل ئاڭا ئۆرلەشىپ قىلۇر ئەرەفات.
 بىلىپ ھۈنەرى فىيىكى نارس، تەماكو ئەتمەكنى،
 بۇلارنى چەكتى نە ياخشى زات با بەرەكات.
 يەنە بىرىنى دېسەم بۇ ئۇلۇغ ھۈنەرلەردىن،
 چىلىمچىلىقغە يېتەرمۇ ھېچ ۋەلىي كۈنى ئەرەسات.
 ھەۋەسمۇ قىلمە ئۇلارنى دوراماقغە، ئابدۇللاھ،
 چىلىمدا تافتى مەقام ئەھلى مەرتەبەئۇ دەرەجات.

تۆتىنچى باب فەرشتە ۋە جىنلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: فەرشتەلەر.

سەنا ئايتماق خۇدا ئىززۇ ۋە جەلگە دىل - زەبان بائىس،

زەبان گویا بولۇرغە تەندە بىر جان ئىنجەنەن بئىس. پېرىپ جان بىرلە ئىمان جۈملە بىجانلارغە ئول رەھمان، تەرەھۇمغە مەلائىكلەر بىلەن ئەھلى جەھان بئىس. ياراتتى مالىكۈل - مۈلك ئول مەلائىكلەرنى ھەر قىسمى، ياراتىلماقدا ئېرمەسدۇر پەدەر - مادەر، زەنان بئىس. ئۇلارنى ئاڭلاسام ئۈستىدە ئەسلا بىر ئىگىنمۇ يوق، ساۋۇق ئۆتمەسلىكىگە بولمادى كوڭلەك - چەفان بئىس. خىيال قىلسام بۇلارنىڭ ئاش - ئىگىنگە ئىھتىياجى يوق، تىرىكلىك قىلغالى بولماس مەئىشەت ھېچقاچان بئىس. مەلائىك باي دېسەم يوق بىر شەخا چەندىن خەبەر ئەسلا، فەقىر دېسەم گۈھەرنى ھەم كۆزىگە ئىلماغان بئىس. يېمەك - ئىچمەكۈ كىمەك، خاتۇن ئالماقغە نېدۇر ھاجەت، ئىبادەت قىلماقنى ئاللاھ ئۈچۈندۇر ھەر زەمان بئىس. بۇلار دەرگەھى ھەقدە فەزلى بىر - بىردىنمۇ ئارتۇقدۇر، كۆزۈم ھەم كۆرمەدى يالغان دېمەك بىزگە يامان بئىس. كىتابلاردىن رىۋايەتدۇر ئانى يالغان دېگەن كافر، مۇنى كافر دېمەك بىزلەرگە قۇرئاندا بەيان بئىس. مەلائىكلەرنى، ئابدۇللاھ، بىلىپ راست ئىتتىقاد ئەيلە، كەرامەن كاتىبىنىڭ زىكرى سەندەك بىر نادان بئىس.

ئەھلى فەرى تايىفەلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: دېۋ، فەرى، جىن، ئالباستى (ئالۋاستى).

خۇداغە ھەمد ئايتماقغە بولۇپ كۆڭلۈم ئارا مۇھتاج، ھەقىقىي پادىشاھدۇر بارچەلەر بىچۈن چەرا مۇھتاج. ياراتىپ ئىنسۇ جىننى قىلدى ھەق ئۆز مۈلكىگە مالىك، جىن ئەھلى ھەم نەچە فىرقە ئاڭا كۆڭلى قارا مۇھتاج. ئۇلارنى ئاڭلادىم لېكىن كۆزۈم ھېچ كۆرگەنى يوقدۇر، كۆرەي دېگەن بىلەن ھەم بىر ۋەزىفە نارەۋا مۇھتاج. دېسەم بۇ فىرقەلەرنى: دېۋ، فەرى بىرلە جىنۇ ئالباستى، بۇ جىن - ئالباستىلار قول - فۇتلۇق ئېرىمىشكىم ئاڭا مۇھتاج. ھەۋادا دېۋ - فەرىلەر سەير قىلىش دەپمۇ ئاڭلاندى، ئۇچارلار دېۋ - فەرى دەيدۇر ئەگەر ئۈچسە ھەۋا مۇھتاج. بۇلارنىڭ جىسمى، مەزكۇر ئىسمىنى كىم زىكر ئەيلەيدۇر، ئەسەر قىلسە كېلىپ باخشى ئاڭا نەغمە - نەۋا مۇھتاج. ئىشىتىسەم بىزگە ئوخشارمىش، يەنە ئۆزگە بولۇر ئېرىمىش، كېلىپ بوغىسە ئۇلار بىزلەرنى ئەلبەتتە دەۋا مۇھتاج. بار ئېرىمىش دېۋلارنىڭ ئەللىك - ئاتمىش قول بىلەن مۇڭزى،

كىشىنى ئۈسمەگەيكىم، كۆرسە ئۈسكەندەك بەلا مۇھتاج.
ئەكابرلىق قىلىپ سەن كۆرمەگەننى ئايتمە، ئابدۇللاھ،
سۆزۈڭ يالغان چىقىپ قالسا بولۇر بەدنام ساڭا مۇھتاج.

بەشىنچى باب ئاسمانغە تەئەللۇقلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: يەتتە ئاسمان، مەلائىك (پەرىشتىلەر).

خۇداغە ھەمدى ئەدا قىلدى بۇ تەنىمدە رۇھ،
بۇ رۇھۇم ھەمدى بىلە قانچە يەتتى فەيز - فۇتۇھ.
قىلىپ خۇدايى جەھان يەتتە كۆكنى بىپايان،
ئىشىكمۇ قويدى ئاڭا فەرىشتەلەرگەدۇر مەفتۇھ.
بۇ كۆكنى يەتتە ئېرۇر دەپ دىلۇ ئىتقادىم بار،
چىقاي دەپسەم يىقىلىپ فۇتلارم بولۇر مەجرۇھ.
خەبەرمۇ بەردى خۇدا ئاسمان تەباقا دەپ،
ساناپ باقارمۇ كىشى كۆرسە ئۆمرى ھەزرەت نۇھ.
بۇ ئاسمان يۈزىدە كۆپ ئىمىش مەلائىكلەر،
خۇدانى ئايتقۇسى دايم قۇددۇسۇ ۋەيا سۇببۇھ.
بەلەندلىكى ھەمە كۆك بىر - بىرىگە بەش يۈز يىل،
دەپسەم تۈگەرمۇ ئاننىڭ جۆرەسى بولۇپ مەھدۇھ.
مەن ئاسماننى ئىشىتسەم ئون ئىككى بۇرجلۇقدۇر،
دەلىلمۇ يوق ئاڭا لېكىن خەلق ئاراسىدا مەۋزۇھ.
ئەگەرچە سەبئى سەماۋاتغە ھەر كىشى تانسە،
بۇ كۇفر - مۇنكىر ئايەتۇ يوق بولۇر مەڭگۇھ.
ئۆزۈڭمۇ يەتتە دەپكىل ئاسماننى، ئابدۇللاھ،
سەن ھەققە زىد بولۇشىڭغە قىلغىل ئەمدى تەۋبە نەسۇھ.

بۇ بەيت ئاي، كۈن، يۇلدۇز، بۇلۇتلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: ئاي، كۈن، يۇلدۇز، بۇلۇت.

ھەقتەئالا زاتىنىڭ ھەمدى كۆڭۈلدە بولدى بىخ،
بىخ سۈرۈپ ئاخىر ئۈنۈپ چىقتى كەباب يا بولدى سىخ.
سىخ كەباب بىرلە كەباب سىخ بىرلە ئۆلفەتلىك ئېرۇر،
ئايۇ كۈن، يۇلدۇزلار ئاسمانغەمۇ سىخ ئورنىدا مىخ.
چۈن بۇلارنى مىخ ئاتايدۇر مىختالىپ قالغانمۇ يوق،
مىخقە ئوخشار ھەممە يۇلدۇز ياكى بىر يۇلدۇزى مىرخ.
يەتتە كۈن، ئون ئىككى ئاي بىر - بىرىگە دۈشمەن ياكى دوست،

قوغلاشۇر ياكىم قاچار كۆزگە تىكەنلىك بولدى زىخ. سەن
يەرۈ ئاسمان ئاراسىدا بار بۇلۇت دەپ بىر نېمە،
ئاقتاب توسماقدا گويا شۇمبۇرا تەربۇز بەتىخ. سەن
دېمە، ئابدۇللاھ، ئۆزۈڭنىڭ غەيرىنى سەن شۇمبۇرا،
شۇملۇقۇڭدىن ئۆزگەنى شۇم دەپ بۇغۇزلارسەنمۇ فىخ.

ئالتىنچى باب يەتتە زېمىننىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: سېغىز، شور، ئەت، قۇم، دۆڭ، چوقۇر، كەڭ، تار، ئۇزۇن، قىسقا، چەھارسۇ، يۇمىلاق.

ياراتقان زۇل - جەلال ھەمدىگە تىل ئاچتىم بولۇپ ھامىد،
بۇ ھەمد ئايتماغلىقىمغا ھەق ئۆزى مەھمۇدۇ ھەم شاھىد.
ياراتىپ يەتتەقات يەرنى بېرىپ مۇئىنۇ كافرغە،
بارىغە رەھمەتى ئامدۇر يۈرۈر فاسىق بىلەن زاھىد.
رەۋا ئېرمەس ئىدى ئىلگىر يالاڭ يەردە نەماز قىلماق،
تۇفەيلى مۇستەفا يەر فاك ئېرۈر سەجدە قىلۇر ئابىد.
زېمىننى يەتتە دەرمىز ئالتەنى كۆرگەن كىشى بارمۇ،
مۇنى يەتتە دېمەكلىككە كىتابلاردا بولۇر ۋارىد.
قالىنلىق - كەڭرۈلۈككە يەتتە يەر ھەربىرسى بەش يۈز يىل،
ۋە ھەر بىرىنىڭ ئاراسى شۇنچەدۇر نې كەمۇ نې زايدى.
بۇ يەر ئۈستىدەكى كۆرگەن ئەجايىبىنى دېگەيلىكىمۇ،
دېمەك لازىم ئېمەس بىزنى ئەجايىب تۇغدىكىم ۋالىد.
قاراپ باقساق زېمىن - تۇفراقلارنى ھەم نەچچە قىسمىدۇر،
سېغىز، شور، ئەت ۋەيا قۇمدۇر مۇۋافىق ھەربىرى يازىد.
بۇ دۇنيا دۆڭ - چوقۇر بولماقغە بائىسنى كىشى بىلمەس،
ئانى بىلسەم دېگەن ئەھمەق خىيال قىلغانلارنى فاسىد.
جەھان كەڭ - تار، ئۇزۇن - قىسقا ۋەيا چەھارسۇ ۋەيا يۇمىلاق،
ئانى مەندە بىلىك يوق، ئول بىلىك بار ئۆزىدۇر ۋاھىد.
سەن، ئابدۇللاھ، بۇ دەم توختە، سۆزۈڭگە سالغىل ھەم نۇختە،
بۇ يەردىن سۆز قىلىپ ئول ھەق ئىگەمگە بولماغىل جاھىد.

يەتتىنچى باب ئەناسىرى ئەربەئەنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: تۇفراق، سۇ، شەمال، ئوت.

خۇدا ھەمدىگە تىل سۈردۈم بولۇپ ھامىدۇ ھەق مەھمۇد،
ئانىڭ زاتى مۇنەززەھ جىسمىدىن دايمىم ئۆزى مەۋجۇد.

ياراتىپ جىسمىلىق بىزنى ئەناسىر ئەر بەئەدىن ئول، ئەناسىر ئىسمى: تۇفراق، سۇ، شەمال، ئوت جىسمىدۇر مەۋجۇد. بۇ تۆرتىنىڭ بىرى تۇفراق، بۇ تۇفراقخە ھەمە ئامراق، مۇنىڭ بىرلە زېمىن ئۈستىدەكىلەر بولمادى فەرسۇد. ئىككىنچى سۇ، ھەمە زىجانغە ئۆلمەسدە تىرىكلىك بۇ، سۇدىن قالساق ئەگەر بىزلەر بۇجاندىن ئايرىلىپ دەمخۇد. ئۈچۈنچىدۇر شەمال، ھەق ئافرىدە ئەيلەگەن بىر يەل، ياراتتى يەل قوشۇپ بىزنى مۇنى رەد قىلغۇچى مەردۇد. يەنە تۆرتۈنچى ئوتدۇر، قىلدى ھەق كۆيدۈرگەلى قادىر، بۇ قۇدرەتى ئوتدىن ئېرمەسكە دەلىلدۇر ئاتەشى نەمرۇد. بۇ تۆرتۈلەننى، ئابدۇللاھ، ئەناسىر ئەر بەئە دەپ بىل، خۇسۇس ئوت بىرلە ئاش - نان پىشقۇسى سامسۇ بىلەن فەرمۇد.

سەككىزىنچى باب سۇ مەۋزىلەرنىڭ بەيانی

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: زېمىن، دەريا، ئۆستەڭ، ئارقى، كۆل، بۇلاق، قۇدۇق.

ھەقخە ھەدىسىز ھەمدۇ سەفى قۇلھۇۋەللاھۇ ئەھەد، ئول ئەھەد ھەم فەرد ھەم ۋىتەرۇ ئەھەد ئەللاھۇس - سەھەد. لەمىيەلد بىزگە نىگەھدار ھەم ۋەلەمىۋەلد تەخى، ھەم ۋەلەمىيەكۈنلەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد بەردى مەدەد. لەفىزى ئەللاھ ئىسمى زاتدۇر ئۆزگەسى ئىسمى سىفات، سىفەتتىن بىرى قادىر ھەق ئەزەلدىن تا ئەبەد. قۇدرەتى قادىر زېمىننى قىلدى سۇنىڭ ئۈستىدە، ھەم زېمىننىڭ ئۈستىدە دەريا ياراتتى بىئەدەد. يەنە ھەر دەريادىن ئايرىلغان سۇلار ئۆستەڭ بولۇپ، ئاقادۇر بىھەد سۇنىڭ ھەددىنى بىلمەكلىك نېھەد. ھەربىر ئۆستەڭدىن بۇ سۇ نەچەند ئارقىغە ئايرىلىپ، بۇ ئارقىلارنىڭ ھېسابىنى بىلىپ بولماس فەقەد. ئارقى - ئۆستەڭ بىرلە سۇ كۆل يا ئېتىزلارغە كىرىپ، قانچە سۇ ئاقسە خەلايىق بىلدى بۇ سۇنى سەنەد. سۇ ئاناسى يا بۇلاق ياكىم بۇ يامغۇردىنمىكىن، ئەسلى سۇ قايدىن ئېرۇر ھېچ بىلمەدىم مەن ياش ۋەلەد. بار بۇلاق دەپ بىر نېمەرسە سۇ چىقار ئاندىن مۇدام، راستى شولدۇر بۇ سۆزۈمنى ھەر كىشىكىم قىلسە رەد. سۇ مەكاندىن يەنە باردۇر قۇدۇق دەپ بىر نېمە، يەر سىزىپ چىققان سۇدۇر بەئزى گورۇستاندىن جەسەد. جىسمى ئادەم بولماق سۇ بىرلە تۇفراقدىن ئىكەن، ئەسلىمىزگە يانغۇمىز تۇفراق قىلۇر ياتقان لەھەد.

سەنمۇ، ئابدۇللاھ، ئۆلۈپ ياتساڭ لەھەدە تەلمۈرۈپ،
ئۆزگەلەر ئۆلمەي تىرىك يۈرگەيمۇ دەپ قىلمە ھەسەد.

توققۇزىنچى باب زېمىن مەۋزىئەلەرنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: ھۇدۇد، يەئنى ئەترافى دۇنيا، بۇرجى ھەمەل، بۇرجى سەۋر،
بۇرجى جەۋزا، بۇرجى سەرەتان، بۇرجى ئەسەد، بۇرجى سۈنبۈلە، بۇرجى مىزان، بۇرجى
ئەقرەب، بۇرجى قەۋس، بۇرجى جەددى، بۇرجى دەلۋە، بۇرجى ھوت، ئالەم، دەشت،
شەھەر، سەھرا، تاغ، باغ، تام، بۇتخانى، تاق، رەۋاق، ئوردا، خانەقا، مەدرىسە، مەسجىد،
ئۆي، ھاۋلى (ھويلا)، سەراي، دەڭ.

ھەقىقە مەن زىكرى سەنا ئايتقۇم ھەبىبىغە دۇرۇد،

بۇيرۇدى ئىبلىسكە ھەق ئادەم ئۈچۈن قىل دەپ سۇجۇد.

قىلمادى ئول سەجدەنى لېكىن مەلائىك قىلدىلار،

بەردى ئادەمگە جەھاننى ھەق بۇ ئون ئىككى ھۇدۇد.

بۇ ھۇدۇدنىڭ ھەربىرى بىر فەسلىگە مەنسۇب ئېرۇر،

فەسلى ئەۋۋەلدۇر ھەمەل، ئاخىردا ھوت ئايتماق نېسۇد.

چۈن تەسەررۇق قىلدى ئالەمنى بەنى ئادەم ھەمە،

دەشتلەرنى شەھرۇ سەھرا قىلدىلار ھىندى جۇھۇد.

تاغلاردا باغ - راغ، تاملارنى قىلدىلار ئۇلار،

تالاشىپ دۇنيانى بىر - بىردىن بۇلار تەڭلەپ ئۇمۇد.

بۇتخانى، تاقۇ رەۋاق، ئوردا، ئىمارەتنى سالىپ،

تام - تەمام ئاينەلىككە يەپ تەئام ئەھلى يۇھۇد.

خەنەقاۋۇ مەدرىسە، مەسجىدنى مۇئىنلار ئېتىپ،

ۋەقى قىلدى بەئزى مۈلكىنى ئاڭا ئىندەش - شۇھۇد.

ئۆي بىلەن ھاۋلى تەئەللۇقدا كۈن ئۆتكەزگەنمۇ كۆپ،

بۇمۇ ھەم يوقدىن غەربىلەر يەپ قۇناق بىرلە نۇخۇد.

شۈكر قىلمايسەنمۇ، ئابدۇللاھ، سېنىڭ ھاۋلىڭمۇ بار،

تابىئى ياركەندە فوسكام يۇرتىدا تافتىڭ ۋۇجۇد.

ئونىنچى باب ھەلال ھەيۋانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قوي، ئەچكۈ، كالا، تىۋە (تۆگە)، ئات، گاۋمىش (قوتاز)،
كەيىك، تۇخا.

كۆپ سەنا ئايتسام خۇداغە بارمۇ ھېچ ئاندىن لەزىز،

يادى ھەق مۇئىن مۇسۇلمانلارغە ئاش - ناندىن لەزىز.

ياراتىپ بىزلەرنى رەھمان بەردى ئاش - نان بېھساب،

ناندىن ھەم ئارتۇقنى ئايتسام بارمۇدۇر قاندىن لەزىز. ئىنسۇ جىن ھەم بەلكى ھەيۋانلار تەمام قان بىرلەدۇر، بارچە قانلىقلارغە يوقدۇر ھېچنىمە جاندىن لەزىز. جان بىلەن قان بىر ئېمەس جانلىق مەگەر قانسىزمۇ بار، قايدا بار بۇ ئىككىسىغە گوشت ھەيۋاندىن لەزىز. گوشت ھەيۋان جۈملەسىدىن نەچچە قىسمىدۇر ھەلال، يېسە تىش، تامغاق - كېكىردەكلەرگە ھەر ياندىن لەزىز. مەن ھەلالنىڭ قىسمىدىن زىكر قىلسام ئىسمى بۇ، ئەچكۈ، قوي بىرلە كالا قەن دەپ قەرىغاندىن لەزىز. تىۋە، ئات، گاۋمىش - قوتاز باردۇر كىيىك دەپ بىرنېمە، تاقى يوقمۇ تۇخىنىڭ چوقۇپ يېگەن داندىن لەزىز. بارمۇ، ئابدۇللاھ، ھەلال ھەيۋان بۇ سەككىزدىن بۆلەك، بولسەمۇ لېكىن بۇلارنىڭ قايسى ئىماندىن لەزىز؟

ئون بىرىنچى باب ھەرام ھەيۋانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: فىل، خەچىر، شىر، ئىشەك، بۆرى، ئايغ (ئېيىق)، مەيمۇن، قاما، ئۇسر، تۈلكى، يولباشۇن.

ھەمدى ھەق ئىززۇۋەجەلگە يادى بۇ كۆڭلۈمدە نۇر، ئۇشبۇ نۇرنىڭ شۇئەسىدىن كۆرمەگۈم كۆزۈمدەدۇر. كۆرسە كۆز لېكىن كۆرۈنگەن نەرسەلەر كۆڭلى بىلە، جان كېتىپ كۆڭلىدىن ئايرىلغان كىشىنىڭ كۆزى كور. كور ئېمەس كۆزلۈككە مەن قىلغۇم بەيان ھەق سۇئىنى، سۇئى ھەقنىڭ بىرى ھەيۋان زىكر قىلغۇم بولسە زور. كىچىك ئېرمەس جىسمى زور گوشتى ھەرام ھەيۋان بۈكۈم، فىل، خەچىر، شىر، ئىت، ئىشەك، بۆرى، ئايغ مەيمۇننى سور. قاما، ئۇسر، تۈلكى بىرلە يولباشۇنلاردۇر ھەرام، كىم ھەلال دەر ئاغزىغە پەيدا بولۇر ئەلبەتتە شور. يەنە ھەم بۇغى - مارال دەيدۇر بۇلار قايداغ ئىكىن، غالبەن بۇ ۋەھشلەرگە سەن ھەرام ھۈكۈمىدە تۇر. يەنە ئابدۇللاھمۇ بىلمەس ۋەھشلەر كۆپ بار ئىمىش، گەر ھەلال بولسە ئانىڭ گوشتى بىلەن ئاغزىڭغە ئۇر.

ئون ئىككىنچى باب ئۇششاق جاندارلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: مۈشۈك، ساچقان، كىرە، ئۆرمەچۈك، قوڭغاز، چېكەتكۈ، بۈرگە، سىركە، فىت، سالجى، كۆكفىت، سالمە، فاتماچۇق، قۇمۇچاق، يىلان، چايان،

كىلەر، ياغاچ قۇرتى، نجىس قۇرتى، گۆشت قۇرتى، مېۋە قۇرتى.

ھەمد ساپىت بىرۇبارىم زاتىغە مەندىن كەسىر،
ئىسمى بىركەم يۈزى مەشھۇر بىرى ئاندىندۇركەبىر.
ئافەرىدە قىلدى مەخلۇقنى ئەجەب ھەيئەت بىلەن،
ئىنسىۋىجىن، ھەيۋاننى ئايتتىم ئەمدى بۇ كەلدى ئەخىر.
چەھارپاينىڭ چوڭلارنى رەسمىدۇر ھەيۋان دېمەك،
جانئۆر دەرمىز ئۇشاقلارنى كۆرۈپ چوڭدىن ھەقىر.
چۈنكى كىچىكدۇر ھەم ئۇزۇن - قىسقەۋۇ رەڭكى نەچچە خىل،
شەفلاق، توم، يۇمۇلاقدۇر يا يىنىكدۇر يا ئەغىر.
بەئزى تىشلەر، بەئزىسى ئادەمگە نەشتەر سالغۇسى،
نەچچەسى جىسمى سىلىقدۇر، ئۆزگەسى ئاندىن يەغىر.
تۈكى بار - يوق بەدەنەما ھەم چىرايلىقلارمۇ كۆپ،
بەئزى قاتتىق، بەئزى يۇمشاق ئۇرانۇر قولغە جەرىر.
زىكر قىلسام ئەۋۋەلى بۇ جانئۆرلەردىن مۈشۈك،
تۇتقان ئۆيگە مەن شىرك دەپ ئايتادۇر ئەمدى كەكىر.
قىش كۈنىدە ئۇچاق ئالدىدا بۇ بىزدىن ئىلگىرى،
ياتسە ھەم يوتقاندا ھازىر ياكى بۇ مۇنكىر - نەكىر.
گۆشتنى كۆرسە يەپ بەجىنچى تىل بىلەن ئايتۇر: مويۇ،
ئۆرلەتپ ياقغان توقاچ نان بەرسە يەپ دەيدۇر فەتىر.
ھەزرەتمىدىن يوقارى ئولتۇرغۇسى مەھمان بولۇپ،
قۇيۇق ئاشنى يېغى يوق دەر، سۇيۇق ئاشنى خام خەمىر.
ئاڭلىسام ساچقاننىڭ ئۈستىدە مۈشۈك پادشەب ئىمىش،
كۆرسە ساچقاننى مۈشۈك پادشەب بېگىم قىلغاي ئەسىر.
كىرە دەپ بىرمۇنچە ئوغرى كېچەلەپ تامنى تېشەر،
قورقماغاي پادشەب بېگىمدىن گەرچە سۇلتان يا ئەمىر.
ئۆرمەچۈك، قوڭغاز، چېكەتكۈ، بۈرگە، سىركە، فىتمۇ بار،
سالجى، كۆكفىت، سالمە بىرلە، فاتماچۇق كۆزى ھەقىر.
قۇمۇچاق، يىلان - چايان باردۇر كىلەر دەپ بىر نېمە،
يەر ياغاچ بىرلە نجىس قۇرتى بو جانئۆردۇر سەغىر.
قۇدرەتى ھەق بىرلە گۆشت قۇرتلار ۋە بەلكى مېۋەلەر،
گوردا جانئۆرنى كۆرۈپ مەن سۇنئى ھەقدۇر بىنەزىر.
يەنە كۆرگەن - كۆرمەگەن جاندىن زىمىندا بىھىساب،
تۈگەمەس زىكرى ئۇلارنى نەزم قىلسام مەن فەقىر.
توختە ئابدۇللاھ بۇ جانئۆر سۆزىنى قىلمە ئۇزۇن،
ئايتقاننىڭ گوياكى زاغۇندىن ئۆتۈپ بولدى زەغىر.

ئون ئۈچىنچى باب سۇ ئىچىدىكى جاندارلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: بالىق، قاما، فاقا، سۇ كالاسى، ئايغ (ئېيىق).

سەنا تەڭرىغە مەخلۇقاتنى پەيدا قىلغۇچى ئولدۇر، بېرىپ ئول نۇرى ئىمان دىلنى رەۋشەن قىلغۇسى شول نۇر ياراتىپ يەر يۈزى ھەم سۇ ئىچىدە نەچچە مەخلۇقات، قۇرۇقلاردىن سۇلۇق يەر كۆپ كەمى يۈز يىلغەچە يولدۇر. ئىچىدە كىشى كۆرگەن - كۆرمەگەن زىيجان تولا ئېرىمىش، بۇ بائىس بىرلە سۇدىن بەئزىگە ئىشتىلگۈسى غولدۇر. سەفەر كۆرگەن بەرادەرلەر رىۋايەت قىلغۇسى ئاندىن، چىقىپ كاتتە نەھەڭلەر يەنە سۇۋغە چۆمگۈسى كولدۇر. بالمقلاردىن سۇ كولدۇرلاپ يۇغانلار چىقسە غولدۇرلاپ، قاما بىرلە فەقا سۇدىن چىقىپ ھەم كىرگۈچى جولدۇر. ئىشتىسەم سۇ كالاسى ھەم ئايىغلار بار ئۇلۇغ سۇدا، بۇ يالغان سۆز ئەمەس ھەق قۇدرەتنىڭ بىرىسى شولدۇر. بۇلارنى كۆرگەنم يوق ئاڭلاغاندىن ئاڭلاغانم بار، ئوشۇل نۇرغۇن سۇلۇقدىن بىرى دەريادۇر ئاتى ئول شور. ئانىڭدىن ئۆزگە ھەم نۇرغۇن سۇلار كۆپ بولغۇسى مەئلۇم، كىتابلارغە فۇتۈلگەن يەتتە دەريا ھەممەسى ئول زور. بۇ دەريالارنى خىزىدىن بۆلەك بىلمەس گۇمان قىلدىم، ئىچىدە بىھىساب جانئوهرنى بار دەپ بىلمەسە شول كور. تەئەججۇب قىلمە، ئابدۇللاھ، خۇدا شۇنداغ قىلالماسمۇ، كۆرەرگە ئاسمان، بەس دىلغە زىھنىڭ ھەممەنى تولدۇر.

ئون تۆتىنچى باب ئۇچارلىق جانئوهرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: قارغە، فاختەك، سار، كەبۇتەر، كوشكۇل، تۇخا، ئۆردەك، سوفىيە، تۇرۇلغۇ، كاككوك، تۈتى، تاۋۇس (توز)، قارچىغە، كەكلىك، لىچىن، قۇرغۇي، ھۇقۇش، باغىتاق، سوقۇچاق، مۇشۇكقۇش، ئولاي، تومۇچۇق، سېغىزخان، سۇندۇك، غورۇلای، قۇچقاچ، تورغاي، شەبفەرەك، غاز، ھاڭغىت، تۇرنا، ۋاتۋالاق، قىرغال، ئوقار، جىگدەچۈك، ھۇدھۇد، بالىقى، شۇڭقار، بۇلبۇل، بىرتوغرام، مەلەخ، كۇفلى، ھەرە، چېبىن، فەششە (پاشا)، كۇمۇتا.

ھەقغە كۆپ زىكرى سەنا كۆڭلۈمدە خوب قىلدى زۇھۇر، خوب زۇھۇر قىلغاج ئانىڭ زىكرىنى دىل بىلدى ھۇزۇر. دىل ھۇزۇر بىلگەچ خۇدا كۆڭلۈمدە ھازىر بولغۇسى،

سۆزدە ھازىر كۆزدە غايىپ ئانى كۆز كۆرمىي تۇنۇر. ئىلگىرىدىن تۇنۇماس ئېرىدىم تۇنۇتتى قۇدرەتى، ھەۋادا پەرىدەندە ئۇچماق قۇدرەتى ئېرىمەسمۇدۇر. مەن ئۇچارلىق جانئورنىڭ زىكرىنى قىلسام بەيان، تۈگەمس يۈزدىن بىرى بارچە ھەۋا ئۆزرە ئۇچۇر. ھەۋادا ئۇچماغلىقىدىن بىر سەبەب رىزقى ئۈچۈن، ياكى قاچماق ياكى قوغلاپ ئارقىدىن يەتسە چۇقۇر. بىرى ئۇلفەت، بىرى فەرزەندىغە تۇئمە جىھەتتىدىن، بەئزى جانئور سەير قىلغاچ ھارسە بىر شاخقە قونۇر. قىسمى بۇ قارغە، فاختەك، سار، كەبۇتەر، كوشكۈل، تۇخا، ئۆردەك، سوفىيە، تۇرۇلغۇ، كاككۇكلار تۇرۇر. تۇتى، تاۋۇس، قارچىغە، كەكلىك، لىچىن، قۇرغۇي، ھوقۇش، سوقۇچاق، ئۇلاي، سېغىزخان، غورالاي، توغاي بولۇر. غاز، ھاڭغىت، تۇرنى، كەكلىك، ۋاتۇالاق، قىرغال، ئۇقار، جىگدەچۈك، ھۇدھۇد، بالىقىچى، ئاندىن ئول شۇڭقار بۇزۇر. قالماسۇن بۇلبۇل، باغىتاق، ئول مۇشۇكقۇشلارمۇ ھەم، تومۇچۇق، سۇندۇك ۋە قۇچقاچ بىرلە شەبغەرەك بۇدۇر. يەنە بىرتوغرام، مەلخ مۇندىن كىچىكراق كۇفلى، فوتۇسەم ھەرە، چېبىن، فەششە، كۇمۇتا دەپ ئوقۇر. مىڭدىن ھەم ئاشقاي بۇلارنىڭ قىسمىنى زىكر ئەيلەسەم، ھەممەسى ئىككى قەناتلىق بارچە ئەئزاسى چۇقۇر. بۇ دىيار - ئەترافداكى پەرىدەلەرنىڭ زىكرى بۇ، ئۆزگەلەردىنمۇ سوراپ ئايتسام كىتاب - كاغەز تولۇر. كافكىلىق ئەيبىڭنى، ئابدۇللاھ، ئۆزۈڭچە بىلمەدىڭ، بۇ سۆزۈڭنى ئاڭلاغانلار ئۆيىمۇ ئۆي غەيبەت توشۇر.

ئون بەشىنچى باب مېۋەسىز دەرەختلەرنىڭ بەيانی

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: تېرەك، توغراق، چىنار، توغاج، سۈگەت، تۇخۇمەك، قۇچارە، ئېمىدۇن، ئاچى، قەرىن، يۇلغۇن، كىيىكتال، غۇچ، سىدە، زىخ، بىجىنقۇمۇش.

سەنا قادىر خۇداغە ئەۋۋەل - ئاخىر ھەرقاچان ئول بار، خەلايىق ھەرنە قىلماق قۇدرەتتىدىن بولغۇسى شول كار. ھەمە زىيجان بىلە بىيجاننى سانسىز قىلدىكىم پەيدا، بۇ بىيجانلار بىلە زىيجان ھەمە بەھرە ئالىپ غولدار. جەھان بىيجانلارنىڭ ياخشىسى بارمۇ دەرەختلەردىن، ئۆزى ئوتدا كۆيۈپ ئاش - نان پىشۇرغاي بارچەغە شول يار. دەرەخت كۆيگەچ ھۇلا بولدى، ھۇلا بولغاچ فۇلا بولدى، فۇلا ئاشنى قويۇپ بەرگەن كىشىنى ھەركىشى قولدار.

دەرەختلەر يار بەرمەي ھېچ ئىمارەت بولمادى ھەرگىز،
 خۇسۇسەن ئۆگزەلەر بولسە كۆتەرگەن ئەكسەرى بولجار.
 دەرەختلەرنىڭ ئاچىلغان گۈلۈ نىئەتنى دېگەيلىكىمۇ،
 ئاننىڭ ۋەسفى يەمىش بابىدا كەلمەكلىككە بىر يول بار.
 بۇ بابدا مېۋەسىزلىرىنىڭ بەياندىن قىلاي ئېلان،
 يەمىش بولماسنى ھەم زىكر ئەيلەسەم ئالەمدەمۇ غۇل بار.
 ئۇلاردىندۇر تېرەك، توغراق، چىنار، توغاچ، سۈگەت، تۇخمەك،
 قۇچارە، ئېمىدۇن، ئاچى، قەرىن، يۇلغۇنمۇ خوب ئول يار.
 كىيىكتال، غۇ، سىدە، زىخ ھەم بىجىننىڭ قۇمۇشى ھەي - ھەي!
 يەنە ھەم كۆپ دەرەخت بىچارە بىزنى كۆرگەلى ئول زار.
 دەرەخت سالغىل يەرنىڭ بولسە بىكارىيەر قويمە، ئابدۇللاھ،
 دەرەختلىق يەرگە بارماقغە كىشى قايداغ بويان تولغار.

ئون ئالتىنچى باب گۈللەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: قىزىل گۈل، سېرىق گۈل، زەئفەرگۈل، سەۋسەن گۈل، ئەنبەر
 گۈل، تاجىگۈل، ئوردا گۈل، مىزجان گۈل، تەيتەي گۈل، ھەفتەرەك، ئىشقىچەك،
 لەيلىقازاق، خىنە، رەبەنگۈل، شويىاگۈل، ئافتابفەرەست گۈل، قامچىگۈل، نەرگىس گۈل،
 خىتايگۈل، قۇلغىگۈل، مەرجانگۈل، سەفاقچى گۈل، سۈگەنگۈل، مەخمەل گۈل،
 چەبىنگۈل، كارنايگۈل، فۇرجاڭ گۈل، لەڭخاگۈل.

ھەمد قۇدرەتلىك خۇداغە بەردى نىئەت بۇ قەدەر،
 نىئەتنىڭ بىرى ئىمان، كۆڭلۈمىزگەدۇر شەكەر.
 كۆڭلۈمىزگە شۈكرى ئىمان بەردى ئەۋۋەل جىسمى جان.
 ئۆزى پىنھان بارلىقىنى قىلدى قۇرئاندا خەبەر.
 خەبەرى يەتكەچ سەناغە بولدى مەشغۇل بارچەسى،
 ھەمد ئايتىپ جانئۇر بەلكى گۈل ئاچىلدى سەھەر.
 ئۇندى گۈل، چوڭ بولدى ئول، بۇلبۇل بۈگۈلغە بولدى قۇل،
 يىغلاتىپ بۇلبۇلنى گۈل ئىشقى ئوشۇل قىلدى ئەسەر.
 ئىشقى بۇلبۇل گۈلغە يەتكەچ گۈل يەقاسى چاك بولۇپ،
 كۈلسە بۇلبۇل نالەسىدىن گۈللەر ئايتتى ئەلھەزەر!
 نالە - ئەفغان قىلسە بۇلبۇل ھەممە گۈل سۇندى بويۇن،
 شول بويۇن سۇنغان قىزىل گۈل ھەم سېرىق گۈلغە نەدەر؟
 مەن چەمەننىڭ گۈللەردىن نەچچەنى بەردىم نىشان،
 ئولكى مەزكۇر ئىككى گۈلدەك پۇراماس گۈللەر مەگەر،
 گۈلى زەئفەر، گۈلى سەۋسەن يا گۈلى ئەنبەر، تاجىگۈل،
 ئورداگۈل ھەم مىزجان گۈل ياكى تەيتەي گۈل ئەگەر،
 ھەفتەرەك، ئىشقىچەك، گۈلى رەبھان، لەيلىقازاق،
 خىنە، كۆكنار، شويىاگۈل، ئافتابفەرەست بار ياخشى يەر.

قامچىگۈل، نەرگىس، خىتايگۈل، قەلەقە، مەرجانگۈل ھەم،
 ئول سەفاقچى گۈل، سۈگەنگۈل ھەممەگە رەيھان پەدەر.
 يەنە مەخمەل گۈل، چىبىنگۈل بىرلە كارنايگۈل قاين،
 بولسە فۇجاڭ گۈل ۋە لەڭخاگۈل بۇ يەر ئۇبدان شەھەر.
 بار زىرائەت ھەم گىياھ بىرلە دەرەختلەرنىڭ گۈلى،
 مېۋەلەرنىڭ شاخى ئۆزىنىڭ گۈلىدىن كۆرگەي خەتەر.
 بۇ جەھاندا بار چەمەنلەرنىڭ گۈلىنى فوتۇسام،
 ساغىنىپ كۆڭلۈم بۇ گۈلنى كۆرگەلى باغلار كەمەر.
 گۈلنى خالاپ ئالەم ئەھلى قىلغۇسى كۆپ نەقىشنى،
 ئەسلا قىلماي گۈلغە خاتىر كەسكۈسى تىغۇ بەتەر.
 خوب ئېرۇر گۈللۈق نېمەرسە گۈلى يوق ئاندىن تۆبەن،
 كۆپ يارانلار گۈلنى ئۈزسەم دەپ يۈرۈپ بولدى بەتەر.
 ئاھ، گۈلنى دەيمۇ ھەم گۈل دەردىدە يۈرگەننىمۇ!
 قىلدى گۈل دەردى نە ياخشىلارنى ھەم زىرۇ زەبەر.
 گۈلغە يوقدۇر مەيلىسىز جان بەردى مەجنۇن لەيلىسىز،
 بىر - بىرىسىز ئىككىسىنىڭ يېگەنى بولدى زەھەر.
 ساڭا، ئابدۇللاھ، زەھەرمۇ ھېچ قاچان لازىم ئېمەس،
 زەھەرنىڭ بىرلە جەھاندىن گۈلمۇ قىلماسمۇ سەفەر.

ئون يەتتىنچى باب مېۋەلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: ئۈرۈك، ئۈجمە، جىنەستە، كۈدەئامۇت، نەشۋىت، ئامۇت، بېھى،
 شافتول، ئانار، ئالما، ياڭاق، خورمە، ئۈزۈم، ئۆلجە، ئەنجىر، بادام، ئەينالۇ، قارا
 ئۈرۈك، چىلان، جىگدە، قوغۇن، تەربۇز.

خۇدا مەئبۇدى بەرھەققە سەنا مىڭ تىلدا ئايتسام ئاز،
 بۇ نىئەتلەرنى نەزم ئەيلەپ سۇنۇق كۆڭلۈمنى قىلسام ساز.
 كۆڭۈلنى ساز قىلىپ سازەندەلەرنىڭ دىلنەۋازى مەن،
 بولۇپ مەن دىلنەۋاز شۈكرى سەنا بىھەد قىلىپ ئاغاز.
 ئېرۇر شۈكرى ئۈچۈن بىرتىل ئۈزۈم مەجنۇنۇ ھەم بىدىل،
 ئەگەر بولسە ئىدى بىردىل بۇ تىل ساز ھەم بەلەند ئاۋاز.
 بەلەند ئاۋاز بىلەن ئايتساممۇ بىر شۈكرى تۆگەنمەيدۇر،
 تۆگەنمەس بولسە ھەم بەندە ئاتىم بار ئايتقانمىدۇر راز.
 بەيانغە كەلتۈرۈپ شۈكرىنى دەيمۇ ياكى ۋەسفىنى،
 ئەگەر شۈكرىنى ئايتسام قىلدى قىشنىڭ ئارقەسىدىن ياز.
 ياراتتى ياز كۈنى قانچە دەرەختىدىن نەچچە خىل مېۋە،
 ئۈرۈك، ئۈجمە، جىنەستە مېۋەلەرنىڭ ئىچىدە سەر باز.
 كۈدە ئامۇت، نەشۋىت، ئامۇت، بېھى، شافتول ھەم ئانار، ئالما،
 ياڭاق، خورمە، ئۈزۈم، ئۆلجەۋۇ ئەنجىر باغدا خوب شەھباز.

بادام، ئەينالۇ بىرلە قارا ئۈرۈكدۈر ياچىلان، جىگدە، قوغۇن، تەربۇز دېگۈنچە نەفسىم ئاندا قىلغۇسى پەرۋاز. بۇ ئىككى ئۈلەما ھەر يىل فەلەكدىن بولماقنى بەرھەق، كەمالىغە يېتىپ پىشقاندا قىلغاي ئۆزىگە پەرداز. تۆگەرمۇ تەئرىفى ئەسلا ئوشۇل داموللا تەربۇزنىڭ، ئەگەر قۇربى ۋەلايەت تاپماس ئېردى چىققۇسىدۇر ماز. بىرى داموللا قوغۇن بىزمۇ شاگىرد ئاڭا ئەلبەتتە. ھەمە شاگىردى ئالدىغە بارۇردا بولغۇمىزدۇر غاز. بۇ داموللامنىڭ ئالدىغە قاتار غازدەك بولۇپ بارساق، شىكەستە ھالىيۇ خامۇشلۇقمۇ ھېچ سۆز يوق قىلۇرمۇ ناز. بۇلار بىرلە ھەمە نىئەتكە ئىخلاىس قىلغىل، ئابدۇللاھ، باشىڭ ئەلبەتتە تەقسىرات نىئەتدىن بولۇپدۇر تاز.

ئون سەككىزىنچى باب زىرائەتلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: بۇغداي، قوناق، ئارفا، تېرىق، شال، كۆمەك، فۇرچاق، زەراڭزا، ماش، كۈنجۈد، لوبىيا، زاغۇن، زىغىر، كەندىر، كەفەز.

ھەمد ھەقىقە بىئەدەد ئول بارچەمىزنىڭ تەڭرىمىز، قىلدى شول تەڭرىم جەھاندا ئادەمىلەرنى ئەزىز. ئىسمى توقسان توققۇزىنىڭ بىرىسى رەزىق ئېرۇر، قالمادى ئالەم ئىچىدە ھېچ تىرىكلەر رىزقىسىز. رىزق تاپماغلىق ئىرادە ھەق ۋە بىزلەردىن سەبەب، بۇ سەبەب بىرلە زىرائەت بولغۇسى قىلسە ئېتىز. قىلدى دېھقانلار ئېتىز ھەرخىل زىرائەتلەر ئۈچۈن، جىسمى، ئىسمى نەچچە قىسمى بىرى پەست بىرىسى ئېگىز. قىسمىنى خىرماندا قويدۇم ئىسمىنى زىكر ئەيلەگۈم، زىكرى بۇ بۇغداي، قوناق، ئارفا، تېرىق دەپ ئانى بىز. شال، كۆمەك، فۇرچاق، زەراڭزا، ماش، كۈنجۈد، لوبىيا، ياغ چىقار زاغۇن - زىغىر، كەندىر ئىچى ياخشى مەغىز. ھەربىرىنىڭ مەغىزىغا ياغنى قوشۇپ ئاش قىلسەلەر، ئاڭا كىم شەك كەلتۈرۈر، بىشەك شىرىن بولغاي ئاغىز. ئاش بىلەن ناندا ئاغىز شىرىن قىلۇر كۆپ ئاشنا، ئوغۇل ئېرمەس ئاشنالار بولماسا ئاش ئىچى قىز. قىز - ئوغۇل ھەر ئادەمىدىن ئاشنا ئاش - نانغە كۆپ، غەرىزىدۇر تاپسە كۆپ يەپ غەيرىدىن بولسە سېمىز. بۇ جەھاندا بار سىمىزلەرگە زىرائەتدۇر سەبەب، ئوتلاماي قوي تۈشمەسە يۇڭ بولماغاي ئاندىن كېگىز. قەسدى خاتۇن ئۆزىنى لەڭمەندە بوداپ سەمرۈتۈپ،

ئېرنى، ئامراق ئەمچەكنى ئالمەدەك قىلسە قېمىز. بىر زىرائەت قالدىكىم، ئادەم يېمەس ھەرگىز ئانى، لېكىن ئاندىن بولدى يېنى توقۇپ كىيەر بولسە نىفىز. خاسە - خام چىت بىرلە تىك مۇندىن بۆلەك ھەم نەچچە خىل، بولدى قەمرۇت، سەقەلۇب شەيتان تېرە بىرلە رەفىز. تېرىماي سەنمۇ زىرائەت بولۇپ، ئابدۇللاھ، ھورۇن، كارغە كەلمەس يېگەلى تاش - چالمە يا داشقال - سېغىز.

ئون توققۇزىنچى باب ھەممە قىسىم نانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قاتلاما، ئاققان، توقاچ، كاكچا، فوم نان، گىردە، شىمەن، سامسۇ، فەرمۇدە، كۆمەچ، زاڭزا، قۇيماق، گوشتگىردە، گوکەي، بۇس نان، فىتىرئان، زاغرا، دۈبەزنان، خوشاڭ، فوشكال.

ھەمد ھەقغە بەردى جان ئۆز ئەسلىمىزنى تافامىز، كىم تافار ھەقنى ئاڭا ئىخلاسىمىزنى ئاتامىز. ھەركىشىكىم رىزق يەپ رەزىزاق بىلەن يوقدۇر خۇشى، ئۆرلەشىپ بىزلەر ئاڭا ئىفلاسىمىزنى ساتامىز. كىم خۇدانىڭ نىئەتىدىن رەھمەتنى خۇب كۆرەر، بىر ئىلاج بولسە ئاڭا لىباسىمىزنى يافامىز. رەھمەتنىڭ بەئزىسىدىندۇر خۇدانىڭ نىئەتى، بارچەمىز نىئەتنى يەپ ئۆز زاتىمىزنى باقامىز. زاتىمىزنى باقغالى بەردى خۇدا نىئەتنى كۆپ، شۇكر كۆپ قىلغاچ مىنىپ ئۆز ئاتىمىزنى چافامىز. ئاتىمىزنى چافچۇتۇپ، بىر ناننى تافساق كاف تۇتۇپ، ئانى چايناپ يۇتقالى بىز ئاغزىمىزنى ئاچامىز. ئاغزىمىزنى نەچچە قىسمى نەرسەلەر ئاچتۇرغۇدەك، بىرى ئاندۇر بىزمۇ ھەم يەپ ئانىمىزنى ياتامىز. ئىسمى نانلارنى بۇ بابدا مەن ئەگەر زىكر ئەيلەسەم، قاتلاما، ئاققان، توقاچغە جانىمىزنى چاتامىز. كاكچا، فوم نان، گىردە، شىمەن، سامسۇ، فەرمۇدە، كۆمەچ، زاڭزا - قۇيماق يېگەلى دەرۋازەمىزنى قاقامىز. بولسە گوشتگىردەۋۇ گوکەي، بۇس نان قانچە خۇب، بولماسە خاتۇننى تىللاپ شالىمىزنى ساچامىز. نان فىتىر، زاغرا، دۈبەز، خوشاڭ بىلە فوشكالنى يەپ، ھەممەمىز ھەددىن ئاشىپ قالغانىمىزنى چاقامىز. ھەركىشى ناننىڭ مۇبارەك ئىسمىنى ياد ئەيلەسە، ئولتۇرۇپ يانداش ئانىڭغە يانىمىزنى ياقامىز. كىمكى ئانىسىز قالسەلەر قانىسىز بولۇر ئانداغ كىشى،

بولسەنەن جىق يۈزدە قان جىق خالىمىز نې ئاكىمىز.
خالى جەد يا جەددىتىڭ يوق ئەسلا، ئابدۇللاھ، سېنىڭ،
قايسى ئايتۇر ساڭا قىز - ئەيالىمىزنى قاتامىز.

بۇ بەيت ئاش - تەئاملارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: بەتتە، فولا، شولە، چۈلە، ماش گۈرۈچ، كەباب، چۆچۈرە،
ئۈگرە، ئۈزۈپ، يارما، مەنفەرزە، چوقۇرچەك، زاڭ، ئوماچ، سىقماق، يومدان.

ھەمد ھەققە بىزنى مۇئىن قىلدى بار ئىمانىمىز،
بارمۇ ئاخىر دەمدە ئىمانىم تاشار پەيمانىمىز.
بەردى نىئەت نەچچە تۈرلۈك بىزگە پەيمان تاشقۇچە،
تاشسەلەر پەيمانىمىز تاشدەك قاتار پىشانىمىز.
فۇتۇلۇپ فىشانىمىزگە رىزقىمىز مىساق كۈنى،
روزى مىساق كۈنى بەرگەن بىرۇبار شىلانمىز.
سۇيۇق ئاشنى دېگۈمىز شىلان، قوياق ئاشنى تەئام،
بۇ تەئام - شىلانمىزنى يەپ قانار زىجانمىز.
بەردى ھەق ناندىن بۆلەك بىزگە تەئامنى بېھساب،
يېگۈسى بۇ شۇم فوكان ھەم ئىنتىزار شەيدانىمىز.
بۇ جەھاندا تويماغان شەيدان فوكانغە ئەلھەزەر،
دېگۈسى ئاش بەرمەسە بىزلەر بىزار، ئەي جانىمىز.
ئىسمى ئاش بەتتە، فولا بىرسى شولە ياكىم چولە،
ماش گۈرۈچ، شورپە گۈرۈچ بىزلەرگە زار ئىشانمىز.
چۆف، يوتازە، مانتۇ، لەڭمەن، سوزا، شورپە ھەم كەباب،
چۆچۈرە، ئۈگرە، ئۈزۈپ تاشلاپنى ئىلغار قارىمىز.
بارما مەنفەرزە، چوقۇرچەك، زاڭ، ئوماچ، سىقماقمۇ خوب،
يا قۇناقنى يوناپ ئەتكەن ئاشقە سارغارغانمىز.
شۇنچە ئاشنى يەپ - ئىچىپ سارغارما، ئابدۇللاھ، تولا،
تاڭلا بارچە ياخشىلىقلارنى توسار مىزانمىز.

يىگىرمىنچى باب ئۆي سەرەمجانلارنى بۇ بەيت تۆمۈر، چۆيۈن، مىس، تۇچ ئەسبابلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: فالتۇ، كەتمەن، فىچاق، كەركى، تىش، ئويغاق، قارچى،
دەزمال، چۆمۈچ، كەفكى، لىگەن، قازان، چايگۈن، چىنى، فەتنۇس، تەخسە، چىلاڧچى،
ئافتۇبە، ئۇرۇس ساندۇق، فەنەر، يىڭنە، جۇۋالدۇز، ھەۋانچىسى، شەمىدان، جادۇ،
قىرمەكەش، چەراغ، قوشۇق، قۇلىق، ئاقچۇ، ئۈشكى، سىخ، كارساڭ، چىلىم، ئەررە،

كوره، مېس فۇل، ئىزەڭگۈ، دۈۋەت، قەلەمدان، جەدۋەل قەلەم، كاپۇن، نامىنىش، سەنا تەڭرىمگە ئول ھەرگىز يوقالماس، يوقالمىش دەپسە ئالەمدە بۇ قالماس. ئانىڭ يوق ئىبتىداۋۇ ئىنتىھاسى، بۇ سۆزنى كىشى ئالدىدا توسالماس. خۇدا بەئزىنى فۇلغە زار قىلىپدۇر، فۇلى كۆپ ھەرنە قىلماقدا بوشالماس. ئىنايەت ئەيلەدى ھەق كۆپ سەرەمجان، ئۆلۈپ كەتسە بۇ قالماق، نې ئۇ قالماس. سەرەمجان نەچچە قىسمى نەرسە بىرلە، بىرىسدۇر تۆمۈر ئوتسىز چۇجالماس. تۆمۈردىن بولغۇسىدۇر قانچە ئەسباب، بۇ ئەسبابلارمۇ ھەر جايدا سوزالماس. ئانى كىم سوزغالى ھەركىم قىزىتسە، تۆمۈرچىدەك بۇ ھەرقايدا سوزالماس. تۆمۈردىن بولغان ئەسباب فالتۇ - كەتمەن، فىچاق - كەركى يوق ھېچنەرسە يونالماس. تىش ئويغاق، لەخشىگر، بەل، قارچى، دەزمال، چۆمۈچ، كەفكى، ئاياقسىز ئاش ئوسالماس. قازان، چايگۇن، چىنى، فەتنۇس ۋە تەخسە، چىلاڧچى، ئافتۇبەسىز يۇرت سورالماس. ئۇرۇس ساندۇق، فەنەر، يىڭنە، جۇۋالدۇز، ھەۋانچى، شەمئىدان ئۆزچە ئوشالماس. يەنە بار جادۇ دەپ چوڭ بىر نېمەرسە، بۇ يوق ئات ئوتنى خوب چايناپ يۇتالماس. دەپسەم بىر فەھلەۋاننى قىرمەكەش دەپ، ئانىڭ قىلغانىنى ھېچكىم بۇزالماس. يەنە گوشتىنى چاناپ ئول قىرمەكەش دە، بۇدۇر فايدا كېكىردەكدىن بوغالماس. چەراغ بىرلە قوشۇق، قۇلفىيۇ ئاچقۇ،

قولىدا سىنىغالى غەمگە بۇ سالماس. يەنە ھەم ئۆشكى، سىخ، كارساڭ، چىلىم بار، ياغاچ ئەسباب قاتارىغە قوشالماس. قالىبدۇر ئەررە، كورا بىرلە مېس فۇل، ئىزەڭگۈ يوق ئاتىغە فوت سونالماس. يۈگەن، قۇشقۇننىڭ ھەم جابدۇقلىرى خوب، ئۈزۈلگەن بىرلە ئول يەردىن ئويالماس. دۈۋەت، جەدۋەل قەلەم بىرلە قەلەمدان، تۈرۈك ئادەم ئانى ساقلاپ تۇتالماس. دەپسەم مەن ئۆز دىيارىمدا بارىنى، تۆمۈر ئېرىمەس بۇ دەپ خەلق دەم ئورالماس. ئۆزۈم بىلىمەس تۆمۈر ئەسبابمۇ ھەم كۆپ، دەپسەم فۇرسەت يېتىپ ئاڭلاپ تۇرالماس. تۆمۈر ئەسباب قاتىلماس كەسبى كەمراق، بۇ بائىس بولماسە ئاچلار تويالماس. خەلايىقلارغە ئاش بەرگەن تۆمۈردۇر، فىچاقسىز گوشتىنى ھېچ قەسساب سويالماس. ئاش ئەتمەك بولسەلەر ياغاچ قازاندا، ئانى ئوتغە يېقىن ھەرگىز قويالماس. ئەگەر ئاسقان بىلەن چالما قازاننى، بولۇرمۇ ئول قازان سۇدا ئەدالماس. زىرائەت تىرىغان كەتمەن بىلەن تىش، ئەگەر ئۇنىڭدە كەتمەنسىز سوغالماس. سوغارغان بىرلە كۈز ۋەقتىدە پىشسە، ئاڭغا ئويغاق كەرەك قولدا يۇلالماس. تۆمۈر بىرلە خەلايىق كۈن كەچۈرگەي، ئانىڭ ئاتى تۆمۈر ئېرىمەس بۇ ئالماس. قاتىپ قالدىڭ سەن، ئابدۇللاھ، تۆمۈردەك، ئانالارمۇ نەچە قاتتىقنى توغالماس.

ياغاچدىن بولغان سەرەمجانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: كارساڭ، ئاياق، جام، تۇڭ، تۇۋاق، ساندۇق، چەھارپاي، غەلبىر، ئەلگەك، يەلفۇگۇچ، تەختە، نوغۇچ، چولا، دەم، ئىشىك، فەنتىڭ، شىرە، چىلەك، چۆمۈچ، قوشۇق، دەستە، قوزۇق، سوغا، قاسقان، تارتقۇ، تارماق، توخۇناق، زەنبىل، بۆشۈك، تەختەمۈشۈك، چۇكا، قىرغۇچ، چەرخ، چىلىم، خون، چەراغ پايە،

رەھىل، سەندەل، ئۇلاق، نوگاي، قافاق، رىك، ئەسا، دۇمباق، سۈبەت، ساز، غالتەك، چوماق، توقماق، قۇتى، سەر، جىك، شىن، كېمە، كۆبرۈك، نور، قامچى، قۇشقۇن، لەڭگەرچاق، ئىگەر، گۈگۈت، شۈمەك، خۇنچە ئاياق، فوزا، فىچەك، بورا، سۇفۇرگە، ئەرابە، مەھافە، تۈگۈرمەن، سوقە، ئۆي، ئىمارەت، جىنازە، قەلەم، ئىسكەنجى.

ھەقىقەتەن ھەمدۇ سەنا ئايتتىم دېمەك لازىم ئېمەس، ئۇ رەھىل، ساز، غالتەك، نور، قامچى، قۇشقۇن، لەڭگەرچاق، ئىگەر، گۈگۈت، شۈمەك، خۇنچە ئاياق، فوزا، فىچەك، بورا، سۇفۇرگە، ئەرابە، مەھافە، تۈگۈرمەن، سوقە، ئۆي، ئىمارەت، جىنازە، قەلەم، ئىسكەنجى. لازىم ئولسۇن، بولماسۇن، بۇ سۆز مېنىڭ ئازىم ئېمەس. ناز قىلماي بەردى بىزگە بارچەنى ھەق دىلنەۋاز، يەنە ھەم ھېچكىم ئانىڭدەك ياخشى دەمسازىم ئېمەس. ھەممەگە دەمساز بولۇپ تۈرلۈك سەرەمجان قىلدۇرۇپ، ئىشلەتپ بىزلەر ئانى ئاشۇكر ئەلفازىم ئېمەس. بۇ سەرەمجان نەچچە قىسمى نەرسەدىن بىرسى ياغاچ، ئىسمى بۇ كارساڭ، ئاياق، جام سۆزگە پەردازىم ئېمەس. تۇڭ، تۇۋاق، ساندۇق، چەھارپاي، غەلبىر، ئەلگەك، يەلفۇگۈچ، تەختە، نوغۇچ، چولادەك ئۆي ئىچرە ھەمرازىم ئېمەس. دەم، ئىشىك، فەنتىڭ، شرە، چىلەك، چۈمۈچ، قوشۇق، دەستە، قوزۇق، سوغا، قاسقان غەيرى ئاۋازىم ئېمەس. تارتقۇ، تارماق، توخۇناق، زەنبىل، بۇشۇك، تەختەمۇشۇك، چوكا، قىرغۇچ، چەرخ، چىلىمنىڭ قايسى ھەمسازىم ئېمەس. خون، چەراغ پايە، رەھىل، سەندەل، ئۇلاق، نوگاي، قافاق، رىك، ئەسا، دۇمباق، سۈبەت نېچۈن بۇ سەرەمجان ئېمەس. نەغمە غالتەك ھەم چوماق، توقماق، قۇتى، سەر، جىك، شىن، كېمە، كۆبرۈك، نورى يوق سۇ بىرلە قىش - يازىم ئېمەس. قامچى، قۇشقۇن ھەم لەڭگەرچاق ھەم ئىگەر، گۈگۈت، شۈمەك، خۇنچە، ئاياق، فوزا، فىچەك خەتكە بۇ ئاغازىم ئېمەس. يەنە كاسىبلار بىلەن دېھقان سەرەمجانمۇ كۆپ، بوريا، سۇفۇرگىدەك ھېچقايسى شەھىرازىم ئېمەس. ئەرابە بىرلە مەھافە يا تۈگۈرمەن يا سوقە، ئۆي - ئىمارەت يا ئىشىك يوق يەردە دەرۋازىم ئېمەس.

يەنە ھەم بىرنەرسە بار «جىم، نۇن، ئەلىق، زە، ھى» بىلەن،

ئايتقالى جانىم تەنىمدىن ھەلى پەرۋازىم ئېمەس.

موللارنىڭ خەت سەرەمجانى قەلەم - ئىسكەنجىدۇر،

مەنى كىم ئايتۇر بۇ فاخشەكمۇ يامان تازىم ئېمەس. ياخشىلىق ئاتىڭ ياراشقايمۇ سەن ئابدۇللاھغە ھېچ، نېمە مۇنچە ھال، سەن ئەلەم، مۇفتى يا قازىم ئېمەس.

چىنى ۋە سەفالغە تەئەللۇق سەرەمجانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: چىنى، سەفال، جام، ئاياق، تەخسە، خونچە، كوزا، لوڭقا، خشىت، چەراغ، چاينەك، قۇتى، دۈۋەت، قوشۇق، كۇفى، ئىبرىق، چەراغ پايە، يامچاق، ئاجىستان.

خالىقىمغە نەزم بىرلە ھەمد ئايتماق ياخشى ئىش،
ئۆزگەسى بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالدىدا قانچە ئىمىش.
قانچە زىكر ئايتسە كىشى شۇنچە ئىتائەتدۇر ئاڭا،
كىم ئىتائەت قىلسە ئول ھەقغە بۇ قىلغانچە بىلىش.
بىلسە بارچە ئىسمىدىن بىرسى ئانىڭ ۋەھھاب ئېرۇر،
قىلدى بەخشىش بىزگە لازىملىقنى كۆپ ئاڭلاپ بېقىش.
ئاڭلاسام چىنى، سەفال، ئەسباب ئۆيىنىڭ زىكرى بۇ،
جام، ئاياق، تەختەيۇ خونچە، كوزا، لوڭقا يوق نە ئىش؟
خشىت، چەراغ، چاينەك، چىنى، قۇتى، دۈۋەت، قوشۇق بىلە،
كۇفۇ ئىبرىق ھەم چەراغپايە تولا خىزمەت قىلىش.
سەفال ئەسباب جۇملەسىدىن قالماسۇن يامچاق سوفوم،
ئىچى نەچچە قىسم ئۈنگەن گۈل بىلەن زىينەت ئىمىش.
ئەمدى ئايتايىمۇ ۋەيا ئايتمايمۇ بىر مەئشۇقنى مەن،
ھەركىشى ئايتسە مۇبارەك ئىسمىدىن ئاسىخ كېلىش.
بىتەھارەت مەن ئانىڭ ئىسمى - شەرىفىنى دەپسەم،
ئىھتىمال ئاغزىمغە قورققان ياكى تەمرەتكۈ چىقىش.
ئىسمىنى ئايتماق يامان دەپ جىسمىنى قىلغۇم بەيان،
بارچەلەر ئاشىق ئاڭا سۆيمەي قاچان كۆڭلى قېنىش.
ئۈستى ئوت ئاستى تۈتۈن مۇنداق كەرامەت قايدا بار،
بەئزى كۈنلەردە بۇ زاتنىڭ باشدا ئوتتۇرىپىنىش.
بۇ خوجام زات نىل چىلىم بىر تۇغقان ئېرىمىشدۇر قەدىم،
ئاڭا كىم شەك كەلتۈرۈر ۋاجىب ئانى قولىدىن ئېلىش.
خەلق سەيخانە خوجامنىڭ خەلقەسى بىز ھەلقەسى،

ھەلقەمىزنى بۇ خوجامنىڭ غەيرىدىن ئۇبدان يىغىش.
سېنى، ئابدۇللاھ، ئاچىستان خوجە ھەم قىلماس مۇرىد،
لايىق ئېرىمەس بۇ خوجامنىڭ سۈھبەتگە سەن كىرىش.

جەۋاھىرغە تەئەللۇقلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قاشتاشى، ياقۇت، ئەقىق، جەج، زەبەرچەد، لەئىل، مەرۋايد،
يۈنجى، مەرجان، قەھرۋا، ئاھەك - رەۋا، شىشە، ئايىنە، سەدەق، گەۋھەر، فىروزە،
زۇمۇرەت، ئالتۇن، كۈمۈش، فۇلات، ئالماس.

ھەمدە ھەقىقە سۈنۈشنى قىلدى خەلايىق ئىچىرە فاش،
 ھىكمەتنى كۆرسەتىپ تەدبىرىمىزگە بىلدى باش.
 سىفەتنىڭ جۈملەسىدىن بىرى ئەللامۇل - غۇيۇب،
 كىشى بىلمەس تاغلاردىن كان بولۇپ ئاچىلدى تاش.
 ئاچىلىپ كان ھەر تەرەپ ئاندىن جەۋاھىرلار چىقىپ،
 شاد - خۇررەملىككە قىلدى قانچە پىرلار دىلنى ياش.
 كۆپ جەۋاھىرلىك قارى ياش كۆرۈنۈر ياشلار قەرى،
 بولسەلەر كىمگە مەنزۇر بولۇپ ئېتىلىدىكى قاش.
 ئىسمىنى ئايتسام بۇلاردىن قاشتاشى، ياقۇت، ئەقىق،
 جەج، زەبەرجەد، لەئىل، مەرۋايىدىنى بىلگىل، ئەي ئاداش.
 يۈنجى، مەرجانلار، جەۋاھىر، قەھرىۋا، ئاھەڭرەۋا،
 شىشە، ئايىنە، سەدەق، گەۋھەرنى كۆرسەم ئېردى كاش.
 يەنە فىروزە، زۇمۇرەت قالماسۇن ئالتۇن - كۈمۈش،
 تاپسە مەزلۇملار ئىككىگە تۈگمە دەپ ئانى قاداش.
 بار فۇلات، ئالماس دەپ ئىككى كۆڭلى تاش قاتتىق سەپا،
 مۇنى بىز كۆرسەك جەۋاھىر بىرلە بىرخىلچى قاراش.
 ھەربىرىنىڭ رەڭگى نەچە قىسم بىلسەم - بىلمەسەم،
 قايسى رەڭدە بولسەلەر بىزلەرگە يۈزمىڭچى ياراش.
 قول - قولقلارگە سالىنچاق ھەم ئاسىنچاقدۇر بۇلار،
 پادشاھلار بۇ جەۋاھىرلارنى دەپ بىزنى غاجاش.
 بىر كۆيەك زەققارەنىڭ ئالدىدا بۇ بىكار ئېرۇر،
 بائىسى ئول مۇئەبەرىلىك بىرسى ئاندۇر بىرسى ئاش.
 ئارفە، فۇرچاق، ئاش ئۇلارنى تاش ئىكەن دەپدۇر قەدىم،
 تاشغە ئوخشاش كىشىنى قىلغايۇ ھېچ كىشى تالاش.
 تالاشىپ فۇل تاقماغانلارنى خەلايىق تالاشۇر،
 قىلدى ھەق ئىتدەك تالاشماقغە ئەجەب بىزنى ياۋاش.
 يانىپ، ئابدۇللاھ، يۇۋاشلىقتىن يامانغە بول يامان،
 يامان ئەرنى تاپسە خاتۇن ئەتكۈسى مىڭچى باغاش.

فاختەغە تەئەللۇق ئۆي سەرەمجانلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: خام، مەتا، يىقى، تەغار، خوجۇن، گىلەم، خالتە، تەللە، بوغچە،
 تەكىيە، يوتقان، كۆرفە، فەردە، لۇڭگە، دەستۇرخان، سۇفرە، يىقىدە، گەزە، فىلىك،
 زەردىۋار، تور، جايىنەماز، توفى، كاشا، ئاغرامچى، دەمكەش، نۇختە، ئىگەرقاقى، ئەبۇدا،
 قول تەكىيە.

تۈنۈساق سەككىز سىفەت بىرلە ئوغۇل - قىزلار ئۇچۇش، پەسەل، تەنە، قەدۇر،
 تۈنۈساق سەككىز سىفەت بىرلە ئوغۇل - قىزلار ئۇچۇش، پەسەل، تەنە، قەدۇر،
 تۈنۈساق سەككىز سىفەت بىرلە ئوغۇل - قىزلار ئۇچۇش، پەسەل، تەنە، قەدۇر،

ئوقۇماقنى فەرز قىلدى ئۆزىنى بىلدۈرگەلى، ئانى بىلسەك نەھىدىن ئەلبەتتە پەرھىزلەر تۇتۇش. ئەمىرىنى تۇتقاچ ئانىنىڭ نەھىسىدىن ھەم يانساق ئەگەر، ۋەئە قىلدى ھەق ئانىدىن رازى مەن - سىزلەرمۇ خوش بەردى بەئزى ئىختىيارنى بىزگە خوش قىلماق ئۈچۈن، بارچە ناخۇشلۇقىدا دايم ھەربىرىمىزلىرى ئورۇش. گام ئورۇشماق گام كۈلۈشمەككە سەرەمجانلار يىغىپ، ئانى ئىشلەتكۈنچەلىك كۆپ فېتنە ئەڭگىزلەر قوفۇش. بۇ سەرەمجان بائىسىدىن بىسەرەمجانلىق بىلەن، زىكر قىلسام خام - مەتانى قىلماس ھەرگىزلىرى دۇرۇش. يىق، تەغار، خوجۇن، گىلەم، خالتەيۇ تەللە، بۇقچەلەر، تەكيە، يوتقان، كۆرفە، فەردە بولسا ئەزىزلىرى قونۇش. لۇڭگە، دەستۇرخانو سۇفرە، يىغىدە، گەزىنە، فىلىك، زەردەۋار، تور، جاينەمازنى ياش - قەرىمىزلىرى توقۇش. توفى، كاشا، ئاغرامچى، دەمكەش، نۇختە ھەم ئىگەر قافى، ئەبۇدا، قول تەكيەدىن شوكدە ئېگىز يەر تۇرۇش. فاختەدىن بولغان بۇدۇر مەن بىلمەگەندىمۇ تولا، ئاڭلاغانلارنى دەپسەم مەغزەبىكە ئاغىزلار تولۇش. ئايىتى ئابدۇللاھ ئۆزى بىلگەن سەرەمجان ئىسمىنى، بىلمەگەننى زىكر قىلسام كۆڭلى ئەنسىزلىرى بۇزۇش.

چىگە ۋە تۈكدە بولغان سەرەمجانلارنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: زىلچە، گىلەم، تەغار، خوجۇن، كاشا، ئاغرامچى، شوينە، چىگە، جۇل، چەكمەن، ئەلگەك، يەلفۇگۇچ، كەمالچە، غىجەك. خۇداغە ھەمد ئايتىپ قىلغۇمىزدۇر ئانچىنان ئىخلاص، دىلىمدا ئانچىنان بەلكى تىلىمدا ھەر زەمان ئىخلاص. ياراتىپ قانچە ھەيۋانات قىلىپدۇر جىسمىنى تۈكلۈك، فوكانغە فايدالىقنى كۆرسە قىلغايلىق ئاران ئىخلاص. ئۇلارنىڭ رەسمىسى گوشتىدا قىلماق بارچەنى مەھمان، سالىپ پوستىنى ئۈستىدىن قىلۇر بىزگە يامان ئىخلاص. ئەجەب كۆپ نەفىتى يەتكۈزدى ئانىنىڭ پوستى - تۈكى بىزگە، بولۇر نەچەندە سەرەمجان تۈكىنى قىلسام مەن بەيان ئىخلاص. بۇلارنىڭ قىسمىدىن زىلچە، گىلەم، كىگىز، تەغار، خوجۇن، كاشا، ئاغرامچى، شوينە، چىگەدىن بىزگە ھەيان ئىخلاص. يەنە ئاتنىڭ جولى، چەكمەنۇ ئەلگەك، يەلفۇگۇچ ھەم بار، كەمالچەيۇ غىجەككە باخشى قىلغاي ھەرقاچان ئىخلاص. يەنە كاسىب سەرەمجاندا تۈك ئەسباب نەچە قىسمى،

ئاتىنى ئايتماساممۇ، بەس قىلۇر ئالەم - جەھان ئىخلاص.
دېدى ئۆز يۇرتىدا بار تۈك سەرەمجانلارنى، ئابدۇللاھ، رىئاز
ۋە لېكىن قىلماغاي ھەرگىز ماڭا غەيرى نادان ئىخلاص.

تېرە بىلەن بولغان ئەسبابلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: نۇختە، يۈگەن، ئەشمەك، قامچى، تالقاندان، جەزلىك، غەلبىر،
ئۆتكەرمە، غىلاق، ناغرا، دۇمباق، چىنى قافى، ساغداق، سەھاق، تەئزىر، ھەمايىل
قافى، ياغ ئافتۇباسى، تولۇم.

ھەقتە ئالاغە سەنا ئايتماق بەيانى بولدى خاس،
ياراتىپ ھەيۋاننى ئادەمگە ھەيانى بولدى خاس.
مەن بايان قىلسام بۇ ھەيۋاندىن ھەيان بولغاننى،
بىزگە گوشتىنى بىرۈرگە بىرزەمانى بولدى خاس.
بەردى گوشتىنى ۋە بەلكى فوستىنى ھەم كۆيدۈرۈپ،
دوستلۇقى بىزگە ئانىڭ تەن بىرلە جانى بولدى خاس.
پوستىنى بىزگە سالپ بەردى كۆرۈپ بىز دوستىنى،
يالاڭچىلىقىدا ئانىڭ قورساق مەكانى بولدى خاس.
بىر تەنى نەچچە قوساقتا ئىستىقامەتتە تۇرۇپ،
تىرەسى بىزگە سەرەمجان ھەرقاچان بولدى خاس.
بۇ سەرەمجان قىسمىنى زىكر قىلسام ئىسمى بۇ:
تاسمە، نۇختە، يۈگەن، ئەشمەكدىن فەلانى بولدى خاس.
قامچى، تالقاندانۇ جەزلىك، غەلبىر، ئۆتكەرمە، غىلاق،
ناغرا، دۇمباق يەنە كۆپ ئەسباب جەھانى بولدى خاس.
چىنى چايگۈنى قافى، ساغداق - سەھاق، تەئزىر بىلە،
ئول ھەمايىل قافىغە كۆڭلۈم رەۋانى بولدى خاس.
بار ئېرۇر ياغ ئافتۇباسى يا تولۇم دەپ بىر نېمە،
مەن ئانى ئايتماقغە بۈكۈن بىر بەھانى بولدى خاس.
تىرە ئەسباب قانچەسى كاسىب ئاراسىدا ئېرۇر،
بىلمەگەننى ئايتماقنىم سۆزنىڭ يامانى بولدى خاس.
قىلمە، ئابدۇللاھ، ئۆزۈڭ بىلمەس سەرەمجان سۆزىنى،
كىمكى بىلمەي سۆزلەسە خەلقنىڭ نادانى بولدى خاس.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى

ھېرمان ۋامبىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋدۇن نىياز

ئۇلارنىڭ ئەڭ چوڭى مەسئۇد ئاتىسىنىڭ كۈچلۈك ۋەزىرى خىسراۋ شاھ بىلەن بىرلىشىپ ھەرىكەت قىلدى. ئۇ ئامۇ دەريانىڭ سول تەرىپىدىكى ھىسار، قۇندۇز، بەدەخشاننى بېسىۋالدى. ئەگەر سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ئىستىلا ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى مەملىكەتنىڭ شىمالىي چېگرالىرىنى باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە قىلىش مەقسىتىدە ئۇلارغا قارشى ھەرىكەت باشلىمىغان بولسا، مەسئۇد بىلەن خىسراۋ شاھ ماۋەرائۇننەھر تەختى ئۈچۈن بولغان جەڭگى جىدەللەردە ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشەلمىگەن بولاتتى. لېكىن سۇلتان ھۈسەيىن مىرزانىڭ ھەرىكىتى مەسئۇدنىڭ تەختكە ۋارىسلىق قىلىش مەسلىسىنى يوققا چىقاردى. ئاتىسى ھايات ۋاقتىدا بۇخارا ھۆكۈمدارى بولۇپ تۇرغان بايسۇنقۇر مىرزا تەرەپدارلىرى خېلى كۈچلۈك ئىدى. ئۇ بۇ يەردىن سەرمەرقەندكە دەۋەت قىلىنىپ، ئادەتتىكى تەرتىپ ۋە ئېھتىرام بىلەن تەختكە ئولتۇرغۇزۇلدى. قىياپەت جەھەتتىن تۈركمەنلەرگە ئوخشاش ئەمما دۇنيا قارشى تار دائىرىلىك 18 ياشلىق بۇ يىگىت، ئۆزى خالىسىمۇ، مەھەللىۋى قۇدرىتى بار ئۇلۇغلارغا ۋە نوپۇزلۇق روھانىيلارغا قارشى ھېچ نەرسە قىلالىمىدى. ئۇ ھىسارغا نائىب ۋاقتىدىلا تەۋازۇ قىلىشنى ياخشى كۆرىدىغان، نازاكەتلىك كۆرۈنگەن ياۋۇز نىيەتلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزىنىڭ مەقسىتى ئۈچۈن ئۇنىڭ خىزمەت قىلىپ بېرىشىنى ئىستەيتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بايسۇنقۇردىن نارازى بولۇپ، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈشكە قارار قىلدى. ئۇنىڭ سەمەرقەندكە كەلگەندىن كېيىن ئۆزىنى چوڭ تۇتۇشى ئۇلارغا ھاقارەتتەك تۇيۇلدى. ئەمەلىيەتتە ئۇلار ئۇنىڭ ئۈكىسى سۇلتان ئەلىنى قارشى (جاي ئىسمى) دىن سەمەرقەندگە چاقىرىپ، يازلىق بېغى نەۋ سارىيىدا ئۇنىڭغا ساداقەتمەن بولۇش ئۈچۈن قەسەم ئىچتى. تايانچلىرى تەرك قىلىنغان بايسۇنقۇر شۇ سارايدا خۇددى مەھبۇسقا ئوخشاش ياشىدى. ئومۇمەن ھەر ئىككى شاھزادە ئوخشاش بىر خىل ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بىر كۈنى كەچقۇرۇن بايسۇنقۇر ھاجەتكە چىقىش باھانىسى بىلەن ساراي ھويلىسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈپ، تار ئېرىق يولى بىلەن قېچىشقا مۇۋەپپەق بولدى ۋە شۇ چاغدىكى چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە خوجىغا ئىلتىجا قىلدى. ئۇنىڭ قاچقانلىق خەۋىرى تارقالغاندىن كېيىن ئاھالە دەرھال خوجىنىڭ ھويلىسى ئەتراپىغا توپلاندى، لېكىن ھېچكىم خوجىنىڭ ھويلىسى

ئىچىگە كىرىشكە جۈرئەت قىلالىدى؛ نەتىجىدە بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ كەتتى. شۇ ئارىدا سۇلتان بايسۇنقۇرنىڭ تەرەپدارلىرى ئابۇلمەكارىم باشچىلىقىدا ئۇنى مۆكۈنگەن جايىدىن چىقىرىپ، يەنە تەختكە ئولتۇرغۇزدى ھەم ئۆزلىرى ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن چارە - تەدبىر قوللانماقچى بولدى. سۇلتان ئەلى بولسا، ئۆزىنىڭ ئاساسىي تەرەپدارى دەرۋىش مۇھەممەد تارخان بىلەن بىرگە ھەپسىگە ئېلىندى. ئۇلار قېچىشقا ئۇرۇنۇپ كۆرگەن بولسىمۇ، مەقسىتىگە ئېرىشەلمىدى. ئاخىرى ئۇلار بايسۇنقۇرنىڭ ھوزۇرىغا ئېلىپ كېلىندى. ئۇ دەرۋىش مۇھەممەدنى قەتلى قىلىشقا، سۇلتان ئەلىنىڭ كۆزىگە مىل تارتىش (كۆرمەس قىلىۋېتىش) قا ئەمىر قىلدى. ئاسىي تارخان شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا دەرھال قەتلى قىلىنىشى كېرەك ئىدى، لېكىن ھويلىنىڭ ئالدىدىكى ئېگىزلىككە قول ئاياغلىرى بىلەن يېپىشىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنى شۇ جايدا پارچە - پارچە قىلىپ تاشلىدى.

سۇلتان ئەلىنىڭ تەقدىرى ئۇنىڭغا قارىغاندا ئوڭۇشلۇقراق بولدى، چۈنكى ئۇنىڭ كۆزىگە مىل تارتىش بۇيرۇقىنى ئالغان سەترەچ (ياكى تىۋىپ) نەشتە ئۇرۇشنى ئەمەلىي رەۋىشتە بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئاسىي شاھزادىنىڭ كۆزىگە زىيان يەتمىدى. بايسۇنقۇرنىڭ ئۆزى ئۆلدى، چۈنكى ئۇ ئۆزىنى تامامەن تىنچ - خاتىرجەم ھېس قىلىۋاتقان بىر ۋاقىتتا سۇلتان ئەلى بۇخاراغا قېچىپ كەتتى ۋە ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆپرەك كۈچ توپلاپ ئاكىسىغا قارشى ئىسيان كۆتەردى. گەرچە بايسۇنقۇر تېزلىكتە ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوغلىغان بولسىمۇ سۇلتان ئەلىنىڭ بۇخارادا كۈچلۈك تەرەپدارلىرى بار ئىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش باشلاندى. بايسۇنقۇر يېڭىلىپ مەجبۇرىي رەۋىشتە سەمەرقەندكە قاچتى.

نەتىجىسى بايسۇنقۇر ئۈچۈن پالاكەتلىك بولغان بۇ ئۇرۇشتىن ئۇ ئۈچ تەرەپلىمە قىسىلىشقا ئۇچرىدى. غەربتىن، يەنى بۇخارادىن سۇلتان ئەلى، جەنۇبتىن مەسئۇد مىرزا، شەرقتىن، يەنى ھازىر خۇقەند دەپ ئاتىلىۋاتقان ئەنجاندىن ئۆمەرشەيخنىڭ ئوغلى بابۇر مىرزا ھۇجۇم باشلىغان ئىدى.

بۈيۈك بوۋىسىنىڭ تەختىنى دەۋا قىلىۋاتقان بابۇر مىرزا مۇشۇ ۋاقىتتا ياش يىگىت بولۇپ، شاھزادىلەرنىڭ ئەڭ ئەقىللىقلىرىدىن ئىدى. ئۇنى ھەقىقەت رەۋىشتە شەرق ۋە غەربنىڭ ئەڭ شەرەپلىك شاھزادىلىرىدىن بىرى دېيىشكە ئەرزىيتتى. شۇ دەۋر شەرقشۇناسلىرىنىڭ خاتىرىلىرىدە ئۇ شەرق قەيسىرى (سىزارى) دەپ زىكىر قىلىنغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۆتكۈر نەزىرى بىلەن ماۋەرائۇننەھردە تېمۇر ئەۋلادى ھاكىمىيىتىنىڭ زاۋاللىق ۋاقتى يېقىنلىشىۋاتقانلىقىنى بىرىنچى بولۇپ چۈشەنگەن ئىدى. بۇنى چەكلەش ئۈچۈن ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە قارشىلىق كۆرسەتتى. لېكىن كېلەچەكتە بېشىغا كېلىدىغان تەشۋىشلەر سەۋەبىدىن تەلەي ئۇنىڭغا كۈلۈپ باقمىدى.

ھىجرىيە 903 (مىلادىيە 1498) - يىلىدا سەمەرقەندكە ئۈچ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىندى. لېكىن بايسۇنقۇرنىڭ بەختىگە قارشى قىش يېقىنلىشىپ قالغانلىقتىن، سوغۇق باشلاندى. بابۇر پەيتى كەلگەندە ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزئارا بۆلۈشۈپ ئېلىش ئۈچۈن سۇلتان ئەلى بىلەن بىرلەشتى ۋە ئۇلار ئارقىغا چېكىندى.

شۇ ۋاقىتتا مەسئۇد مىرزانىڭ شەيخ ئابدۇللا بارلاسنىڭ قىزىغا يېڭى ئۆيلەنگەن ۋاقتى ئىدى. ئۇ ئىززەت - نەپىس مەسىلىسىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ چىن يۈرەكتىن سۆيگەن مەھبۇبىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېتىشنى لايىق كۆردى. لېكىن بايسۇنقۇر بۇنىڭ بىلەن قىستىلىشتىن قۇتۇلالىدى. چۈنكى ياز يېقىنلىشىپ، ھاۋا ئىللىشقا باشلىدى. ئىتتىپاقچىلار شەرق، غەربتىن يېڭىدىن ھۇجۇم ئويۇشتۇرۇپ، سەمەرقەندنى يەتتە ئاي قاتتىق

قامال قىلدى. بۇ ۋاقىت ئىچىدە بايسۇتقۇر ياردەم سوراپ ھەر تەرەپكە مۇراجىئەت قىلدى. پەقەت تالان - تاراج قىلىشنىلا ئويلايدىغان، ئۈمىد بېغىشلىغان جايلارغا بېرىشقا تەييار تۇرغان ئۆزبېكلەرلا سىر دەريانىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن كەلدى. لېكىن، بابۇر بىلەن سۇلتان ئەلنىڭ بىرلەشكەن قوشۇنىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. قارشىلىق كۆرسىتىشكە چارىسى قالمىغان بايسۇتقۇر ھىجرىيە 903 (مىلادىيە 1498) - يىلىدا مەخپىي رەۋىشتە پايتەختنى تاشلاپ كەتتى ۋە تېرىمىز يېنىدىكى ئامۇ دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ، ئاكىسى مەسئۇد مىرزا ھوزۇرغا قېچىپ بېرىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇ شۇنچە كۆپ جەڭگى جىدەللەرنى، ۋەقەلەرنى بېشىدىن كەچۈرۈپ، تەختتىن ۋاز كەچكەندە ئەمدىلا 22 ياشتا ئىدى. ئۇ توغرىلىق دۈشمىنى بابۇر مىرزا «ئادالەت پىشە ۋە ئادەمى، خوش تەبىئى ۋە پەزىلەتلىك پادىشاھزادە ئىدى» دەپ زىكىر قىلىدۇ. ئۇنىڭغا مەخپىي شىئە مەزھىپىگە مەنسۇپ ئىدى، دېگەن ئەيىپ يۈكلەندى. لېكىن كېيىنچە (سەمەرقەند تەختىگە ئولتۇرغاندىن كېيىن - س. ئا) ئەھلى سۈننەت مەزھىپىگە قايتقان. بايسۇتقۇر ھىجرىيە 905 (مىلادىيە 1500) - يىلىدا قەتلى قىلىندى.

بايسۇتقۇر قاچقاندىن كېيىن ماۋەرائۇننەھردە ھاكىمىيەت ئىتتىپاقچىلارنىڭ قولىغا ئۆتتى: سۇلتان ئەلى مىيەنكۆل بىلەن بۇخارانى، بابۇر بولسا شەرق تەرەپلەر بىلەن بىرگە سەمەرقەندنى ئالدى، لېكىن بۇلارنىڭ ھەر ئىككىلىسى ئۇزاققىچە ھۆكۈمرانلىق قىلالمىدى. چۈنكى سۇلتان ئەلى ئۆزىگە تەۋە بەگلىكلەرنىڭ باشباشتاقلقىدىن زەئىپلىشىپ، ھىراتقا، سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراننىڭ ھوزۇرغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. بابۇر بولسا، بىر تەرەپتىن تالانغان ۋە ئاچ قالغان سەمەرقەندتە ئۆزىنىڭ ئەسكەرىي كۈچى يېتەرلىك دەرىجىدە ئوزۇق تاپالمىغانلىقىدىن، ئىككىنچىدىن، ئانىسىنىڭ ئېھتىياج ۋە تەلىپى بىلەن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېتىشنى لازىم تاپتى.

شۇنى ئىنكار قىلماسلىق كېرەككى، بۇلارنىڭ ھۆكۈمىتى قورچاق ھۆكۈمەت ئىدى. بۇخارادا پۈتۈن كۈچ ۋە نوپۇز ئابدۇلئەلى تارخاندا، سەمەرقەندتە بولسا خوجا ئابدۇلمەكارىم قوللىرىدا ئىدى. پەقەت، بۇخارانىڭ ئۆزىگە كۆرە، ئۇنىڭ ھوزۇرىدا ئەڭ مۇھىم بىر نەرسە بار ئىدى. ئۇ بولسىمۇ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ 140 يىللىق تەختى مۇقىم بىر مۇستەھكەم كىشىنىڭ قولىغا ئۆتمىگەنلىكى ئۈچۈن ئىدى. لېكىن بۇنىڭ نېمە پايدىسى بار؟ تېمۇر سۇلالىسىنىڭ يېتىپ كېتىۋاتقان يۇلتۇزىنى 19 ياشلىق بابۇرنىڭ قولى بىلەن ھېچ يەردە بولۇپمۇ خۇسۇسەن ماۋەرائۇننەھردە بابۇرنىڭ قولىدا تۇتۇپ تۇرۇشقا ئىمكانىيەت يوق ئىدى. بىر تەرەپتىن تېمۇر ئەۋلادلىرى بىر - بىرىنىڭ قېنىنى ئىچىپ ئۆز ئارا نىزالارنى كۈچەيتىمەكتە، ئىككىنچى تەرەپتىن چىڭگىز سۇلالىسىنىڭ جۇجى خانىدىنغا مەنسۇپ شايبانى مۇھەممەدخان ئىستىلا ھازىرلىقىنى قىلماقتا ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ بىر نەچچە مۇھىم نۇقتىلىرىنى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىدا تۇتماقتا ئىدى. شايبانى مۇھەممەد ئۆزىنىڭ باھادىر ئاتلىق قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىدە ھىجرىيە 905 (مىلادىيە 1500) - يىلى سەمەرقەند تەختىنى ئىگىلەپ، تېمۇر ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىغا يەكۈن چىقاردى. بۇ سۇلالە ئالمىشىشنىڭ تەپسىلاتىنى كېيىنكى پەسىلگە قالدۇرۇپ، شەھەرسەبزدىن چىققان ئاقساق جاھانگىر تېمۇر سۇلالىسى ۋاقتىدىمۇ مەزكۇر سۇلالىنىڭ ياردىمى بىلەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ شەرقىي قىسمىدا مەيدانغا كەلگەن مەنىۋى ھەرىكەت - تەرەققىيات ۋە مەدەنىيەت ھەققىدە بىر قەدەر يېزىپ قويۇش مۇناسىپ ئىش ھېسابلىنىدۇ. دەرۋەقە

تمۇرىيلەر بۇ ھەقتە ئاسىيا تارىخىدا ئۇلۇغ بىر مەۋقەنى ئىگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن باراۋەر ئامۇ دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە مەدەنىي ھايات يۆنىلىشى ھىراتتىكى شاھروخ مىرزا ۋە سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا بايقارا سارىيىدىكى يۆنىلىشتىن باشقىچىرەك بولدى. بۇ يەردە دىنىي ئېتىقاد ئىلىملىرىدىن تاشقىرى، شېئىرىيەت، تارىخ، تېبابەت، ھوقۇق قاتارلىق دۇنياۋى پەنلەرگە ۋە گۈزەل سەنئەتكە ئورۇن بېرىلدى. ئەمما ئۇ يەردە بولسا، ئۇلۇغبەك ۋە ئەبۇسەئىد دەۋىرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت دىنىي ئىلىم ۋە تەسەۋۋۇپ بىلەنلا شۇغۇللىنىلدى.

بۇ ئىككى ئۆلكىنىڭ ئەدەبىياتى ئارىسىدا قەتئىي بىر پەرق چېگرىسىنى بېكىتىش خېلى قىيىنغا چۈشىدۇ. گەرچە مەنىۋى ھاياتنىڭ گۈزەل مەنبەسى ئېران ئۇنسۇرلىرىدىن باشلانغان بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن چاغاتاي، تۈرك ئالىملىرى كۆپ پايدىلاندى. شۇنىڭدەك تۈرك خانلىرى ھەم ئەدەبىيات ۋە گۈزەل سەنئەت ئەھلىگە چوڭ ياردەم بېرىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدى. بەزىدە ئۆزلىرىمۇ شۇلار بىلەن بىر سەپتە تۇردى، ھەتتا ئۇلار ئارىسىدا كېيىنكى ئورۇندا تۇرۇشتىن تارتىنىمىدى.

مىرئەلىشېر ئۆزىنىڭ «مەجالسۇپ نەفائىس» ناملىق ئەسىرىدە تېمۇر خانىدانىنىڭ تۆۋەنكى شاھزادىلىرىنىڭ شېئىر يېزىش بىلەن شۇغۇللانغانلىقىنى كۆرسەتتى. شاھروخ مىرزا تۈركىي ۋە پارىسى شېئىرلارنى يازغان. مەزمۇنى تۆۋەندىكىدەك مىسرالىرى بىلەن ئالاھىدە مەشھۇر ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

ئەركىرەك ئۆرتەنسە يانسە يالىنە،
 يارا يەپ ياتسە ئاتىنىڭ يالىنە.
 ئىت ئۆلۈمى بىرلە ئول نامەرد ئۆلەر،
 ئەر ئاتانىپ دۈشمىنىگە يالىنە.

(ھەزرەت نەۋائىنىڭ سۆزىگە قارىغاندا، بۇ تۇيۇق ئابۇبەكر مىرزاغا تېگىشلىك بولۇپ ۋامبىرى ئۇنى يېڭىلىشىپ، شاھروخقا تېگىشلىك دېگەن. «مەجەلسۇن نەفائىس» قا قارالسۇن - س. ئا.)

بۇ ئىشقى مۇھەببەتكە دائىر ئەدەبىياتقا نىسبەتەنمۇ ئۆز كۈچىنى سىناپ كۆردى. چىن قەلبىدىن سۆيگەن رەپىقىسى گۆھەر شاد توغرىسىدىكى ناھايىتى ھېسسىياتقا باي بەزى تەبىرلىرىنى ھىرات خەلقى ھازىرمۇ ھىكايە قىلىشىپ يۈرمەكتە. ئۆمەر شەيخنىڭ ئوغلى سۇلتان ئىسكەندەر شىرازىمۇ تۈركچە ۋە پارىسچە شېئىرلارنى يازغان. خېلىل مىرزا بولسا تۈركچە شېئىرلاردىن ئىبارەت بىر دىۋاننى يېزىپ قالدۇرغان. مەشھۇر شائىر خوجا ئىسمەت بۇخارى ئۇنىڭ نامىنى چوڭ ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئىلمىي ھەيئەت بىلەن رىيازەت ئىستىداتى يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ئۇلۇغبەك بولسا، بۇ خىل پەنلەردىن تاشقىرى گۈزەل ئەدەبىيات، رەسساملق، مۇزىكا قاتارلىق ساھەلەر بىلەنمۇ جىددىي رەۋىشتە شۇغۇللانغان ئىدى. ئۇلۇغبەك قۇرئاننىڭ يەتتە خىل قىرائىتىنى يادقا ئوقۇپ بېرەلەيتتى. بۇ ئۇنىڭ خاتىرە قۇۋىتىنىڭ ئىنتايىن كۈچلۈك ئىكەنلىكىنىڭ دەلىلى. ئاتىسى ھايات ۋاقتىدىلا ۋاپات بولغان بايسۇنقۇر (شاھروخنىڭ ھىجرىيە 836 - 1433 - جۈمەدىل ئەۋۋەلنىڭ 6 - كۈنى ۋاپات بولغان ئوغلى) ھەر ۋاقىت شائىرلار، خەتتاتلار، رەسساملار، مۇزىكاشۇناسلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولاتتى. ئۇنىڭ كۆپ ئىچىپ مەس بولۇشى تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەن ئوغلىغا بابۇر مىرزىدىن كۆپلىگەن فەردلەر (مۇستەقىل كىچىك شېئىرلار) قالغان. مىرانشاھنىڭ

ئوغلى سەئىد ئەھمەد مىرزىنىڭ «لەتاپەتنامە» ناملىق دىۋانى ۋە مەسئەۋىيلىرى قالغان. بۇلاردىن تاشقىرى، مەزكۇر رويىخەتكە ھىندىستاندا موغۇل (بابۇرىيلار - س. ئا) سۇلالىسىنىڭ ئاساسچىسى بابۇر مىرزىنى كىرگۈزۈش مۇمكىن. ئۇ ئۆزىنىڭ «بابۇرنامە» خاتىرىلىرىدە يازغان ئەسەرلىرى ئارقىلىق بىزنىڭ كۆز ئالدىمىزدا ھەيران قالدۇرغۇچى دەرىجىدىكى شائىر، سىياسىي ئەرباب ۋە پەيلاسوپ سۈپىتىدە نامايان بولىدۇ. تېمۇرىيلار دەۋرىدىكىگە ئوخشاش مەدەنىيەتكە ھەۋەس باغلاش ئاندالوسىيە، ئومەرۋىيەلەر دۆلىتىنىڭ پارلاق دەۋرى بىلەن ئەرەبىستاندىكى ئابباسىيلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىنى ئىستېسنا قىلغاندا، ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا بىرەر يېرىدىمۇ بۇنداق ئەھۋال سادىر بولغان ئەمەس. شەرقنىڭ «ئەلەنناس ئالى دىنە مۈلكەھۇم» (خەلق ئۆز پادىشاھىنىڭ دىنىغا ئەگىشىدۇ) دېگەن قائىدىسى خاتىرىگە ئېلىنغاندا، بۇ ھالنىڭ ھېچقانداق ئەجەپلىنەرلىك يېرى يوق ئىكەنلىكىنى چۈشىنىش تەس ئەمەس.

گەرچە تېمۇرىيلارنىڭ تەرەققىيات دەۋرىگە ئىراندىكى موغۇل ھۆكۈمرانلىرى دەۋرىدىكى پىكرى ئويغىنىشنىڭ داۋاملىشىشى دېگەن نەزەر بىلەن قاراش لازىم بولسىمۇ، ئەمما پەن ۋە سەنئەت مەراغە، تەبىرىز، سولتانىيە سارايلىرىدا ھېچقاچان ھىرات ۋە سەمەرقەندتىكىگە ئوخشاش كۆپ ۋە تۈرلۈك شەكىللەردە پارلاق نەتىجىلەرگە ئېرىشەلمىدى. ئاشۇ زاماننىڭ شائىرلىرىدىن يەنە تۆۋەندىكىلەرنى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. مەۋلانا ئابدۇراخمان جامى، رەببىنى ياكى ئىلاھىي ئۇنۋانى بىلەن شۆھرەت قازانغان بۇ زات نەزىم ۋە نەسىرنىڭ ھەر ئىككىلىسىدە ناھايىتى ماھىر؛ فىقھى، ئىزاھ، ئەخلاق، پەلسەپە، مورفولوگىيەگە ئوخشاش بىرقانچە ئىلىملەردە ناھايىتى قابىلىيەتلىك، ئارۋىز سەنئىتىنىڭ ھەر بىر بەھرىدىن مۇكەممەل خەۋەردار ھېسابلىناتتى. سۈھەيلى ياكى ئەمىر شەيخىم سۈھەيلى بىلەن ئەبۇسەئىد مىرزا سارىيىدا كېيىن 20 يىلغىچە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا سارىيىدا ياشىغان بۇ زات ھىندىستاننىڭ «توتىنامە» مەسەللىرىنى ئاجايىپ گۈزەل رەۋىشتە تەرجىمە قىلغان. قاسىم ئەنۋەر (ئەسلى ئىسمى مۇئىنەددىن ئەلى) ئۆز زامانىسىنىڭ بۈيۈك تەسەۋۋۇپ شائىرى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئاۋۋال شاھروخ سارىيىدا ياشىدى. كېيىن سەمەرقەندكە ئەۋەتىلدى ۋە ھىجرىيە 837 (مىلادىيە 1433) - يىلى ۋاپات بولدى. خوجا ئابدۇللا ئاتىقى، «تېمۇرنامە» ياكى تېمۇرنىڭ تەرجىمىھالىنى شېئىرىي شەكىل بىلەن يازغان بۇ زات «مەسئەۋى پىرى» دەپ ئاتالدى. خوجا ئىسمەت بۇخارىي، بۇزاتمۇ سۇلتان خەلىل ھەم ئۇلۇغبەكنىڭ ساراي شائىرى بولۇپ، ئۇلۇغبەككە ئارۋىز ئىلمىنى ئۆگەتتى... ھىجرىيە 845 (مىلادىيە 1442) - يىلى ۋاپات بولدى. مەۋلانا ھۈسەيىن كۇبراينى، ئۆرگەنچتە موغۇللار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئۆلىمالاردىن ئەبۇلۋەپاخارەزىمنىڭ شاگىرتى مەشھۇر نەجمىدىن كۇبرانەسلىدىن بولغان بۇ زات تەسەۋۋۇپقا دائىر شېئىرلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان بولۇپ، جالالىددىن رۇمىنىڭ مەسئەۋىيلىرىگە شەرھى يازغان. خوجا ئابدۇللا مەرۋارىد بايانى نامى بىلەن بىرقانچە غەزەل ۋە مەدھىيىلەر يېزىپ، «مونسۇل ئەھباب» ناملىق بىر دىۋان ۋە ئىنشا ئۇسلۇبىغا ئائىت بىر تەزكىرە قالدۇرغان. موللا بىنايى ھىراتلىق بىر مېمار ئۇستىنىڭ ئوغلى بولۇپ، مىر ئەلىشىر بىلەن ئايرىلغىچە مىرزا ھۈسەيىن بايقارا سارىيىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر ھالدا ياشىغان، كېيىنرەك ماۋەرائۇننەھەرگە كېتىپ، سۇلتان مەھمۇد سارىيى دائىرىسىدە ئېتىبارغا ئىگە بولغان. ئاخىرى شايبانى مۇھەممەدخان ئۇنى ساراي شائىرى قىلىپ ئالغان. ھىجرىيە 922 (مىلادىيە 1517) - يىلى ۋاپات بولدى. مۇھەممەد سالىھ ئىنتايىن گۈزەل شېئىرىي ئۇسلۇپ بىلەن يېزىلغان زەپەرنامە - «شايبانىنامە» نىڭ مۇئەللىپى «لەيلى ۋە مەجنۇن» غا ئوخشاش گۈزەل تۈركىي غەزەللەر ۋە مەسئەۋىيلىرى يازغان. بابۇر ئۇنىڭ ئەدەبىي ئەسەرلىرىنىڭ قىممىتىنى ئىنكار قىلىدۇ. بۇنىڭغا مۇھەممەد سالىھنىڭ شايبانىغا مەقبۇل كىشى ئىكەنلىكى ۋە ئۆزبېك خانىنىڭ سارىيىدا ياشىغانلىقى سەۋەب بولغان بولسا كېرەك.

ھىلالى؛ بۇزات كۆپ ئوقۇلىدىغان «شاھ ۋە دەرۋىش» مەسنەۋىسىنىڭ مۇئەللىپى ھېسابلىنىدۇ. بابۇر ھەقلىق رەۋىشتە ئۇنىڭ ئاياللارغا ئەمەس بەلكى ئەرلەرگە مۇھەببەت توغرىسىدا شېئىر بېغىشلاشتەك شەرمەندىلىكلىرىنى بايان قىلىدۇ.

سۆزىمىزنىڭ ئاخىرىدا سۆيگۈ ۋە مەنۇنىيەت بىلەن مەرتەلىشىر ھەققىدە قىسقىچە توختىلىشنى لايىق كۆرىمىز. بۇزات ئاجايىپ سىياسىئون ئىدى. ئۇ ماھىر قوماندان، ئۆتكۈر قەلەم ئىگىسىگە خاس بولغان ئەدىب سۈپىتىدە شۆھرەت قازاندى. ھەركىمگە ياردەم كۆرسەتكىنىگە ئوخشاش، ئۇ شەرقىي تۈرك ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسچىسى بولمىسىمۇ، كېيىنچە ئۆزىنىڭ تۈرك تىلىدىكى پۈتمەس - تۈگمەس ئەسەرلىرى ئارقىلىق، ئىران ئەدەبىياتىنىڭ كەمىتىشى ۋە كۈلۈشلىرىگە قارشى تۈركىي مەدەنىيەتنىڭ ۋەكىللىرىنى چىن قەلبىدىن مۇداپىئە قىلىشتىن ئىبارەت ۋەزىپىنى ئورۇنلاپ، بۈيۈك ھۆرمەتكە سازاۋەر بولدى. ئۇنىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە ئۈچ يېرىم ئەسىر بولغان. لېكىن ئۇنى ھەممىلا جايدا كىشىلەر تولۇق چۈشىنىپ كېتەلمىگەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئەدەبىياتتىن ئاز - تولا خەۋىرى بارلىكى ھەربىر ئۆزبېكنىڭ خاندانىدا ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەڭ يۈكسەك ئورۇننى ئىگىلەپ كەلدى.

تېمۇرىيلار دەۋرىدە دىنىي قائىدىلەر، تەفسىر، تەسەۋۋۇپ قاتارلىق ئىلىملار بىلەن ئەستايىدىل بېرىلىپ شۇغۇللانغان كۆپ ئادەملەر بار. بۇلار «پەن رەھبەرلىرى» دىن بىرى ياكى ئىككىنچىسىنىڭ مەسلىكىنى قوبۇل قىلىپ، شۇ يولدا سۆز ياكى ئىنشا ئارقىلىق پائالىيەتلەر ئېلىپ بارغان ئىدى. ھەربىر ئەدىب ئۆزىگە لايىق پەندە سالاھىيەت كۆرسىتىشكە مەجبۇر بولسىمۇ، بېشىغا شائىرلىق تاجىنى قويدۇرغۇچىلارنىڭ كۆپى «ئولۇمى ئىلاھىيە» رىئاسىنى كەيسىمۇ، پەقەت بىرقانچە كىشىلا مۇتەخەسسس، ئالىم سۈپىتىدە شۆھرەت قازانغان ئىدى. ئۇلار يۇقىرىقىلاردىن ئىبارەت.

مەۋلانا ئاسىمىي، خىۋەدە تۇغۇلغان، ئۇزاق مۇددەت قارا كۆلدە مەشھۇر خوجا ئەھرارنىڭ شاگىرتى ۋە سۆھبەتدەشى ئىدى. خوجا ئوبەيدۇللاھ ئەھرار، باھاۋۇددىن نەقىشبەندى تەرىقىتىنىڭ مۇرىتى ئەڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى، ئالىم ۋە مۇتەسەۋۋۇپ سۈپىتى بىلەن شۇ قەدەر بۈيۈك ھۆرمەت ۋە ئابروي قازانغان ئىدىكى، شۇ چاغدىكى خانلار بىر - بىرىگە رىقابەت قىلغانغا ئوخشاش ئۇنىڭ ھۆسن - دىدارغا نائىل بولۇشقا ئىنتىلەر ئىدى. شۇ ھالەتتىمۇ ئۇ گويىا مۇھەممەد پەيغامبەر تەرىپىدىن بايان قىلىنغان «ئەلفە قەرىخى» (كەمبەغەللىك مېنىڭ فەخرىم) دېگەن سۆزگە پەۋقۇلئاددە رىئايە قىلىپ، قارا كۆل يېنىدا ئۆز قولى بىلەن قوش ھەيدەپ، كەمبەغەللەرچە ياشىدى. خوجا ئەھرار ۋەلىي ھىجرىيە 895 (مىلادىيە 1489) - يىلىدا قۇمەگىران كەنتىگە بارغان ۋاقتىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئېتىقادقا ئائىت «تۆھپەئى ئەھرار» دېگەن كىتابى كۆپ كىشىلەر تەرىپىدىن ھازىرغىچە ئوقۇلماقتا ۋە مەقبەرسىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن سەمەرقەندكە تەرەپ - تەرەپتىن كىشىلەر كەلمەكتە.

مەۋلانا فەسھىددىن، مىرزا ھۈسەيىن بايقارا سارىيى دائىرىسىدە ياشىغان بۇزات مىر ئەلىشىرنىڭ ئالاھىدە ھۆرمىتىگە سازاۋەر ئىدى. ئۇنىڭ «ئەقايد» دىن باشقا توپلاملار ھەققىدىكى شەرھىلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا مەدرىسلىرىدە ھازىرمۇ ئوقۇتۇلماقتا. ئۇنىڭ ۋاپاتى ھىجرىيە 919 (مىلادىيە 1513) - يىلىدۇر.

مەۋلانا ئابدۇلغەپۇر، جامىينىڭ شاگىرتى بولغان بۇزاتنىڭ شۆھرىتى ئۈنچىلىك يۇقىرى ئەمەس، ئەمما ئۆزىنىڭ شەرىھى ئارقىلىق يۇقىرى دەرىجىدە تەقدىرلىنىپ، ھوقۇق ئالىمى سۈپىتى بىلەن شۆھرەت قازانغان. ۋاپاتى ھىجرىيە 916 (مىلادىيە 1510) - يىلى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالىنى يازغان فۇراخلى مەۋلانا مۇئەييىنمۇ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن ۋە ئىسلامنىڭ مۇھىم ئەربابلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ. مەۋلانا كامالىددىن ھۈسەيىن قۇرئان تەفسىرىگە ئائىت كۆپلىگەن ئەسەرلىرى ۋە ئەدەپ - ئەخلاققا دائىر مۇستەقىل پۈتۈكلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

مەۋلانا مۇھەممەد غازى (ياكى قازى) ئۆزىنىڭ «سىلسىلەئى ئارىفان» ئەسىرى بىلەن مەشھۇر. تارىخ ئىلمىدىن شەرەپىدىن (يەزدىي - س. ئا) تېمۇرنىڭ ئەھۋالىنى تەسۋىرلىگۈچى «زەپەرنامە» سى، ئابدۇرازاق سەرمەزمون «تېمۇر سۇلالىسى تارىخى» ناملىق ئەسەرلىرى بىلەن شۆھرەت قازانغان.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا شەرقنىڭ ئون ئىككى دىنىدىن بەھىس ئەتكەن «دەبىستان» ئەسىرى يېزىلدى. ئالىملاردىن جونىس بۇنى شەرقنىڭ ئەڭ شەرەپلىك ئىبىرەتلىك ۋە ئەڭ ئالىي ئەسەرلىرىدىن ھېسابلايدۇ. رىيازەت، ھېساب، ئادەت پەنلىرىمۇ ئېتىبارسىز قالدۇرۇلدى. ناھايىتى ھەيرەتلىنەرلىك بۇ دەۋرگە ئائىت بىزگە مەلۇم بولمىغان يەنە قانچىلىغان مەنىۋى ۋە پىكىرىيەتلىك ئەسەرلەرمۇ مەۋجۇت.

بىز بۇ ئورۇندا ئەدەبىيات تارىخى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇمات بەرمەكچى ئەمەسمىز. شۇ سەۋەبلىك گرامماتىكا ۋە فىقھ ئالىملىرى ئۈستىدە سۈكۈت قىلىپ، پەقەت بەزىلىرىنىڭ نامىنىلا ئېيتىپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتۇق. شۇ دەۋردە يارىتىلغان بىرقانچە گرامماتىكا كىتابلىرى ئىسلام دۇنياسىدىكى ياشلارنىڭ قولىدا ھازىرغا قەدەر دەستۇر سۈپىتىدە تۇتۇلماقتا ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمانلىرىنىڭ ئېتىقاد ۋە ئىبادەتكە ئائىت كۆپلىگەن خۇسۇسىيەتلىرى شۇ ۋاقىتلاردا يېزىلغان فىقھ ۋە ئۇسلۇپ كىتابلىرىغا زەمىن بولماقتا. ئاسىيا ۋە پۈتكۈل جاھان مۇسۇلمانلىرى قەلبىدە ئەڭ نازۇك سەنئەت ۋە ئەڭ ئالىي مۇكەممەل مەلۇمات ھېسابلانغان، ھازىر پەقەت ناملىرىدىلا قالغان نامىلار بولسا، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ھىرات ۋە سەمەرقەند ھۆكۈمەتلىرى ۋاقتىدا تەرەققىي قىلغان نەرسىلەردۇر. شۇلارنىڭ ئارىسىدا ئالدى بىلەن خەتتاتلىقنى كۆرسىتىش مۇمكىن.

سۇلتان ئەلى (مەشھەدىي - س. ئا) بۇ سەنئەتتە كامال تاپتى ۋە ئەمىر ئەلىشىرنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆچۈرۈپ يازدىغان پەيتتە شۇ ئۇسۇلنى قوللاندى. خەتتاتلىق بىلەن بىرگە مۇسەۋۋەرلىق سەنئىتىمۇ چوڭ ئورۇننى ئىگىلەيتتى. بۇ سەنئەتتە بېھزاد ۋە شاھمۇزەپپەر شۆھرەت قازاندى. گەرچە تېمۇرىيلار سۈننىي مەزھىپىگە ئىخلاسمەن بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كىتابلىرىنى تۈرلۈك رەڭدىكى تەسۋىرلەر بىلەن بېزەشكە بولۇپمۇ ھەرخىل رەسىملەر بىلەن زىننەتلەشكە ئىنتىلدى، سۇ بويلاق بىلەن ئىشلەنگەن بۇ رەسىملەردە رەڭگارەڭ نەقىشلەر ۋە جانسىز نەرسىلەرنىڭ نەقىشلىرىلا ئەمەس، بەلكى مەشھۇر خانلار، ئەسكەرلەر، ھەتتا ئەۋلىيالارنىڭ تەسۋىرلىرىمۇ بار ئىدى.

ئىسلام ئاسىياسىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن خەۋەردار كىشىلەر ئۈچۈن تېمۇرىيلار دەۋرىدە رەققاسلارنىڭ بولغانلىقى تېخىمۇ تەئەججۈپلىنەرلىك ئىشتۇر. بابۇرنىڭ بايانىغا قارىغاندا، شۇ زاماندا رەققاسلارنىڭ بىرىنچىسى، سەيدىلاردىن (پەيغەمبەر نەسلىدىن) باھىر ئىسىملىك بىر كىشى بولۇپ، رەققاسلىق سەنئىتىدە غايەت ماھىر ھېسابلىنىدىكەن. ئۇنىڭ ئۆزى شەخسەن بىرقانچە رەققاسلارنى ئىجاد قىلغان. ئەگەر ھازىرقى بىر مۇسۇلمان بېشىغا يوغان سەللە ئورغان بىرسىنىڭ رەقس (ئوسسۇل) ئىتتىۋانغانلىقىنى كۆرسە، قانچىلىك دەھشەتكە يولۇقاتتى.

زامان شۇ دەرىجىدە ئۆزگىرىپ، تېمۇرىيلارنىڭ ئىنقىرازىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيامۇ ئالىي دەرىجىدىكى مەدەنىيەتتىن ۋە ھەقىقىي نەفاسەتكە بېرىلىشتىن ئايرىلىپ، ناھايىتى جاھالەت ۋە ۋەھشىيەتكە چۈشتىكى، ئۇ بۇنىڭدىن ھەرگىزمۇ ئازاد بولالماس. مەدەنىيەت دەۋرى سۈنۈپ، ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھاياتىمۇ زەئىپلىككە يۈز تۇتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھۆكۈمدارلار ئىسلام ئاسىياسىنىڭ ئەڭ مۇھىم قىتئەلىرىدە بىرنەچچە ئەسىرلەر مابەينىدە نوپۇزىنى ئۆتكۈزگەن بۇخارا ۋە سەمەرقەند جاھان تارىخى سەھىپىسىدە ئۆز ۋەزىپىلىرىنى يوقاتتى. غايەت گۈزەل ئۆتكەن زامانىنىڭ گۈزىلى بولغان ماۋەرائۇننەھر دۆلىتى بۇنىڭدىن ئېتىبارەن قاششاق بۇخارا خانلىقى تەرىزىدە تەنەززۇلغا يۈز تۇتتى.

ئۆزبېكلەر ۋە شايبانى مۇھەممەدخان

ھىجرىيىنىڭ 906 - 916 (1500 - 1510) - يىللىرى

تۈرك خەلقىدە قەدىمدىن قالغان بىر ئادەت بار: ئەگەر ھۆكۈمدارلاردىن بىرى مەملىكەتنى ياخشى ئىدارە قىلسا ياكى مەملىكەتنى باشقۇرۇشتا يېڭىچە ئۇسۇل قوللىنىپ، ئۆزىگە خاس خىزمەت كۆرسەتسە ئۇنىڭ نامىنى مەڭگۈلۈك قالدۇرۇشقا ئىنتىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئۇ بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمدارىنى قەۋم باشلىقى ئورنىغا قويىدۇ - دە، بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۆكۈمەتنىڭ تەرەققىيات يولىغا ۋە پۈتۈن دۇنيا تارىخىغا كىرگۈزۈشنى ناھايىتى گۈزەل رەۋىشتە ئىپادە قىلىدۇ.

مەسىلەن، بىز بۇ ھالىنى سالجۇقىلارنىڭ چوڭ كۈچ ۋە شىددەت بىلەن غەربىي ئاسىياغا كىرگەن ۋاقتىدا ۋە كېيىن قەدىمكى شەرق (ۋىزانتىيە) ئىمپېراتورلۇقى ئورنىدا ئۆزلىرى ھۆكۈمەت تەسىس قىلغان تۈركلەردە ئۇچرىتىمىز. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بىرىنچى ئىسلاھاتچى، قانۇنچى بولغان پادىشاھلىرىنى ئوسمان دەپ يۈرگۈزۈپ، ئوسمانلى دەپ ئاتاشقان. خۇددى شۇ ھال كۆك ئوردىنىڭ شەرقىدە، ۋولگا بىلەن ئورال دېڭىزى ئارىسىدا ياشىغۇچى تۈرك - موغۇل قەبىلىرىدىمۇ مەۋجۇت؛ ئۇلار جۇجى سۇلالىسىدىن توققۇزىنچى ھۆكۈمدار بولغان ئۆزبېك خان ئىسمىغا ئوخشىتىپ، ئۆزلىرىگە بىر سىياسىي قوشما نام - ئۆزبېك نامىنى قوبۇل قىلغان. (ئۆزبېكنىڭ مەنىسى: شەخسەن، ئۆزىگە مۇستەقىل، خوجايىن، ئەركىن دېگەندىن ئىبارەت. شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەر كى بۇ سۆز مۇھىم مەنىلىك ئۇنۋان ئىسمى بولۇپ، كونا ماجارلار (ۋىنگىرلار) دىمۇ ئۇچرايدۇ. شۇ مەزمۇندا 1150 - يىللارغا ئائىت ھۆججەتلەردىمۇ بۇ ئىبارە مەۋجۇت - ھ. ۋ). ئەبۇلغازى ئۆزىنىڭ «شەجەرەئى تۈرك» ئەسىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۇ (ئۆزبېكخان - س. ئا) ھەر كىمنى خىزمىتىگە قاراپ تەقدىرلەيتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ خەلقىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدى ۋە شۇ ئارقىلىق نۇرغۇن ئادەملەر ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولدى. شۇ سەۋەبتىن جۇجى خەلقى ئۆزىگە ئۆزبېك ئىسمىنى قوبۇل قىلدى. بۇ نام ئۇنىڭغا نىسبەتەن ئاخىرقى دەۋرگىچە ساقلىنىپ قالدى. ھاممېر ھەقلىق رەۋىشتە ئېيتقاندا ئۆزبېكخان ئۆز خەلقىنىڭ مەدھىيىسىگە ئەمەس، بەلكى قىپچاق تەختىگە زىننەت بەرگەن تۆت ئۇلۇغ ھۆكۈمدارنىڭ (كېيىنكى ئۈچى باتۇ، بەركە، توختامىش) ئۈچىنچىسىدۇر. ئەرەب سەيياھى ئىبن بەتتۇتە تەرىپىدىن تىلغا ئېلىنغان ھەم تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتى ۋاقتىدا بارلىققا كەلگەن بۇ نام ئۆزبېكخاننىڭ ئۆز دەۋرىدە ھەم ئۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا يەنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان پەيتلەردىمۇ بىر مۇھىم ۋەزىپىنى بېجىرىمىدى. پەقەت 150 يىلدىن كېيىن كۈچلۈك ئالتۇن ئوردادا دۆلىتى تۆت قىسىمغا بۆلۈنۈپ، رۇسىيىنى تاتار ھاكىمىيىتى ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدىن خالاس قىلغان ئىۋان ۋاسلىۋېچنىڭ كۈرىشى نەتىجىسىدە يۇقىرى ۋولگىدا جۇجى ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تۈگىتىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىز ئۆزبېكلەرنىڭ ھاكىمى ئەبۇلخەيرخاننىڭ ساراي ھاكىمىيىتىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقانلىقىنى، خانلىق ئالىي ھوقۇقىدىن پايدىلانغۇچى شاھزادىلەرمۇ تەۋەلەر ئارىسىدا بولغانلىقىنى كۆرىمىز.

شىمالدىكى خىرىستىئان دۇنياسى ئىسلام ھۆكۈمىتى ئۈستىگە تاجاۋۇز قىلغان ۋاقتىدا ئەبۇلخەيرخان ئۆزىنىڭ چىدىرلىرى ۋە كۆچمەنچى خەلقى بىلەن ئاستا - ئاستا شەرقىي سەھرا ۋىلايەتلىرى ئىچىگە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. كۆك ئوردىنىڭ ئاخىرقى خانى كىچىك مۇھەممەدنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋاقتىدا ئۇ خېلى ئەھمىيەتلىك ئىش قىلىپ شۇ دەرىجىگە

يەتتىكى، تېمورىيلاردىن ئەبۇسەئىد، مۇھەممەد جۇگى، ھۈسەيىن بايقارا يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، ئۇنىڭدىن ھىمايە سورىدى، كىچىك مۇھەممەدنىڭ ئىنىقىدازىدىن كېيىن قىپچاقتا جۇجى تەختى پۈتۈنلەي يىمىرىلدى.

ئۆزبېكلەر غەربتىكى ساراي ۋە جەنۇبتىكى ماۋەرائۇننەھردە، راۋاجلانغان ئىسلام مەدەنىيىتىدىن ئىراقتا ياشايتتى. ئۇلار ئورتاق ھاياتقا بۇرۇندىن كۆنۈپ، تېمورىيلارنىڭ يۈكسەك مەدەنىيەتكە ئىنتىلىشلىرى تۈپەيلىدىن نازۇكلششىپ، كونا تۈركلەرگە خاس جەڭگىۋارلىقى سۈسلىشىپ قالغان قېرىنداشلىرىغا نىسبەتەن توران لەشكىرىگە خاس قاتتىق قوللۇقلۇقىنى ئۆزلىرىدە كۆپرەك ساقلىغان ئىدى. ئىسلام دىنى بۇلار ئارىسىدا نام ئۈچۈنلا تارقالغان ئىدى. ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش تۇرمۇش ئادىتىمۇ تۈرك - موغۇل خەلقىنىڭ كىرىشىپ كەتكەن ئۆرپ - ئادەتلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. ئامۇ ۋە سىر دەريا بويلىرىدىكى تۈركلەر تەدرىجىي تىل ۋە ئەدەبىيات بىرلىكى ۋە ئىران ھاياتىنىڭ نازۇك تەرەپلىرى بىلەن تونۇش بولغان بىر پەيتتە ئۆزبېكلەر يەنە قوي ۋە ئات تېرىلىرىگە ئورالغان ھالدا ھاپىز (ناخشىچى) لىق بىلەن مەشغۇل ئىدى. مەنىۋى ھاياتىدا بولسا، مىللىي ئەۋلىيالىرى ھېسابلانغان ساختا كارامەتچى، دەرۋىش خوجا ئەھمەد يەسەۋىينى ئۆزىگە پىر تۇتقان دەرىجىدىلا تەرەققىي قىلغان ئىدى، خالاس.

ئۆزبېكلەر دائىملىق ئورتاق ياشاشقا باشلىغاندىن كېيىنلا ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى قوپاللىقلىرىنى تاشلىدى. بولۇپمۇ چاغاتاي نامى بىلەن ماۋەرائۇننەھرنىڭ مەدەنىيەتلىك، ئولتۇراق تۈركىي خەلق، ئۆزبېك نامى بىلەن بولسا شىمال - غەربتىكى مەدەنىيەتسىز سەھرا ئاھالىسى ئاتىلاتتى. بۇ مۇناسىۋەت كېيىنچە پۈتۈنلەي ياكى يېڭى زامانغا قەدەر ئەكسىنچە ئاڭلىنىدىغان بولدى؛ يەنى، ئۆزبېك بۇرۇنقى چاغاتاي ئورنىنى ئېلىپ، قىرغىز ياكى قازاق دەپ مەدەنىيەتسىز تۈركلەرنى ئاتايدىغان بولدى.

ئەبۇلخەيرخان ئۆزى ياشاپ تۇرغان دەۋر ئەھۋالىنى ناھايىتى ياخشى بىلەتتى. ئۇ مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى ئەھۋال شارائىتىنى ئېتىبارغا ئالغانلىقى ۋە ئىمكانىيىتى يوقلۇقىنى بىلگەنلىكى ئۈچۈن ئىستىلا قىلىش پىكرىگە بېرىلمىدى. ئەكسىچە، بىر - بىرىنىڭ قېنىغا پېتىپ، جاڭجاللىشىۋاتقان تېمۇر ئەۋلادلىرىغا بەزىدە ياردەم بېرىش بىلەن قانائەتلەندى. ئۇ پەقەت ئەبۇ سەئىدنىڭ پايدىسى ئۈچۈن قاراشمىدى. مانۇچېھر مىرزا ۋە سۇلتان ھۈسەيىن بايقارانى قۇۋۋەتلىدى. ئابۇلخەيرخاننىڭ ئۆزبېكلىرى دائىم كۆپ ئولجىلار بىلەن قايتاتتى. ئۇنىڭ قىرىق يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن ھاكىمىيىتى سەھرا خەلقىنىڭ ئەڭ شانلىق دەۋرى ھېسابلىنىدۇ.

تۈركمەنلەردە بىر ماقال بار: «سەھرا قەۋمى غايەت تېز تارقىلىپ كېتىدۇ. ئەمما ئىنسانلارنىڭ بەختى ئۇنىڭدىنمۇ تېز تارقىلىدۇ». ئەبۇلخەيرخاننىڭ شانۇ - شەۋكىتى دۈشمەن ۋە ھەسەتچىلەرنىڭ ئۇنىڭغا قارشى سۈيقەستلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. قوشۇنى ئىچىدىكى سەھراخانلىرى ئۇنىڭغا قارشى بىرلەشتى. ھەتتا يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بۈرگە سۇلتانغا ئوخشاش ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىمۇ بۇلارغا قوشۇلدى. «ئاتاڭنىڭ يۇرتىغا دۈشمەن ھۇجۇم قىلسا، سەنمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ بىرگە تالا» دېگەن تاتار ماقالىغا مۇۋاپىق ئۇلارنىڭ ھەممىسى بىرلىكتە ئۇنىڭغا قارشى ھۇجۇم قىلدى، نەتىجىدە ئۇ كۈچسىزلەندى. ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن كۆپ نوپۇزلۇق ئائىلە ئەزالىرى سەھرانىڭ ھەر تەرىپىگە تارقىلىپ كەتتى. ئۆزىدىن كېيىن قالغان ئون بىر ئوغلىدىن يالغۇز بەشىنچى ئوغلى شەيخ ھەيدەر سۇلتانلا ئۆز ئورنىدا قالغان ئىدى. ئەمما ئۇنىڭمۇ قۇرۇق ئىسمىدىن باشقا ھىچنەرسىسى يوق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە ھاكىمىيىتىمۇ ناھايىتى قىسقا بولدى. ئۆزبېكلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېتىبار ۋە ئىشەنچلىرىنى ئەبۇلخەيرخاننىڭ نەۋرىسى شاھزادە مۇھەممەد شايبانغا قاراتقان ئىدى. ئۇنى شاھبەخت دەپ ئاتىشاتتى. بۇزات ئۆزىنىڭ ياشلىقىغا قارىماستىن

ئىستىقبال ئۈچۈن ئەڭ پارلاق ئۈمىدلەر پەيدا قىلغان ئىدى. شايبىنى، بىز ئۇنى شۇ نام بىلەن ئاتايمىز، ئاتىسى بۇداق سۇلتان بىلەن ئانىسى قوزبىگىمدىن ياش ۋاقتىدىلا يىتىم قىلىپ، ئۈكىسى بىلەن بىللە ئاتىسىنىڭ سادىق خىزمەتكارى قاراچاپىكنىڭ ھىمايىسىدە ياشىدى. قاراچاپىك بۇ شاھزادىگە يۇقىرى ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلدى. شەيخ ھەيدەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، قاراچاپىك خېلى چوڭ بولۇپ قالغان بۇ يىتىم شاھزادىلەرنى ئېلىپ، ئەبۇلخەير ئائىلىسىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن چەتتەرەك بولغان سىر دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىنلىرىغا قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. (داۋامى كېيىنكى ساندا)

«مىراس» ژۇرنىلىغا مۇشتەرى بولۇڭ!

ئەسسالامۇئەلەيكۇم مۆھتەرەم ئوقۇرمەن!

«مىراس» ژۇرنىلى ئەجدادلىرىمىزنىڭ مەنئى مىراسلىرىنى دەۋرىمىز كىشىلىرىنىڭ ھۇزۇرىغا سۈندۈرگەن خاسىيەتلىك داستىخان، ئۆتمۈش بىلەن بۈگۈننى، ھازىر بىلەن كېلەچەكنى تۇتاشتۇرىدىغان ئالتۇن كۆۋرۈك. جاھان ئەھلى ئىچىدە سىز - بىزنى مۆھتەرەم ۋە ئىپتىخارلىق قىلغان، مىللىتىمىزنىڭ ئەدەبىي، مەدەنىي مىراسلىرىنىڭ يېگانە كۆرىكى بولغان، خەلقىمىز ئەڭ قىزغىن سۆيۈپ ئوقۇيدىغان «مىراس» ژۇرنىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە بىرىنچى دەرىجىلىك ژۇرنال دۇر. ئۇنىڭدا قىزىق - قىزىق ھېكايە - چۆچەكلەر، ئاجايىپ - غارايىپ ئەپسانىلەر، ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت قىسسە - داستانىلىرى، لەتىپە - كۈلدۈرگە، چاقچاقلار، تېپىشماقلار ۋە بالىلار ئويۇنلىرى، تارىخىي رىۋايەتلەر، ئۆرپ - ئادىتىمىزگە ئائىت ئۇچۇر، تەتقىقاتلار، ھايات ھەقىقەتلىرىگە تويۇنغان ھېكمەتلەر، ماقال - تەمسىللەر، سۆيگۈ قوشاق ۋە مەكتۇبلىرى، تېبابەت دۇردانىلىرى، مۇنەججىملىك دەستۇرلىرى، پالنامە ۋە سالنامىلەر، جاھاندىكى تۈرلۈك مىللەتلەرنىڭ مەشھۇر ھېكايە - چۆچەكلىرى قاتارلىق داخلىق ئەسەرلىرى، مۆجىزىلىك ۋەقەلىرى ۋە تەتقىقات نەتىجىلىرى تونۇشتۇرۇلدى. قىسقىسى، «مىراس» ژۇرنىلى ئاۋامغا جاھاننامە، ئالىملارغا بايلىق، ئاشىقلارغا ۋىسال، ئاتا - ئانىلارغا مەسلىھەت، پەرزەنتلەرگە ئىنساپ، قىزلارغا شەرم - ھاي، يىگىتلەرگە غۇرۇر، بالىلارغا ئەقىل - ئىدراك، ئاغرىقلارغا شىپا، ئاجىزلارغا ئۈمىد بېغىشلايدۇ! «مىراس» ژۇرنىلى ئالدىمىزدىكى يېڭى ئەسىرنىڭ يېڭى يىلىدا كۆز ئالدىڭىزدا يېڭىچە قىياپەت بىلەن نامايان بولىدۇ. مەزمۇن دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيتىلىدۇ. ژۇرنال ئۆزىنىڭ رەڭگارەڭ سەھىپىلىرى بىلەن سىزنىڭ ھەقىقىي سىردىشىڭىزغا ئايلىنىپ قالغۇسى.

بىز ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەنلىرىمىزنىڭ پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، ئۆز جايىدىكى پوچتىخانلار ئارقىلىق كېلەر يىللىق سانلارغا مۇشتەرى بولۇشنى قىزغىن قارشى ئالىمىز!

ژۇرنالنىڭ پوچتا ۋاكالىت نومۇرى: 60-58

يەككە باھاسى: 3.50 يۈەن، يىللىق باھاسى: 21.00 يۈەن

«مىراس» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى

تارانچى ناخشىلىرى ①

(ن . ن . پانتوسوۋنىڭ «تارانچى ناخشىلىرى» ناملىق كىتابىدىن)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ھۈسەيىن كېرىم

مايمخاننىڭ ناخشىسى

زىندان تامى ئېگىز تام، ئانىڭ ئىچى گورستان،
ئەرەنلىككە بەل باغلاپ شەھىد بولغان مايمخان.
مايمخان ئۆزى ئوبدان، مەست بولسا خۇبى يامان،
قىر ئۈچۈن باشىڭ بېرىپ ئەمدى بولدۇڭمۇ ئامان.
خان خوجامنىڭ بوز ئېتى دەريالاردا ئۈزەمدۇ،
بۇزۇلۇپ كەتكەن قىزىڭنى دارىن ئامبال تۈزەمدۇ.
ئانا بولغانىڭ قېنى، ئانا بولغانىڭ قېنى،
ياندۇرا - ياندۇرا چاپقاندا، تىلەپ ئالغانىڭ قېنى.
ئالدىمىزدا تۆرت مانجۇ قىلىچىنى ئويناتتى،
ھاكىمبەگ بۇلاپ بەرسە ئۆلتۈرمەيتتى، پالايتتى.
سىڭلى ئاتى مەينىخان، ئاغا ئاتى مايمخان،
ئەرلەر ئىچرە ئىلغانغان قەشقەردە بىرمايمخان.
تۇرپاننىڭ يولى قۇملۇق ئۆتۈپ بارغىلى بولماس،
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ بىكار تۇرغىلى بولماس.
ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ دارىن، ئامبال تويامدۇ،
مايمخاننى ئۆلتۈردى خۇنى ئانى قويامدۇ.
كوھنە شەھەردە ئاق تېرەك يېڭى شەھەردە كۆك تېرەك،
مايمخاننى ئۆلتۈردى ئاڭا ئوخشاش ئەر كېرەك.
گۈلباغ سۈفەت قەشقەردە يېڭى سوققان شەھەر بارمۇ؟
مايمخان شېھىت بولدى ئاڭا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟

ئالتۇن خېنىم ناخشىسى

ئاققىنە ئايدەك يۈزۈڭگە زەيتۈنە خالىڭ بولاي،
كېچە يانىڭدا ياتىپ كۈندۈز گىرىفتارىڭ بولاي.

① بېشى ئۆتكەن ساندا

بىۋاپا بۇ كۈن بارۇر تاڭلا ئۈنۈنقاى يارنى،
 ئادەمى ھەرگىز ئۈنۈتماس كوھنە سۆيگەن يارنى،
 بۈكۈن ئۈچ كۈندىن بېرى يارنى كۆرمەمدۇر كىشى،
 كۆرۈبان كۆرمەسكە سالسا تىرىك ئۆلمەمدۇر كىشى.
 قارا قاشم بار مېنىڭ، بارىپ كېلىشىم بار مېنىڭ،
 قارا قاش كىردى بازارغە قاشنى بازارلىتىپ،
 ئۆزى چۈشكۈيدا يۈرەدۇر بىزنى سەرگەردان ئېتىپ.
 مەن بېرىپ قاچان كۆرەرمەن ئامراقىمنىڭ يۈزىنى،
 ياغلىقىمغە تۈگۈپ ئالدىم سايدا باسقان ئىزىنى.
 سايدا باسقان ئىزىنى كۆزلەرىم سۈرمە قىلاي،
 يارنى ئۇيقۇدا تاپسام لەبىگە سۆيۈپ ئالاي.
 ئالتۇن زىبا خېنىم، زىبا بويۇڭدىن ئۆرگىلەي.

قۇمۇل ناخشىسى يار سەنەم

سايدا يۈرگەن جەرەننى سەككىز دەڭلار يار سەنەم،
 سەككىز قىزنىڭ بىرىنى سىڭلىم دەڭلار يار سەنەم.
 ئەرگىم - ئەرگىم يوللاردا ئىز كېلەدۇر يار سەنەم،
 كىمخاپ تونى پۈركەنىپ، قىز كېلەدۇر يار سەنەم.
 ئېگىز تېرەك باشىدا، كاككۇك ئوينار يار سەنەم،
 چۇڭۋاڭ بەگنىڭ قىزى بىرلەن، بەگلەر ئوينار يار سەنەم.
 ئاپئاق - ئاپئاق توشقانلار سايدا تولا يار سەنەم،
 قىز ئالمىغان يىگىتلەر تويدا تولا يار سەنەم.
 يىغلىما قىز، يىغلىما قىز، تويۇڭ بولۇر يار سەنەم،
 ئالتۇن بىرلەن كۆشۈكە، ئويۇڭ بولۇر يار سەنەم.
 قىزىل - قىزىل پىيازنىڭ پوستى تولا يار سەنەم،
 ئۆيلەنمىگەن يىگىتنىڭ دوستى تولا يار سەنەم.
 قارا - قارا قارغىلار خىرماندادۇر يار سەنەم،
 قىز ئالمىغان يىگىتلەر ئارماندادۇر يار سەنەم.
 تاغنى تۇمان باسىدۇر قار كېلەدۇر يار سەنەم،
 بەرگى خازان تون كىيىپ، يار كېلەدۇر يار سەنەم.
 بەرگى خازان توننىڭ بەرگى تولا يار سەنەم،
 قىز ئالمىغان يىگىتنىڭ دەردى تولا يار سەنەم.

دوستلارەي ناخشىسى

بىز بۇ ياققا كەلگەندە يارىم ئىشىكىدە قالغان،
 قاچان كېلىسىز يار دەپ قارا كۆزىگە ياش ئالغان.

قىزىل گۈل دېگەن نەرسە، بېھىشىدىن چىققان نەرسە،
 قىيامەتكە بارغاندا خۇدايىم ئىمان بەرسە.
 كۆرۈنگەن قارا تاغلار ئارقىسى قارا باغلار،
 بىزنىڭ پار كىچىك بالا بېلىغە دۈردۈن باغلار.
 تۇڭلۇكدىن قاراپ باقسام يارىم تولغانىپ ياتتى،
 ئايرىلىپ كېتەي دېسەم دەردىمنى تولا تارتتى.
 يۇقاردىن تۇشۇپ كەلگەن بىر يالغۇز قارا ئاتلىغ،
 كىچىككىنە قارا كۆزنىڭ سۆيسە لەبلەرى تاتلىغ.
 ئۆيدىن ئاتلانپ چىقىپ كىردىم چاكانا ئىزغا،
 مەن يارىمنى بەرمەسمەن ئۈنەش ياشىدىكى قىزغە.
 ئۈنەش ياشىدىكى قىزنى ئالسام ئارمانىم يوقتۇر،
 سۆيگەن يارنى ئالسام ئۆزگە لايىقىم يوقتۇر.
 ئۈنەش ياشىدىكى قىزلار ئوسما قويۇپ ئوينايدۇر،
 قارا كۆزنىڭ قوينىدا بالىق بولۇپ سويلايدۇر.
 يارىم يازىغە كەتتى ئەمدىلەردە يەتكەندۇر،
 ئاندا يارىمنى كۆرۈپ بىزنى ئۇنتۇپ كەتكەندۇر.
 يارىمنىڭ ساراينىغە گۈل بىرلە مۇنار قىلسام،
 يار ئىچىڭدە بولمامدۇر ھەر قانچە گۇناھ قىلسام.
 يار دەيسەنۇ يار دەيسەن، يار قەدرىنى بىلمەيسەن،
 يار قەدرىنى بىلگەندە، سەھەرلەردە يىغلايسەن.

ئاللا ئۆرگۈلمەن ناخشىسى

گۈلمىدى، غۇنچەمىدى يارىم سېنىڭ باشىڭدىكى،
 كېچەلەپ تونالمادىم كىملىرى ئىدى قاشىڭدىكى.
 قاش ئاتارىم كېلەدۇر، كىرىپىڭ ئاتارىم كېلەدۇر،
 بېلىغە ئالما تۈگۈپ، يالغانچى يارىم كېلەدۇر.
 زەيتۈنە توننى كىيىپ، خەستە كۆڭۈلگە ئوت سېلىپ،
 نەۋ ئاچىلغان غۇنچەدەك يۈزى ئانارىم كېلەدۇر.
 ئەرتىيازنىڭ شامالى، تەگسە بولۇر ئاق تەن قارا،
 غەم قىشىنى ھايداماقغە، نەۋ باھارىم كېلەدۇر.
 بىر كۆرۈپ ھەسرەت ئوتىدا، ئۆرتەنۈرمەن بارەھا،
 كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرگىلى كۆزى خۇمارىم كېلەدۇر.
 نازىمى غەم باغىدا بۇلبۇل سۈفەت ئەفغان ئېتەر،
 غەمنى بەرباد ئەتكىلى چۈن گۈل ئۇزارىم كېلەدۇر.

دانە - دانە خاللارىڭدىن ناخشىسى

قاشىڭنى كۆپ قارا دەرلەر يۈزۈڭنى ۋەزىزۇھا دەرلەر،

مەگەر ئىشقىڭدا جان بەرسەم شەھىدى كەربەلادەرلەر.
 بارۇرغە يوللارنىڭ بولسۇن قىزىل گۈل ھەمراھنىڭ بولسۇن،
 سېنىڭدەك نازىنىن يارغە مېنىڭدەك قۇللارنىڭ بولسۇن.
 ئىلىنىڭ باغدا غۇنچە سۈفەتلىك سەن گۈلى رەئنا،
 گۈلى رەئنانى ياد ئەتمەككە مەندەك بۇلبۇلۇڭ بولسۇن.
 سېنىڭ چاچۇشلىرىڭ ئالتۇن، ساماۋار كۇرسىڭىز زەردىن،
 كى خاقان ئورداسىدا سەيرگاھنىڭ ھەم يولۇڭ بولسۇن.
 ئەگەر سەن خاھىش ئەتسەڭ ئەسەب تازەنى يۈگۈرتمەكنى،
 بۇ نازىمنىڭ تەنى ئاتىڭغە سالماققە چۈلۈڭ بولسۇن.

ئوتۇڭ يامان ناخشىسى

يارىم يازىغە كەتتى ئەمدىلەر يەتكەندۇر،
 ئاندا يارىنى كۆرۈپ بىزنى ئۇنتۇپ كەتكەندۇر.
 يار ئىشىكىدە تۇرسا گۈل مودەن ئاچىلغاندەك،
 كېتەي دەپسەم كېتەلمەيمەن باش ئىركىت قىلىپ ئالغاندەك.
 ئۈمىدىم ئۈزۈلمەيدۇر ياردىن ئايرىلالمايمەن،
 ياندىن كېتەلمەيمەن ئىشقى غۇلىنى سالغاندەك.
 يىغالمى خىيالىمنى بىر يەردە قىلالماسمەن،
 خىيال كېتەدۇر ھەريان دانەلەر ساچىلغاندەك.
 يار ئىشىكىدىن كەتمەي ئاھ ئۇرۇپ قاراپ تۇردۇم،
 يار تۇرار ئۆي ئالدىدا قىزىل گۈل ئاچىلغاندەك.
 نازىم كېتىبان ئۆزدىن، قان ياش ئاقادۇر كۆزدىن،
 قالدى نەچچە كۈن سۆزدىن غەم ئىچىدە قالغاندەك.

نېمە بار بۇ يەرلەردە، كېتەي ئۆز ماكانىمغا ناخشىسى

مېنى كۆرگەن دۈشمەنلەر، بۆلەك ئەلنى كۆرمەمدۇر،
 دۈشمەن سۆزىگە كىرىپ، مېنى يارىم سۆيمەمدۇر.
 قاشىنى قىلىچ ئەيلە، كىرىپكىن ئېتىپ خەنجەر،
 ھىجران خەنجەرى سالدى قانىمىزنى ئالغالى.
 باشىمغە سېلىپ مېھنەت، بىرلەرگە بېرىپ رۇخسەت،
 دەيدۇر يانمىزدىن كەت غەيرى بىلە قالغالى.
 بۇ ئۈچى بىر ناخشىدۇر، خانىم ئۆرگەلمەن،
 دەردىڭ يامان ناخشى، دەردىڭ ئاھ يامان ناخشى.
 يولۇڭ مېڭىنىڭ يولى بولسە، خىيالىم سەندە تۇرمامسۇ،
 چىرايىمنى سېرىق دەيدۇر، جۇدالىق دەردى بولمامسۇ.
 دەريا بويىدا ئۆزۈم، يىغلايدۇ قارا كۆزۈم،

كشنىڭ يۇرتىغا كېلىپ، ئۆتمەيدۇر مېنىڭ سۆزۈم،
 دەريا بويىدا تالى، تاللاپ ئالدىم تالىمنى،
 بىۋاپامۇ يار ئىكەن، سوراممايدۇر ھالىمنى.
 يۈرۈڭ يارىم ئويناپلى، دەريا بويى بويلاپلى،
 بىلىقلارغا ئىرز قىلىپ، خۇدايىمغا يىغلاپلى.

غېرىبىڭمەن، ئەسىرىڭمەن، بەلادىن ئاسرا بەندەڭنى ناخشىسى

ئەرتە بىرلەن غاز ئۆتەر، سودىگەرلەر ياز ئۆتەر،
 كىچىككەنە قارا كۆز، قانداغ قىلسام زار ئېتەر،
 جۇۋانمۇ تېگى دەيدۇ، چوكانمۇ تېگى دەيدۇ،
 چوكاننى ئالاي دېسەم ۋەقتىمغا باقاي دەيدۇ.
 ۋەقتىمغا قاراپ ھاردىم ھەر كۈندە ئاڭا باردىم،
 بىر سۆيۈپ قويۇڭ دېسەم ئانامدىن سوراي دەيدۇ.
 شەھرى غۇلجە ئىچرە سىز تاپماسسىز بۇ قىسمى قىز،
 مەن قىلسام ئىشارەتنى خالىغە باراي دەيدۇ.
 باشىغا قىسىپ غۇنچە تۇرماس دەمى سۆيگۈنچە،
 كۆيسەم ئاڭا ئۆلگۈنچە كۆڭلۈڭنى ئالاي دەيدۇ.
 بۆلبۈلدەك قىلىپ ئەفغان دائىم قىلامەن گىريان،
 ئالماققە تەنمىدىن جان ئىشقى تىغى سالاي دەيدۇ.
 پۇل تاپسا دېگەي نازىم، مەككەغە قىلاي نازىم،
 يار ياخشى قالىڭ دېسەم، مەن بىرگە باراي دەيدۇ.

نەغمىدە ئېيتىدىغان ناخشا

مەن ئۆلسەم ئاتىم ئۆچەر باشىمدىن شامال ئۆتەر،
 ياخشى تۇتقان دوستلارم يانىمدىن يىغلاپ ئۆتەر.
 ئاتام ھەم ئۆلۈپ كەتكەن ئانام ھەم ئۆلۈپ كەتكەن،
 قېرىنداش بولغان بىلەن كۆڭلى بۆلۈنۈپ كەتكەن.
 يات خەلق دەردى چاغلىقدۇر، قېرىنداشنىڭ دەردىدىن،
 قېرىنداش قىلغان دەردلەر، ئىچىمگە تولۇپ كەتكەن.
 ئاتاممۇ ھايات بولسا، ئاناممۇ ھايات بولسا،
 دەردىنى ماڭا ئېيتسا، ھالىغە بۇدەم يەتكەن.
 نەۋبەتى خەزان يەتتى مەۋسۈمى بەھار كەتتى،
 ۋەقت بىزگە يېقىن يەتتى نازىم مۇنى دەپ كەتكەن.

ياھۇ يارەي، يامەۋلانەي ناخشىسى

پاچا ئەيتۈرسىز غەمە باشىم، غەمخانە بولدى نەيلەيسىن،
 بىر سۆز بىرلەن ئاشنا يارىم، بىگانە بولدى نەيلەيسىن.
 يامان كۆرمەڭ مېنى دەرلەر ئىگەمنىڭ بىر قولىدۇرمەن،
 كىشى قەدرىمنى بىلمەيدۇر ۋەتەننىڭ گەۋھەرىدۇرمەن.
 كىشى بىلمەس لەتىق سۆز دۇررىنى خەلقلەر ئۆز ساچىم،
 كى سۆز بابىغە كەلگەندە سەخنۇرلەر دۇررى دۇرمەن،
 ئۆزۈم ۋەسىغىنى ئايتسام دىلبەر ئايتۇر ئانچە ئېرمەسەن.
 كەتۈرگەن سۆزگە سىزنى دىلبەرى ئۆزرە پەرىدۇرمەن،
 كى تەئرىق ئەيلەدىڭ كۆپ باغ ئارا غۈنچە كۆرۈپ ئانى،
 تەمامى نۇشكۇفە غۈنچەلەرنىڭ مېھتەرى دۇرمەن.
 نەھەددى بىزگە ئول ئاي يۈزلۈك سۆزىنى تىلغە كەلتۈرمەك،
 قۇلنىڭ قۇللەرنىڭ ئالدىدا بىر چاكەرى دۇرمەن.
 قىيا باقسە تەرەھھۇم ئەيلەبان بىز خەستەغە ئول ئاي،
 دېگەيمەن شاد ئولغاندىن، خەلايىق مېھتەرىدۇرمەن.
 ئىلى بازارىدا يىغلاپ بۇ نازىم يالبارىپ يارغە،
 كى ئېيتىپ بىر قىيا باقساڭ، نە بولغاي بىر قەرىدۇرمەن.

ئايرىلغانغە ئۆلمەيمەن، مەن قەدرىمغە يىغلايمەن ناخشىسى

يار ئىشىكىدىن ئۆتتۈم ئالما شاخنى تۇتۇپ،
 سەن ئۆيۈڭدىن چىقمايسەن مەن تالادا قان يۇتۇپ.
 شۇل يارىمنى كۆرگەن خەلق بارچە بولادۇر ئاشىق،
 يارىمنى كۆرۈپ خەلقلەر كۆيۈپ ئۆلگۈدەك بوپتۇ.
 يارىم يۈرەدۇر دائىم بىر ساچقە جالا سالىپ،
 يارىمنىڭ قارا ساچى ئىككى بۆلگۈدەك بوپتۇ.
 ئەۋۋەلدە ئويۇن قىلسام يىغلار ئىدى ئول دىلبەر،
 بۇ دەمدە ئويۇن قىلسام قاراپ كۈلگۈدەك بوپتۇ.

دوستلارما ناخشىسى

ئۇيان ئۆتۈپ، بۇيان ئۆتۈپ كۆڭلۈڭنى ئالاي،
 قارچىغەنىڭ بالاسىدەك قولۇڭغە قوناي.
 قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر سەمەندىن قورغان،
 ئەجەب قاتتىق يامان ئىكەن ياردىن ئايرىلغان.

يار ئايرىلىپ چىدار ئىكەن بىز چىدالماسىمىز،
 ھېچ ئايرىلىپ چىدارمۇكىن كۆڭۈل ئالدۇرغان.
 شۇل يارىمنى بىر كۆرۈبان كۆڭلۈم ئالدۇردۇم،
 ھېچ مېنىڭدەك بارمۇ يارغە ئەۋۋارە بولغان،
 ئەۋۋەل باقىپ كۆڭلۈم ئالىپ ئەمدى باقمايدۇر،
 مەن ساددا مەن يارباقار دەپ ئۈمىد دە تۇرغان.

ئۆلمەمدۇر كىشى، كۆيمەمدۇر كىشى ناخشىسى

قىزارىپ تونغا سىغماسەن، مەگەر كۆرسەم جامالىڭنى،
 جاھان ئەھلىغە بەرمەسەن سېنىڭ بىر جۆرە خالىڭنى.
 قارنى يۇسا ئاق بولماس يامان ھەرگىز ياخشى بولماس،
 سەن دوست بولساڭ، ئول دوست بولماس، مەن سېنى سۆيۈم قارا كۆز.
 قىزىل ئالما قىزارغاندەك تونۇڭ چوكان-ياشارغاندەك،
 قىزىل گۈلدە ياسالغاندەك يۈزۈڭگە كۆيدۈم قارا كۆز.

چىن مودەن خېنىم ناخشىسى

يار ئىشىكىدە تۇرۇپ، بىر جىلۋە قىلالمايدۇر،
 بىر كۆرۈپ كېلەي دەپسەم، خالىدە بولالمايدۇر.
 ئۆگزەڭدىكى قومۇشنى مەن دەپسەپ ئۆتەرمەنمۇ،
 كۆڭلۈمدىكى يار بىرلەن بىر كېچە ياتارمەنمۇ.
 يالبارىپ ساڭا ھەر كۈن، ياد ئېتىپ سېنى ھەر تۈن،
 باغرىمنى قىلىبان خۇن، ۋەسلىڭگە يېتەرمەنمۇ.
 بارسام ئىشىكىڭگە يىغلاپ، ئاچچىڭنىڭ كېلىپ قوغلاپ،
 بۇ قىسمى كۆرۈپ خارلىق دۇنيادىن ئۆتەرمەنمۇ.
 يارىم ماڭا باقمايدۇر، سىنەسىنى ياقمايدۇر،
 مۇنداغ بىۋاڧا يارغە بىھۈدە كۆيەرمەنمۇ.
 باقماي ماڭا دەرد قىلىدىڭ، چىرايىمنى زەرد قىلىدىڭ،
 دەردىڭگە داۋا تاپماي ئاخىر ئۆلەرمەنمۇ.
 بىزلەرنى خاپا قىلىدىڭ، جانىمغە جاپا قىلىدىڭ،
 سەندەك بىۋاڧا يارغە ئەۋۋارە بولۇرمەنمۇ.

گۈلزارە ناخشىسى

ئويىمان بايتوقاي سارى، ئۆردەكەدىن تولا غازى،
 كىچىككىنە يارىم بار، ئۆلتۈردى ئېنىڭ نازى.
 سەن دەردىڭ ماڭا ئېيتساڭ، سېنىڭ ھالىڭگە مەن يەتسەم،
 ئۆزۈمنىڭ ئىلكىدە بولساڭ، چۆللەرگە ئېلىپ كەتسەم.

چۆللەر ئىچىدە يۈرسەڭ، ئىككىمىز بولۇپ مۇنسى،
 سىنەمنى يېرىپ تىغدا يۈرەكىمنى كۆرسەتسەم.
 بىزگە مەرھەمەت ئەيلەپ دەردىمنى ئىشىتكەندە،
 ئون توققۇز قىلىپ تەزىم، مەن يارىمنى خۇش ئەتسەم.
 يارىم يۇرتىغا كەتسە ئاتىسىنى كۆرگەلى،
 بوز ئاتىمنى ئېگەرلەپ، يارىنىڭ كەينىدىن يەتسەم.

خانم ئۆرگۈلەي دەيمەن ناخشىسى

ئالماتۇغە بارمايمەن، سايدا پۈتۈم ئاغرىيدۇ،
 غۇلجەدىكى يارىمغە، ئەجەب ئىچىم ئاغرىيدۇ.
 ئاخشىمى قاراڭغۇدا، كۆرەنۈر چىراغ ئوتى،
 ئاشىقلىق قىلاي دەپسەم، قورقىمەن كىشى يۇرتى.
 يارىم تەئرىقىنى دەپ، كېچە - كۈندۈز سۆزلەيمەن،
 مەندەك سۆز قىلالمايدۇر، شاھلار ئاسراغان تۇتى.
 يۈرەكىمنى كۆيدۈردى، مېنى ھەركۈن ئۆلتۈردى،
 كۆيدۈردى ۋۇجۇدۇمنى يارىنىڭ ئىشىقىنىڭ ئوتى.

يۇمىلاق چوكان يارىم ناخشىسى

سېنىڭكى ھىجرى دەردىڭدە بوغۇزۇمدىن غىزا ئۆتمەس،
 بىر يىل بولدى كۆيگەلى، كۆيگەن ئوت ساڭا ئۆتمەس.
 باغ ئىچىدە بوستانلار ياشايدۇر چوكانلار،
 يارىنىڭ دەردىدە يىغلاپ ئاقتى كۆزۈمدىن قانلار.
 يارىم يانمە كەلسە، بوينۇمنى قۇچۇپ سۆيسە،
 قۇچاغىمدا ئولتۇرسا، تازە بولادۇر جانلار.
 يار ئۆيگە كېلىۋ بولسا، يانمىزدا ئولتۇرسا،
 جانىمنى خەرىد ئەيلەپ، قىلسام ئانى مېھمانلار.
 يارىم باغقە بارالسىن، گۈل غۇنچەسى ئالالسىن،
 مودەن گۈل ئاچىلىپدۇر قىسىڭ باشقە رەيھانلار.
 نازىم بارادۇر باغقە، ئوۋ ئوۋلاپ كۆيۈك تاغقە،
 غۇلجەدە سۆزۈم ئاڭلاپ خۇشال بولادۇر خانلار.

ئۆرگۈلىمەن ئاللا ناخشىسى

ئىشىكىڭدىن ئۆتتۈممەن، مەھافەم تاراقلاتىپ،
 تارتىنماي سۆيۈپ قويۇڭ، جالانى پۇلاڭلاتىپ.
 لاچىن بولۇپ ئەرگىيمەن، ھويلاڭدە تېرەكنىڭدە،
 بالىق بولۇپ ئوينايمەن، مەيدەڭدە يۈرەكىڭدە.

ئۆزۈم قارچىغاي بولسام، تورۇتغە ئىلىندۇرساڭ،
 مېنى قولغا ئالساڭ، تەلپۈنسەم بىلەكىڭدە.
 ياز كۈنى تومۇزلاردا، ياز ئاخىرى كۈزلەردە،
 قىش كۈنى مەسجىدلەردە، يۈردۈمەن تىلەكىڭدە.
 باغىڭدا گۈلۈڭ بولسام، باشىڭدا گۈلۈڭ بولسام،
 باغقە سۇغە كىرگەندە، سۇ بولسام چىلەكىڭدە.
 غۇلجەغە بارىپ كۈزدە، ياتتىم مەن تالا تۈزدە،
 نازىم بولۇپان ھوقۇش، قىچقارۇر تېرەكىڭدە.

گۈل يارەي، دادەي ناخشىسى

ئۇيان ئۆتەدۇر بىر گۈل، بۇيان ئۆتەدۇر بىر گۈل،
 ھەزرەتنىڭ ئاياغىدا، سايراپ تۇرادۇر بۇلبۇل.
 مەن ئەمدى نېچۈك قىلاي، غەمگە قالغان باشىمنى،
 كۆرگەلى ئۇزاق بولدى، ساغىنىدىم ئاداشىمنى.
 ساغىنغان بىلەن يارنى مىنگەلى تېپىلماس ئات،
 ئات بولسا كۆرەر ئېرىدىم، بارىپ قارا قاشىمنى.
 ئالاي مەن دەپسەم بىر ئات، ئاتنىڭ بىر خۇيدۇر يات.
 يارغە يەتكۈرەرمۇ پات، كۆرسەم باغرى تاشىمنى.
 خۇش ياخشى ئىلى شەھىرى، يارنىڭ بارمۇدۇر مەھىرى،
 مەن ئەمدى بىلەلمەسمەن، يارىمغە باراشىمنى.
 يار ئارقاسىدىن باردىم، قورغاسنىڭ مازارىغە،
 يارىمدىن بىلەلمەيمەن، بىر خەبەر ئالاشىمنى.
 قۇمىدەك قىلىپ گۈگۈ، شەيخلەردە ئېتىپ ھۇ - ھۇ،
 يىغلاپ يۈگۈرۈپ ھەرسۇ، تۆكۈپ كۆزدە ياشىمنى.
 بىۋاڧا بۇدۇن ئەڧلاڭ، يۈرەكنى قىلىپدۇر چاڭ،
 قىلىپدۇر زەھر ئاغۇش، ھەركۈن ئىچەر ئاشىمنى.
 خەلق بىزگە جاپا قىلدى، دىلبەردىن جۇدا قىلدى،
 نازىم تولا ئاھ قىلدى، كۆرەلمەي ئاداشىمنى.

چاققان يارەي ناخشىسى

قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر، ئالەمنىڭ ئۈچى،
 بۇ ئالەم بىر كوھنە رابات، بىز يول ئۆتكۈچى.
 قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر ئابراھىمنىڭ تاغى،
 ئوتدا كۆيۈپ ئەدا بولدى يۈرەكنىڭ باغى.
 يار دەردىدە سارغارىدىمەن زەئىڧىران سۈڧەت،
 كۈز ۋەقتىدە سارغارغاندەك، تېرەك ياپراغى.
 غۇنچە يۈزلۈك نىڧارمىنى، كۆرەر كۈن بارمۇ،

تەسبە تەھلىل بولدى ماڭا، يارنىڭ سوراغى.
 يارىمىزنىڭ قىلغان سۆزى داغ بولدى بىزگە،
 يۈرەكىمنى مەجرۇھ قىلدى، شۇل سۆزنىڭ داغى.
 ئاراس ئۆستەڭ توغراقلىقدۇر، يارىمىڭ جايى،
 قاراپ يارغە بەسىر بولدى، كۆزنىڭ قاراغى.
 ئۇلاغىمنىڭ يوقلۇقىدىن، كۆرمەدىم يارنى،
 كۆرەر ئەردىم زالى زەرنىڭ بولسە ئۇلاغى.

نادەخان ناخشىسى

ياغلىقىمنىڭ ئۇچىدا قەند بىرلەن يېمىشىم بار،
 ياخشى دەمدۇر، يامان دەمدۇر، ئەل بىرلەن نېمىشىم بار.
 بىزگە ياخشىلىق قىلغان كىشىگە قىلاي خىزمەت،
 ھەركۈن خىزمەت ئەتمەككە ھەركۈندە بارىشىم بار،
 كىم قىلسە زىيان بىزگە، زىيانى ئەيان بىزگە،
 بارۇرنى قىلىبان تەرك، ھەم ئاندىن ياننىشىم بار.

ھەمدەم يارەي ناخشىسى

تەرگەن بىرلەن ئېلىپ بولماس سايىنىڭ تاشىنى،
 دەرد كەلگەندە ئېرتىپ بولماس كۆزنىڭ ياشىنى.
 سۇغا سالسام سۇ كۆتۈرمەس مىسقال تۆمۈرنى،
 ئالتۇن بىرلەن ئېلىپ بولماس قالغان كۆڭۈلنى.
 يارىم بىزگە باقماي يۈرۈپ، دىلغە غەم سالدى،
 شەققەت بىرلەن سورىغان بارمۇ كۆڭلى مالانى.
 بەختىم قارا بولغان ئۈچۈن يار بىزگە باقماس،
 يىغلاشقانى ياخشى ئېرمەس، بىزدەك ئوغۇلنى.
 يارىم بىزگە باقماس بولدى، بايلار نامرادغە،
 ئەرەنلەر ھەم يوقلاماسلار ئېرى يوق تۇلنى.
 ئايا يارىم، قەھقە كۈلۈپ، ئاچىڭ كۆڭلۈمنى،
 يامان بولماس يوقلاسىڭىز نازىمى قۇلنى.

ۋاي دادەي ناخشىسى

ئاققۇر بىلەكىم ئاقتۇر، ياردىن تالىمىم يوقتۇر،
 ياردىن تالىمىم بولسە، ئۆلسەم ئارمانىم يوقتۇر.
 يارنى ئۆيىدە قويۇپ، باغدا مەشرەپ ئوينايلى،
 قاشنى تەبرەتتپ قويۇپ، يارنى قىيناپ ئوينايلى.
 قىز ھەممەسى يار بولماس، يارنىڭ قەدرىنى بىلمەس،

قىزلار كوچىدا كۆپدۇر، قىزنى تاللاپ ئوينايلى.

مەن ھەيران ئارسلانخان ناخشىسى

سايراڭ بۇلبۇلۇم سايراڭ، شۇل گۈلنىڭ شاخى سۇنسۇن،
 يار ئايرىلىمەن دەيدۇ، ئايرىلىپ كۆڭلى تىنىسۇن.
 بۇ ئالەمگە كېلىپ تاپقان، مېنىڭكى مېھرىبانىمىسەن.
 بۇ ئالەمگە روشەنى كۆڭلۈم خۇشى ئارامى جانىمىسەن.
 سېنىڭدەك نازىنىلا كەلمەگەندۇر دەھرىگە ھەرگىز،
 ھەمە قىزلاردىن ئارتۇق باخىدەد شىرىن زەبانىمىسەن.
 ئىشىكىڭدىن قاۋۇمە، چۈن غۇلامىڭنىڭ غۇلامىمەن،
 مېنىڭدەكلەرگە شەفقەت ئەتكەلى، شاھى زەمانىمىسەن.
 لەبى لەئلى زىلالىڭ بىزگە دۈركىم ئابى ھەيۋان،
 ئۆلۈك تەنلەرنى زەندە ئەتكەلى روھى رەۋانىمىسەن.
 بۇ نازىم ئېيتادۇر يۈز ئىلتىجا ئەيلەپ نىگارغە،
 ماڭا پەندى - نەسبەت ئەتكەلى بىر نۆكتەدانىمىسەن.

ئالتۇنجان ناخشىسى

قاراپ كۆزلەرىم تالدى بىر سۆزۈڭنى بەرمەيسەن.
 نېمە مۇنچىزا بولدۇڭ، سۆيۈپ قويغانغە ئۆلمەيسەن.
 مېنىڭ مەقسەد كانىم شۇلدۇر، سېنىڭ ئالدىڭدا جان بەرسەم،
 ئاياغىمدا مادارىم يوق، بارىپ باشىڭدىن ئۆرگۈلسەم.
 مېنىڭ بۇ خەستە كۆڭلۈمنى چىرايلىق مەئشۇقۇم ئالدى،
 راست سۆزۈڭنى ئېيت يارىم جان كىچىكىڭە قالدى.
 مېنىڭ يارىم ئەجەب دانا، ئەجەب رەئنا، ئەجەب خۇشخوي،
 ئاخشاملىققە مەن باراي، ئىشىكىنى تاقاماي بوش قوي.
 مېنىڭ يارىم ئەجەب رەزگى، ئوينايدىغىنا ۋاقتى،
 ئىچىمدىكى دەردلەرىم، قانغە ئۆرۈلۈپ ئاقتى.
 مېنىڭ يارىم سەفەر كەتتى، مېنىڭ مۇنداق يارىم يوق،
 كۆيەر ئوتغە سالىپ قويدى، مېنىڭ تارتىماسقە چارەم يوق.
 مېنىڭ دەردىمنى سەن تارتقان، سېنىڭ دەردىڭنى مەن تارتقان،
 كىچەلەر تاكى مەجنۇندەك، بېلىڭغە چىرماشىپ ياتقان.
 كۆچەت تىكتىم سۆگەت بولدى، بىر قاراڭغۇ باغ بولدى،
 يارىم قىلغان ئاھانەت، يۈرەكىمغە داغ بولدى.
 يارىم ئىشىكى تاللىق، شاخ - شاخى مارجانلىق،
 سېنى سۆيگەن ئاشىقلار، ھەر كوچىدا ھەيرانلىق.
 ئۆستەڭ بويىدا يالپۇز، يالپۇزنىڭ شاخى يالغۇز،
 ئەقىللىق مېنىڭ يارىم، يىغلاپ يۈرگۈدەك يالغۇز.

ئۆستەڭنىڭ تېگى لايدۇر، دەسسەم لىغىرلايدۇ،
يارىمنى خىيال قىلسام، يۈرىكىم جىغىلدايدۇ.
ئۆستەڭنىڭ تېگى قاتتىق، چاپاي دەپسەم كەتمەن يوق،
دەردىمنى ئېيتاي دەپسەم، ئۆزۈمگە ئوخشاش دەردەن يوق.

ئاھ يارلار ئاي ناخشىسى

لەيلى مەجنۇن شاخ ئېگىلدى، يار ئېگىلمەيدۇ ماڭا،
يا كېلىپ جانىمنى ئالغىل، ياكۆڭۈل بەرگىل ماڭا.
كەت دەپسەڭ سەھرا كېتەيىن، قالدى قەشقەرنىڭ ساڭا،
ئەلىمىڭنى تولا تارتتىم، رۇخسىتىڭ بارمۇ ماڭا.
ئېگىز ئۆگزىگە چىقىپ، شەرەتلىشىڭدىن ئۆرگىلەي،
تال چىبىقدەك تولغانىپ، مېڭىشلەرىڭدىن ئۆرگىلەي.
قۇرغۇيۇم ئۇچتى قولۇمدىن، قايدا مېھماندۇر بۈگۈن.
مەن كېتەر بولدۇم بۈگۈن، ئەرزىم بايان ئەيلەپ كېتەي.
مېھرىبانىم قايدا دەپ، چۆللەردە قان يىغلاپ كېتەي.
قاراقاش بولغان بىلەن كەلمەيدۇر قاشمىغە مېنىڭ،
بۇ مەلامەت تاغلارنى، سېرىلدى باشمىغە مېنىڭ.
ھەۋادا پارچە بۇلۇت، يامغۇر يېغىپ ئۆتكەن ئەمەس،
ئىككى ئاشىق بىر بولۇپ، مۇرادىغە يەتكەن ئەمەس.
مەن بېلىمنى باغلادىم، قىل بىلەن ۋەسىم بىلەن،
سەن ئەقىدە باغلاساڭ، ئۆمرۈم ئۆتەر سېنىڭ بىلەن.
يار يىراقدا، بىز فىراقدا، ۋەئە يالغان بولماسۇن،
خەلقىئالەم بىر بولۇپ، يولدىن چىقارغان بولماسۇن.
ئىشىكىڭگە مەن كېلىپمەن گۈل زاراڭزا تەرگەلى،
گۈل زاراڭزا بانە بولدى، ئاي يۈزۈڭنى كۆرگەلى.
ئاي يۈزۈڭنىڭ شولەسى تۈشتى سېغىلغە سايەسى،
خۇشماغۇ پىراق بولۇپتۇر ئىككىلەننىڭ ئاراسى.

لەيلۇن يارەي ناخشىسى

ئاق بوز ئاتنىڭ قۇيرۇقى يەرگە سۆرەلەمدىكى،
ئۆزۈمنىڭ مەئشۇقى بولسا، باشىمدىن ئۆرگۈلەمدىكى.
ياخشى ئاتغە نېمىدى شەھەر يولۇڭنىڭ ئاراسى،
پاختىدىن يۇمشاق ئىكەن ئىككى ئەمچەك ئاراسى.
ئاتنىڭ ياخشىسى جەدە دېگەن يەرگە يەتمەيدۇر،
ئەل يارىنى ماختايدۇر، بىزنىڭ يارغە يەتمەيدۇر.
تورۇق ئاتدا تورۇق بار، ئاق بوز ئاتدا قورۇق بار،
سۆيسەڭ ياخشىنى سۆيگىل، قىيامەتتە سوراڭ بار.

ئاتلارنىڭ ئىچىدە مىنگۈدەك ئېتىڭ بارمۇ،
 يېنىپ ئارقاڭغا قارايسەن، يارغە بىر گېپىڭ بارمۇ.
 ئاتنى ئويناپ چىقتۇق، قورغاسىنىڭ غولى بىرلەن،
 ئويناڭ تۈزۈك ئوينا ھەر ئىشنىڭ يولى بىرلەن.
 ئېتىمنى توقۇپ قويۇپ، ئاتنى مىندىم قايرىلىدىم،
 دۈشمەن سۆزىگە كىرىپ، مەن يارىمدىن ئايرىلىدىم.
 ئېتىمنى توقۇپ قويدۇم، شىۋىرغان يامان قاردا،
 باشمىغا ھەر بالا كەلسە، خىيالىم تەخى تېخى ياردا.
 سەن ئاتىڭنى ئويناپ، دۈشمەنلەرگە بات قىلمە،
 سەن يارىم مېنى دەپسەڭ، بۆلەك يارنى ياد قىلمە.
 ياخشى ئاتنى مىنگەندە، ئالدىم قولۇمغا قامچى،
 يارىمغا ياراشىپدۇر، پوپۇش بىلە تىزلامچى.
 ئاتنى ساتماسام بولماس، دەردنى تارتىمىسام بولماس،
 پۇلۇم يوق دېگەن بىرلەن، خوتۇن ئالماسام بولماس.
 يامغۇرلار تولا ياغسا، ئۆيىدىن ئۆتەدۇر تامچى،
 مەن يارنى سېغىنغاندا پۈتۈم ئاق قولۇم قامچى.

يارەي ناخشىسى

ۋاي ئاتلارنىڭ ھايدامسىز مۇز داۋان بىرلەن،
 ۋاي بىر ياخشىنى قىينامسىزلىر بىر يامان بىرلەن.
 ۋاي بارادۇرمىز، يانادۇرمىز ياخشى قالىڭلار،
 ۋاي ئېگىز داۋان ئاشادۇرمىز، شوتا سالىڭلار.
 ۋاي ئۇ تاغنىڭدىن بۇ تاغنىڭغە، قۇرغۇي سالىشتۇق،
 ۋاي قىزىل گۈلنىڭ غۇنچەسىدەك، كۆڭۈل ئالىشتۇق.
 ۋاي قىزىل - قىزىل قىياقلىقدا، قىينالدىم سىزگە،
 ۋاي قىزىل گۈلنىڭ غۇنچەسىدەك ئېگىلدىم سىزگە.
 ۋاي قارالاسام كۆرۈنمەيدۇر ئالەمنىڭ ئۇچى،
 ۋاي بۇ ئالەم بىر كوھنە رابات بىز يول ئۆتكۈچى.
 ۋاي ئارىباندىن نېرى دوستلار، ئىككەن بۇغدايىم،
 ۋاي بىر ياخشىنى بىر يامانغە، قوشقان خۇدايىم.
 ۋاي سىم - سىم دەيدۇر، سىم - سىم دەيدۇر، سىم - سىم قوينۇمدا،
 ۋاي زەررە گۇناھ مەندە بولسە، قىلىچ بويىنۇمدا،
 ۋاي ئۇيان ئۆتۈپ، بۇيان ئۆتۈپ تىشىڭغە تېگەي،
 ماڭا قويغان ئالماڭىزنى، ئايلاڭىز يېگەي.
 ۋاي ئۇقاتدا سەن، بۇ قاتدا مەن، قاچان كۆرەرمەن،
 ۋاي خۇدا بەرسە سېنى يارىم، بىر كۈن سۆيەرمەن.

ئاللا يەي ناخشىسى

ئاسماندىكى ئۈچ ئۆردەك، ئۈچۈلىسى ھەم بىردەك،
 كىچىككىنە يارىم بار، ئاچىلمىغان قىزىل گۈلدەك.
 يار بولسە ياراشقۇدەك، دۈشمەنلەر ماراشقۇدەك،
 ئۆزى ئۇيقۇدا تۇرۇپ، ئويغانىپ كۆز ئاچقۇدەك.
 يار يالغۇز ياتامدىكىن، مەن بارسام قاتامدىكىن،
 خۇشما تولا ساغىندىم، خىيال قىلىپ ياتامدىكىن.
 ئاخشاملىققە يار كەلسە، بىر بەلگە ئېلىپ قالسام.
 ھەرگىز تۇيماسۇن دۈشمەن، يارنىڭ كەلمەكى ئاسان.
 يار دەردى يامان ئىكەن، ئۆرە بولالمايمەن،
 باراي دېسەم يول يىراق، ۋەقتىدە كۆرەلمەيمەن.
 بۈگۈن كېچە تۇش كۆرسەم، تۈشۈمدە مەيدەم ئاغرىپىدۇ،
 يار مەندىن يامانلايدۇ، نېمەدىن كۆڭلى ئاغرىپىدۇ.
 يار بار مەلگە بارسام، يۈرەكىم پوكۇلدايدۇ.
 دۈشمەنلەر مېنى كۆرۈپ، خۇشماغۇ كوتۇلدايدۇ،
 بۈگۈن كېچە تۇش كۆرسەم، تۈشۈمدە يولغە بارغۇم بار،
 قولۇمغە پىچاق ئېلىپ، يۈرەكىمغە سالغۇم بار.
 قولغە پىچاق ئالغان، ئوغۇل بالالىق ئېرمەس،
 ئاشىق تۇتقان ئەرلەرما، پىچاقىغە بوي بەرمەس.
 يانمىغە پىچاق ئاستىم، ئانىڭ چوكاسى دەندان،
 ئويناماساڭ ئويناما، سېنىڭدەك چوكان چەندان.
 ياغاچ پىچاق ئاسقانلار بازارغە كېلەلمەيدۇ،
 يالغۇز بىر پىچاق بىرلە، چوكانى ئالالمايدۇ.
 پىچاقنى سالاي دېسەم، يارىم قولۇمنى تۇتتى،
 ئەگمە قاشىنى ئاتىپ، مېنىڭ كۆڭلۈمنى تۇتتى.
 سارغارغان سۆڭەتلەرنىڭ سايەسى بولامدىكى،
 يارغە كۆيگەن يۈرەكنىڭ تازاسى بولامدىكى.
 ئاق يارغا ساراي سالدىم، مەخمەل بىرلە ياپتۇردۇم،
 سەپەر كەتكەن يارىمنى خۇدايمغە تاپشۇردۇم.

دوستلارم يەي ناخشىسى

كەپتەر تالۇكەپتەرتال، كەپتەر تالدا كەپتەر بار،
 كەپتەرنىڭنى بەرمىسەڭ، جاننىڭ قۇرۇپ ئۆلۈپ قال.
 يارنىڭ ياندا باغدا، بۇلبۇل تولا سارايدۇ،
 خۇدا قوشقان كۆڭۈلنى دۈشمەن قانداق ئايرىيدۇ.
 ھاۋا تۇتۇلۇپ قاپتۇ، ئۆگزەسىدە قار بارمۇ،
 ئالەمنى كېزىپ كەلدىم، سەندەك ياخشى يار بارمۇ،

ئالتە شەھەردە بارمۇكىن، سەن يارىمدەك ئاي چىراي،
 ئىلاندەك تولغانىپ چىقساڭ، قايداق سەندىن ئايرىلاي.
 ئالتۇن بىرلە رەئنانى مەن يارغە تۇتاي دەرمەن،
 مەي بولسە خەرىدارى، بىر قەترە يۇتاي دەرمەن.
 ھاۋادىكى لاچىننىڭ باشىدا تۇماغاسى،
 بىر سۆيۈپ قويۇڭ يارىم، جانىڭنىڭ ساداغاسى.
 خىتاي قامچاسى دەيدۇ، ئوق ئىلانغە ئوخشايدۇ،
 قول سالىپ چىقىپ كەلسە، مېنىڭ يارىمغە ئوخشايدۇ.
 قىز بالا دېگەن نەرسە، تاۋار ئەڭنىنى كەيسە،
 بويىنىدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، شىرىن لەبىغە سۆيسە.
 ئاخشامى قاراڭغۇدا، كۆرۈنەر چىراغ ئوتى،
 ئاشىقلىق قىلاي دېسەم، قورقىمەن كىشىنىڭ يۇرتى.
 چاچىڭ نېمە ئۆسمەيدۇر، تارامايسەن ئۆسمەيدۇر،
 يارىڭ نېمە كەلمەيدۇر، چىللامايسەن كەلمەيدۇر.
 قىزىل گۈل ئىشىتمەيدۇ بۇلبۇلنىڭ ساداسىنى،
 ئۆلسەم ئارمانىم يوقتۇر، بىر كۆرسەم جامالىنى.
 بۇلبۇل قوندۇرما باغىڭغە، مېنى كۆيدۈرمە داغىڭغە،
 ئەتلەس كەمزۇل ياراشىپدۇر، سېنىڭ نازۇك جامالىڭغە.
 ئۇچاڭدىكى پەشمەتنى، بىر يىللىق بولا دەمسەن،
 كۆڭلۈمدىكى يارىمىسەن، ئايرىلسا ئۆلە دەمسەن.

نازىرگۈل ناخشىسى

يارىمنىڭ بويى زىبا، زىبا بويىدا گۈل بار،
 شىرىن سۆزلەرى تاتلىق، ئايدەك يۈزىدە خال بار.
 قاشىڭنى ئاتتىڭىز، بىزنى تاشلاپ ئەتتىڭىز،
 يوقىمدى ئۇياتتىڭىز، زار - زار يىغلاتتىڭىز.
 قۇشقاچلار جىبىرلايدۇ، قۇرغۇي كەلگەن ئوخشايدۇ،
 يۈرەكلەر جىغىلدايدۇ، يارىم كەلگەن ئوخشايدۇ.
 چىلان باغقە كىرمەيمەن، چىلان باغدا ئىلان بار،
 يار قاشىغە بارمايمەن، يارىنىڭ بۆلەك يارى بار.
 دەرۋازاڭ ئەجەب يوغان، ئېلىپ قويغالى بولماس،
 كىشىنىڭ قولىدا يارىم، سۆيۈپ قويغالى بولماس.
 ئىشىكىنى قىيا ئاچقىل، يۈزۈڭنى كۆرۈپ ئالاي،
 قۇلاقىڭدىن تۇتۇپ تۇرۇپ، ئاغزىڭغە سۆيۈپ ئالاي.
 ئىشىككە چىقىپ ئاپسەن، سەن كۆزۈڭنى ئويناتىپ،
 سېنىڭ بىر خىيالىڭ بار، مەن غىرىبىنى قاقشاتىپ.
 يارىنىڭ باغىغە كىرىپ، ئۆرۈك ئىرغىتاي يارىم،
 ئۆرۈك ئۇچىدا تۇرۇپ، سېنى يىغلىتاي يارىم.

كۆيۈپ كۈل بولماغاي ئەردىم، يانىپ ئوت بولماغاي ئەردىم.
 ساڭا بەرمىسەم كۆڭۈل، مۇنچە بولماغاي ئەردىم.
 كۆرۈنگەن قارا تاغدا، ئات قاندا ياغدى قار،
 ئايرىلىپ كېتەي دېسەم، كىچىكلىكىدە تۇتقان يار.
 كۆرۈنگەن قارا تاغلار، ئارقاسى ئانىڭ باغلار،
 بىزنىڭ كىچىك بالىلار، بېلىغە دۇردۇن باغلار.
 مەن باغنىڭ تاشىدە، سەن باغنىڭ ئىچىدە،
 سەندەك نەچچە چوكانلار، رومالمنىڭ ئىچىدە.
 ئورماڭىزنى مەن ئوردۇم، ئۈنچەڭىزنى سايلاي،
 يانىڭىزدا يار تۇتتۇم، ئوتۇڭىزغا پايلاي.
 شەھەردىكى بايلارنىڭ، ئىككىدىن سارايى بار،
 بىزنىڭ قارا كۆز يارنىڭ، ئالتۇندەك چىرايى بار.

ئولتۇرسا قوپالمايدۇ، قوپسا ئولتۇرالمايدۇ ناخشىسى

ئۆگزەڭگە ئىلان چىقتى، يەلپۈنۈپ چوكان چىقتى،
 كېڭەشنى پىشارغاندە، ئىسمائىل دۇكان چىقتى.
 چىبىقچە مېنىڭ جانىم، نەچچەڭگە بۆلەي خانىم،
 نەچچەڭگە بۆلۈپ كەلسەم، يەتمەيدۇر مېنىڭ جانىم.
 يان يەرگە ساراي سالدىم، شامال كەلسە دالدا دەپ،
 ئارزۇلاپ سېنى سۆيۈم، قىز چوكاننىڭ ئالدى دەپ.
 ئۆيىمىز شامالباغدا، بارسىلا تاپالاملا،
 ئىشىك باشىدا ئاچقۇچ، كىلتاڭنى ئاچالاملا.
 دەريا بويى قومۇشلۇق، ئېنىڭ تۆبىدە قوراي،
 مەن ساڭا كۆيۈپ قالدىم، ئېرىڭ بارمۇكىن سوراي.
 سېرىق سەچەك سايدا بار، سىزدەك چوكان قايدا بار.
 سىزدەك چوكاننى سۆيسەك، قىيامەتتە پايدا بار.
 ئورۇس ياساغان ساندۇق، جانىم سىزگە تەسەددۇق،
 ئىشلەتسەڭىز مېڭ كۈنلۈك، سېتىپ يېسەڭ بىر كۈنلۈك.
 مېنى مۇندا قويايسەن، ئۆزۈڭ ئاندا بارمامسەن،
 ئاتام سالغان باغچاڭدا، ئوينانقالى قويايسەن.
 ئاسماندا ئۇچۇپ كەتكەن، بىر يالغۇز قارا قارغە،
 باساڭلا سالام دەڭلا، بىزنى سوراغان يارغە.
 كېچە بولسە ياتمايمەن، پەنجىرەڭدىن پاتمايمەن،
 راست گېپىڭنى ئېيتمامسەن سېنىڭ دەردىڭنى تاتمايمەن.
 باي توقاينىڭ يولىدا، ئالا ئۆردەك ئىزى بار،
 ئۈنەشى ئاكام ئۆيىدە، ئوتتۇز ياشىدا قىزى بار.
 سىز مېنى كىچىك دەپمەڭ، سەكرەپ سۆيىمەن سىزنى،

ھەر قانچە كىچىك بولسام، ئوتغە سالمەن سىزنى.
بۇ باپدا توي تارتىپ بارۇردا ئېيتادۇرغان ئۆلەڭنى،
خاتۇن - قىزلار چىن قىچقارغانىنى، باز يانىپ كەلگەندە،
ئېيتادۇرغان ئۆلەڭنى، ھۆجرە گەپىدە ياش،
يىگىتلارنىڭ ئېيتادۇرغان سۆزلەرنى پۈتۈپ قويغان دەپتەر.

بىرىنچى بابتا

توي تارتىپ بارۇردا، ياش يىگىتلارنىڭ ئېيتادۇرغانى بۇدۇر،
ھاي - ھاي ئۆلەڭ ھاي ئۆلەڭ گۈل قايدا بار،
بىر ياخشىغا بىر يامان ھەر يەردە بار.
ھاي - ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ، بارمۇ ھايات،
قارچىغىدەك بويۇڭغە بولدۇم سەيپاد.
ھاي - ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ، ھاي نە قىلاي،
خەنجەر ئالىپ يۈرەكنى پارە قىلاي.
ھاي - ھاي ئۆلەڭ، ھاي ئۆلەڭ قار كېلەدۇر،
بەرگى خازان توننى كىيىپ يار كېلەدۇر.
بەرگى خازان توننىڭ بەرگى تولا،
قىز ئالماغان يىگىتنىڭ دەردى تولا.
قارا - قارا قارغالار خاماندادۇر،
قىز ئالماغان يىگىتلار ئارماندادۇر.
قىزىل - قىزىل پىيازنىڭ پوستى تولا،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتنىڭ دوستى تولا.
ئالا - ئالا كۆكۈنەك پاقا ئالۇر،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتلەر خاپا بولۇر.
ئاق - ئاق تۇرغان ئاق قۇچقاچ، جاپ - جاپ قىلۇر،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتلەر تويغە كېلۇر.
سېرىق - سېرىق، سېرىق قۇش ھۇ - ھۇ دەيدۇر،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتلەر ئارمان بەيدۇر.
ياشىل - ياشىل كۆك قارغا تاغدا ياتۇر،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتلەر قايدا ياتۇر.
يىگىت كۆڭلى خۇش بولۇر خاتۇن ئالىپ،
قىز كەلگەندە ئۇخلاشۇر ئورۇن سالىپ.
ئاپپاق - ئاپپاق تاۋۇشقان سايدا تولا،
ئۆيلەنمەگەن يىگىتلەر تويدا تولا.
شىلدىر - شىلدىر قومۇشغە سىرغام تۇشتى،
سىنالمىغان يىگىتكە سىڭلىم تۇشتى.
ياخشى - ياخشى موللاملار نىكاھ قىلىڭ،
كۈن ئولتۇرۇپ كەچ بولدى قىزنى بېرىڭ.

ئىككىنچى بابتا

قىزنى كۆچۈرۈپ بارۇردا، قىزنى زىلچەگە ئولتۇرغۇزۇپ، تۆرت بۇرجىدىن تۆرت كىشى تۇتۇپ تۇرۇر، تۆرت كەمپىر خاتۇن چىن قىچقىرۇر.

يىغلاما قىز، يىغلاما قىز، تويۇڭ بولدى،

ئالتۇن گۈللۈك كۆشۈكە ئويۇڭ بولدى.

ئەۋۋەل باشلاپ خۇدانى ياد ئېتىلى،

مۇھەممەدنىڭ روھىنى شاد ئېتىلى.

يىغلاما قىز، يىغلاما قىز، خۇش بولۇرسىز،

قارچىغەدەك يىگىتكە تۇش بولۇرسىز.

يىغلاما قىز خۇشھال بولغىل تويلاشىڭدۇر،

ئالتۇن بويلۇق گۈل يىگىت ئويناشىڭدۇر.

ئالتۇن بويلۇق يىگىتلار چاكرىڭدۇر،

ئاچىلماغان غۇنچە سۈفەت ئەر كۈيەڭدۇر.

ئالتۇن بويلۇق يىگىت بىرلە بويلاشارسىز،

بىر تۈشەكنىڭ ئىچىدە ئويناشارسىز.

يىغلاما قىز فەرىدۇندەك بەختىڭ بولۇر،

ئالتۇن گۈللۈك كۆشۈكىدە تەختىڭ بولۇر.

يىغلاما قىز ساڭا بۇ كۈن بەخت بېقىدۇر،

كۆشۈكىڭگە ئالتۇندىن مىخ قاقىدۇر.

ئابتابەدە سۇ قويسام ئىنىمايدۇر،

قىز ئاناسى ئۆگەيمۈكەن يىغلامايدۇر.

ئۈچىنچى بابتا

قىزنىڭ ئاناسى يىغلاپ ئېيتقان سۆزى

كىچىككىنە قارا كۆز ۋاي بالام، ۋاي بالام،

تىلى تاتلىغ شىرىن سۆز، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

مەن بالامنى بەرمەيتتىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام،

ئاقچەسىنى ئالمايتتىم، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

بالام مەندىن ئايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام،

قاناتلارم قايرىلدى، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

ئۆيدە يالغۇز قالارمەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،

كەلسە تارتىپ ئالۇرمەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

ئونبەش ياشقە يەتمەگەن ۋاي بالام، ۋاي بالام.

سوقسام ئۆيدىن كەتمەگەن، ۋاي بالام، ۋاي بالام.

ئۈچۈپ كەتتى ئۆيۈمدىن، ۋاي بالام، ۋاي بالام،

غايىب بولدى كۆزۈمدىن ۋاي بالام، ۋاي بالام.

بالام بارىپ ئۇخلاغاي، ۋاي بالام، ۋاي بالام، بالامنى ھەق ساقلاغاي، ۋاي بالام، ۋاي بالام. شۇڭقارمىنى قاچۇردۇم، ۋاي بالام، ۋاي بالام، خۇدايىمغە تاپشۇردۇم ۋاي بالام، ۋاي بالام. ئاتاسى، ئاناسى شۇبۇ سۆزلەرنى ئېيتىپ ئۆيىدە يىغلاپ قالىور. قىزنى، يىگىتنى ئۆيىگە ئېلىپ كېتەر، يولدا كېلىپ يېتىپ بارغۇنچە ئۆلەڭنى يەنە ئېيتىپ بارۇر.

تۆتىنچى بابتا

ياش يىگىتلەر يىغىلىشىپ بىر ئۆيگە جەمئى بولۇپ، ھەر بىر يىگىتلەر توققۇز قىسمى گېزەك ئالىپ كىرىپ ئېيتادۇرغان سۆزلەرى. چۈچۈ سەلۋات بەرمۇھەممەد، ھەر كىشى سۆزلەر، ئىشىكىنى كۆزلەر، ئۇنىڭغا بەگلەر، چۇرۇڭقا ئاغاچلار ئاڭلاڭلار كۈل تام بولماس، كۈيوغۇل ئوغۇل بولماس، كۈيوغۇل ئوغۇل بولسا، كۆڭۈل خۇش بولۇر، كۈل تام بولسا تۈبى بوش بولۇر. ئاڭلاڭلار، ئىشتىڭلار پالان ئاخۇننىڭ تويى مەئىرەكەسىگە، پالاننىڭ ئوغلى پالانى ئاخۇن توققۇز قىسمى گېزىكى بىلەن توققۇز تۈلۈم ئەراقى بىلەن دەم يەتكۈزۈپ كېلىپتۇر، دېگەي. جەمئىسى ئوڭ قولىنى كۆتەرىپ بارىكالا دەر. ئاندىن سول قولىنى كۆتەرىپ بارىكالا دېگەي.

بەشىنچى بابتا

كۈيوغۇلنى قېيناتىسىنىڭكىدە ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھەر بىرىنىڭ ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ سالام بەردۈرگىنى يەنى كۈيوغۇل بىلەن بىر مۇنچە ياشلار بىرگە ئاخشىمى بېرىپ، قېيناتىسىنىڭ ئۆيىگە «ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم» دەپ كىرىپ، دۇئا قىلىپ ئاندىن ھەممىسى ئۆرە قويۇپ تۇرۇپ ئېيتۇركى «كۈيوغۇل سالام بەردى خۇدا يولىدا» دېگەي. ئاتىسى «خۇدايىتائالا يار بولسۇن» دەر. يەنە يىگىتلەر «كۈيوغۇل سالام بەردى پەيغەمبەرلەر ھەققىدە» دېگەي، پەيغەمبەرلەر يار بولسۇن دەر.

- كۈيوغۇل سالام بەردى چاھارىارلىرىمىز ھەققىدە،
- چاھارىارلىرىمىز يار بولسۇن.
- كۈيوغۇل سالام بەردى ئانىلىرىمىز ھەققىدە.
- ئانىلىرىمىز يار بولسۇن.
- كۈيوغۇل سالام بەردى چوڭ ئاتىسىغە، چوڭ ئانىسىغە،
- چوڭ ئاتىسى، چوڭ ئانىسى رازى بولسۇن.
- كۈيوغۇل سالام بەردى ئاتا - ئانىسىغە،
- ئاتا - ئانىسى رازى بولسۇن.
- كۈيوغۇل سالام بەردى قېرىنداشلىرىغە،
- قېرىنداشلىرى خۇش بولسۇن.
- كۈيوغۇل سالام بەردى قاققان قوزۇق، تۈگكەن تۈگۈچىغە،
- ئوغلىمىز ئۆزى ئوبدان بولسا، ئۆي ئىچىدىكى ھەممە پۇل، مال كۈيوغۇلىمىزنىڭدۇر، دەپ بىر پارچە كىگىز، بىر چىنە، بىر پەتنۇس ۋە بىر ياغلىقنى

كۈيۈغۇلغە بېرۇر. يەنە يىگىتلەر قايسى ئۇرۇق - تۇغقانلارنىڭ ئۆيىگە بېرىپ يۇقىرىقى سۆزلەرنى ئېيتىپ، بىر نەرسىلەرنى ئېلىپ، ئۆيىگە قايتىپ كېلىۋر. كېلىن بالىنى ھەم يىگىتنىڭ ئاتىسىنىڭكىگە يىگىتنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭكىگە سالامغە ئېلىپ بېرىپ يۇقىرىدا دېيىلگەن سۆزلەرنى قىلىۋر. كېلىن بالىغىمۇ ئاتا - ئانىسى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى بىر مۇنچە نەرسىلەرنى بېرۇر.

ئالتىنچى بابتا

بەرائەت ئاينىڭ، دۇئا ئاينىڭ ئون بەشىنچى كېچەسىدە ئەر - ئاياللار، قىز - ئوغۇللار تاڭ ئاتقۇچە ئوخلىماي ئويغاق يۈرۈر، ناماز ئوقۇر، ياخشى ئەمەللەر بولسە قىلىۋر. ئادىل پادىشاھلار ھەققىدە دۇئا قىلىۋر. قىز بالا سەھەرلەردە مەسچىتلەرگە كىرىپ، بەخت - تەلىپنى خۇدايىتائالادىن تىلەر. قىزلار يىغلاپ ئېيتۇرلەر:

- بەخت ئانا، بەخت ئانا، بەخت دەۋلەت بەر ماڭا،
- بەخت دەۋلەت بەرمىسەڭ، سەبىر تاقەت بەر ماڭا.
- بەخت ئانا، بەخت ئانا، بەخت دەۋلەت بەر ماڭا،
- بەخت دەۋلەت بەرمىسەڭ، ياخشى ئىززەت بەر ماڭا.
- بەخت ئانا، بەخت ئانا، بەخت دەۋلەت بەر ماڭا،
- بەخت دەۋلەت بەرمىسەڭ ھەم سائادەت بەر ماڭا.

شۇبۇ يۇقىرىقى ئالتە مىسرا بېيىتىنى ئوقۇپ يىغلار، بىر مۇنچە يامان ئوغۇللار، بالىلار قىزلارنى مەسخىرە قىلىپ ئېيتۇرلار:

- بەخت ئانا، بەخت ئانا، بەخت دەۋلەت بەر ماڭا،
- بەخت دەۋلەت بەرمىسەڭ، بوينى يوغان بەر ماڭا.

دەپ قىزلارنى ملامەت قىلىپ ئويناشۇر.

رامىزان چىرلاسىدۇر

- ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم ياتقان بايلار،
- خۇدانىڭ پەرمانىغە پاتقان بايلار.
- رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق ئىشىكىڭگە،
- خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن بۆشۈكىڭگە.
- رامىزان ئېيتقان بىلەن توپماسمىز،
- پەيغەمبەر سۈننەتىنى قويماسمىز.
- روزىنى ئون بەش تۇتۇپ كەلدۇق سىزگە،
- روزىنىڭ زاكاتىنى بېرىڭ بىزگە.
- روزىنىڭ ئونى كۈنى، قەدرى كۈنى،

بۇلتۇرقى مۇسۇلمانلار بۇ يىل قېنى. كېيىنەك پىل - پىل قىلىپ سۇدىن ئۆتەر، ئاغاچام بەرگەن ئۇنى تۈزۈپ كېتەر. روزىدا ئۆلتۈرگەننىڭ بوز ئالا قوي، گوشتىنى ئۆزۈڭ يېسەڭ، ئاسماندىن تۈشۈپ كەلگەن قىزىل پوتا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن، خىزىر ئاتا. ئۆيۈڭنىڭ ئارقاسىدا تايىنىڭ ئىزى، كەشتە ياغلىق بېرىدۇر باينىڭ قىزى. مەككىدە بىر ياغاچنىڭ باشى قارا، خۇدايىم ئوغۇل بەرسۇن قاشى قارا. دەرۋازەنىڭ باشىدىن ئاي كۆرۈنۈر، بارچە ئۆيدىن شۇبۇ ئۆي باي كۆرۈنۈر. ئاق توخۇ ئاپپاق توخۇ، ئوڭخاقمۇ سەن، ئورنۇڭدىن قوپالماغان دوڭخاقمۇ سەن. ھەر يەردە شۇنچە تۇرسام كەچ بولادۇر، بەرگەننىڭ بەرمەگەننىڭ ھېچ بولادۇر. رامىزان ئېيتا - ئېيتا ھېرىپدۇمەن، ساقالىم چىقماي تۇرۇپ قېرىپدۇرمەن. مومام قوپتى تاغاردىن ئون ئۇسقالى، تاغار ئۆرۈلدى موماينى باسقالى. رامىزان ئېيتىپ كەلدۇق بانى بىلەن، چەرادە قاتتىق بېرىڭ نانى بىلەن. ھەسەن ھۈسەيننى پىچاقلادى، ئالاي دەپ قارا ناننى قۇچاقلادى. ① بۇ روزا ئوتتۇز كۈن مېھماندۇر، روزىنى تۇتماغانلار ھايۋاندۇر. روزا تۇت، ناماز ئۆتە، جانىڭ ئۈچۈن، خەيرى قىل، زاكات بەر، مالىڭ ئۈچۈن. ئىشىكىڭنىڭ باشىدا تەم - تۇم ئالا، بىر تىيىنما بەرمەدى كۆڭلى قارا. قى - قى قىق قىزىل خوراز، ئەركەك تىشى، خوشمىغۇ جەۋر ئېتەدۇ مەزلۇم كىشى. رامىزاننى چىرلامىش ھەزرەت ئەلى، ئۇلاردىن بىزگە قالمىدۇر ئەمەلى. ئۆيۈڭنىڭ ئارقىسىدا غازنىڭ ئىزى، سۇ دەپسە شەربەت بېرۇر تازىنىڭ قىزى. رامىزان ئاللا شەھىرى رامىزان،

① تېكىستتە بېرىلگەن نىزامتا «ئاللا دەپ قۇرئاننى قۇچاقلادى» دېگەن شەكلىمۇ بارلىقى يېزىلغان.

خۇش مۇبارەك بولسۇن بۇ رامزان.

رامزانغا ئاغاچام ئۇن بېرەدۇر،

سېخىلىق قىلسە بېگىم تون بېرەدۇر.

رامزان ئېيتىپ تۇرۇپ توڭدى قۇلاق،

پارچە - پارچە نان بېرۇر، ياغاچ قۇلاق.

ئىشكىنىڭ ئارقاسىدا توز تۇرادۇر،

ئۆيۈڭىزنىڭ تۆرىدە قىز تۇرادۇر.

قارا قاش قىز ماڭا بىر نان بېرەدۇر،

قارا كۆز قىزغا يىگىت جان بېرەدۇر.

رامزاننىڭ ئوتتۇزى ئايغە باقۇر،

ئەيد ئاي كىرگەن كۈنى، زايغە باقۇر.

رامزاننىڭ ئاخىرى بوش بولادۇر،

ئەيد كىرسە، قىز جۇۋان، خۇش بولادۇر.

بارات كۆتەرگەندە ئېيتقان بېيىتلىرى، نورۇزلۇقنىڭ ئېشى، ئىككى ھېيتتا قەلەندەرلەر
گۈلخان سالغانى، كۆزسىز، قولىسىز، ئاياغسىز، گادايلار خەلقىدىن بىر مېمەرسە
تېلىمىگەنى، سېخىلارنىڭ تەئرىفىنى، بېخىلارنىڭ مەزە مەتتىنى ئېيتقانى.

بارات ئاينىڭ ئون بەشىنچى كېچىسىدە ھەممە خەلق ئۇخلىماي ئىبادەت قىلۇرلار. ياغ
قاپاقنى چەنزىنىڭ ئۈچىگە بېكىتىپ ئوت يېقىپ كۆتىرىپ تۇرۇپ ئېيتىدىغان بېيىتلىرى:

گەدا بولسە غەنا بولغاي.
بارچە غەملەر ئەدا بولغاي،
دەردلەرىڭىز داۋا بولغاي.
بارچە بايلار ئېھسان قىلغاي،
مۈشكۈللەرى ئاسان بولغاي.
پۇقرالار قىلىڭ تائەت،
ئەڭرىم ئەتا قىلۇر دەۋلەت.
بۇ كۈن كېچە مۇبارەك تۈن،
ئۆتكەر شەبىنى بىدار پۈتۈن.
بولغاي ساڭا ھەق رەھنەمۇن،
بەندەسىنى قىلماس زەبۇن.
يا رەب، ئەتا قىل جەننەتنى،
بىزدىن رەھاقىل مېھنەتنى.

بارات كەلدى تۇيدۇڭلارمۇ،
بىزگە چەلپەك قويدۇڭلارمۇ.
بارات ئايى ئۇلۇغ ئايدۇر،
ئويغاقلارغا جەننەت جايدۇر،
تۆبە قىلىڭ، خەيرى شەرغە،
مەلائىك يازغايكىم، دەپتەرغە.
بۇ كۈن پۈتكەن دەپتەرىڭنى،
مەلائىك سۆيگەي، خۇش ئاتىڭنى.
تۆبە قىلغىل بىر خۇداغە،
ئىلكىڭ تاپشۇر رەھنەماغە.
يانغىل بۈكۈن ئىسيانڭدىن،
ھاجەت تىلە خۇدايىڭدىن.
جۈملە ھاجەت رەۋا بولغاي،

بۇ بابتا كونا يىل ئاخىرلىشىپ، يېڭى يىل كىرگەن كۈننى نەۋرۇز دەرلەر. نەۋرۇز
كۈنىدە يەتتە خىل يېمەكلىكنى جەمئى قىلۇر. مەسىلەن: سىرىخ سامساق، جىگدە، ئالما،
قوينىڭ كاللىسى، سوگە، سەنبۇسە ۋە سەيەر (?) لەرنى يەيدۇ. بۇلارنى كېچىچە قاينىتىپ،
ئەتىسى شورپىسىنى ئىچىدۇ. مۇنى ھەفتە سالام سۈيى دەپ ئاتايدۇ. مەكتەپتە موللىلار قانچە

بالا بولسا، شۇنچە قەغەزگە ھەر بىرىگە بىردىن نەۋرۇزلۇق بېيىت يېزىپ بالىلارغا بېرىدۇ. ھەرقايسى موللىغا ئازراقتىن تىيىن پۇل بېرىپ بىر پارچە قەغەزدىكى بېيىتنى ئېلىپ ئوقۇپ، شادلىغ قىلىشىپ يۈرۈيدۇر. (كۆڭلىنى خوش قىلىشىپ يۈرىدۇ).

نورۇزلۇق بېيىتلار

يىل باشى نەۋرۇز كۈنى، ئالەم گۈلىستان بولغۇسى،
ئاسماندىن يەر يۈزىگە ئابى رەھمەت ياغقۇسى.
ھەر ئوغۇل خىزمەت قىلىپ، ئۈستادىنى قىلسە رىزا،
ئىككە ئالەمدە بۇ فەرزەند، ھەق رىزاسىن تاپقۇسى.
نەۋرۇز كېلىباب، يەر يۈزىنى ئەيلىدى گۈلزار، پەرمانى خۇدادۇر،
رەھمەت سۈيىدىن يەر يۈزى بولغايكى سەمەنزار... بۇ سۈنئى ئاللادۇر.
خىزمەت قىلىبان موللا سېنى ئەيلىسە خوشنۇد... ھەم كېچە ۋە كۈندۈز،
ھەر ئىككى جەھاندا بۇ كىشى بولماغۇسى خار... تەڭرىدىن ئەتادۇر.

نورۇزلۇق بېيىت

نەۋرۇز كەلدى جەھانغە،
بېرىپ ئايتقىل ئاتاڭغە.
ئاتاڭ بەرسۇن بىر تەڭگىنى،
بېرىپ بەرگىل موللاڭغە.
موللاڭ بەرسۇن قۇچناچقە،
قۇچناچ سالسۇن ساندۇققە.
كەلدى نەۋرۇز ئەيىش بۇنياد ئەتكەلى،
بارچە ئادەم كۆڭلىنى شاد ئەتكەلى.
ھەر ئوغۇل موللاسدىن ئالسا دۇئا،
كۆڭلىنى غەملەردىن ئازاد ئەتكەلى.

ئىككى ئەيدىدا قەلەندەرلەر گۈلخان سالغانى

ئۇلۇغلار نامازغا بېرىپ، نامازنى ئوقۇپ يانغاندا، قەلەندەرلەر بۇ بېيىتلارنى ئېيتىدۇ.
ئۇلۇغلار قەلەندەرلەرگە ئون تەڭگە، يىگىرمە تەڭگە ئاقچا بېرىدۇ.

بېيىتلار

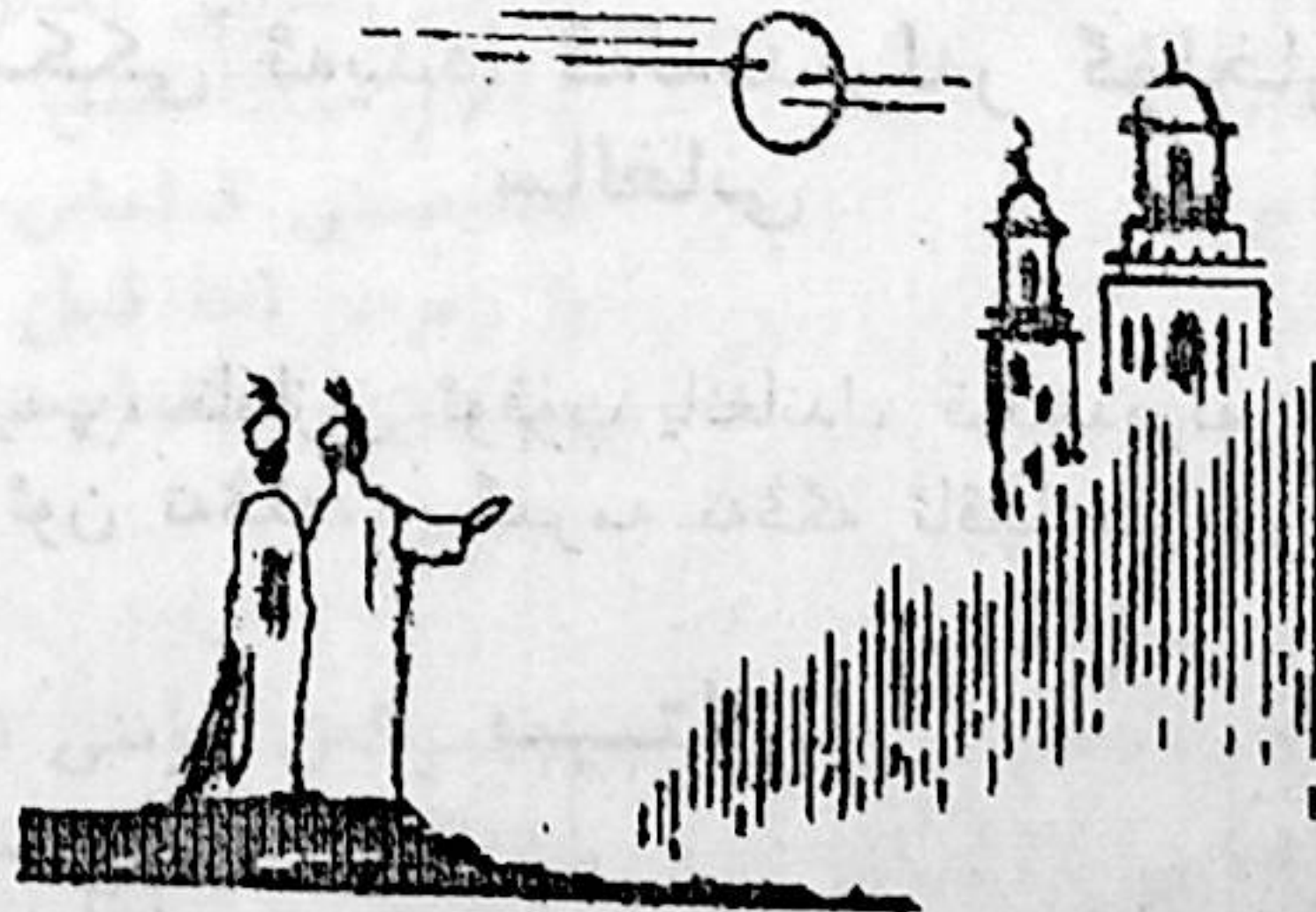
قاچان بولغاي ۋىسالنىڭ، جەمالنىڭنى كۆرسەممەن،
مەنسۇر يەڭلىغ بولۇبان، داردا مەجلىس قۇرساممەن.

نەزەر تەگسە شۇل زەمان، ئاچىلۇر سەچكەك مىڭ ئالۋان
 فارە بولۇر تەندە جان، جاندىن كەچىپ ئۆلسەممەن.
 جاندىن كەچمەي ئىش پۈتمەس، قەسىد قىلمايىن نەفەس ئولماس،
 قۇرۇق دەئۋا سۇدا ئەتمەس، يالغان كۆڭۈل بەرسەممەن.
 يالغان تىلنىڭ سانى يوق، ئىشقىسىز تەننىڭ جانى يوق،
 دەردىسىزلىرىگە داۋا يوق، تەبىئىدىن سورىساممەن.
 تەبىئىدىن داۋا قىل، ھاجەتتىمىنى رەۋا قىل،
 فەزلىڭ بىرلەن نەداقىل، يولسىز قەدەم قويساممەن،
 قۇل سۇلايمان سۆزلەدى، تەرىقەتنى ئىزلەدى،
 رازى ھەقنى ئىزدەدى، كەرەك دىدار كۆرسەممەن.

قارىغۇلار

توكۇرلار، چولاقلار يوللاردا خالايقىلاردىن بىرەر نەرسە تىلەپ ئېيتقانلىرى:
 ھەق يائاللا ئىنشائاللا، خۇدايى تائالانىڭ يولىدا سىزلىرىدىن تىلەيدۇرمەن. خۇدايى تائاللا
 سىزلىرىنىڭ كۆزۈڭلارنى، قول - ئاياغىڭلارنى تازا - تەۋانا قىلىپدۇر. ئەي ياخشىلار،
 كۆزۈڭلارنىڭ پۈت - قولۇڭلارنىڭ شۇكرانىسى ئۈچۈن بىزلىرىدەك كۆزسىز، قولسىز،
 ئاياغسىزلىرىگە بىرەر نەرسە خەير - ساخاۋەت قىلساڭىزلا ئاللا تائاللا بىر پۇلۇڭلارنىڭ ئورنىغە
 ئون پۇل ئەتە قىلۇر. چۈنكى ئاللا تائاللا سېخىلارنى جەننىتى دەيدۇ. بېخىلارنى دەۋزىخى
 دەيدۇ. ئەي سېخىلار، ساخاۋەت قىلىڭلار. سەدىقە بېرىڭلار.
 ھەدىستە:

سەدىقە بىلەن كەلگەن بەلالار رەد بولۇپ، ئۆمرى ئۇزۇن بولۇر دەپتۇر. ئەي سېخىلار
 سەخاۋەت قىلىڭلار...
 ئەي ياخشىمۇسىلەر بىزلىرىگە مەرمەھەت قىلىڭلار، — دەپ تىلەيدۇ.

چاغاتاي ئەدەبىياتى

كۆپرۈلۈزادە مۇھەممەد فۇئاد

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

چىڭگىزنىڭ ئوغلى چاغاتاي نامىغا بېرىلگەن بۇ ئىسىم، قەدىمكى ۋە يېڭى شەرق ھەم غەرب ئاپتورلىرى، ئىلىشۇناسلىرى تەرىپىدىن پەرقلىق مەنىلەردە قوللىنىلىپ، ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننىڭ چېگرالىرى بېكىتىلمەستىن، ھازىرغىچە مۇجمەل ھالەتتە بولۇپ كەلمەكتە. ئەلىشىر نەۋائى بىلەن ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان ئوتتۇرا ئاسىيا شائىرلىرى قوللانغان ئەدەبىي تىلغا ۋە بۇ تىل بىلەن يېزىلغان مەھسۇللارغا ئومۇمەن چاغاتاي ئەدەبىياتى دەپ نام بېرىلمەكتە. لېكىن بۇ تەبىرنىڭ دائىرىسىنى قايسى ئەسىرگىچە ئارقىغا سۈرۈش كېرەكلىكىنى، قايسى ساھەلەردە يېزىلغان ئەسەرلەرگە ھەم قايسى ۋاقىتقىچە بۇ نامنى بېرىشكە بولىدىغانلىقىنى بەلگىلەش ھەققىدە پىكىرلەر بىرخىل بولماستىن، ھەتتا ئەينى ئاپتورنىڭ بۇ تەبىرنى ئىزچىل ئەينى مەنىدە قوللانمىغانلىقىنى ئۇچرىتىمىز. بۇ قالايمىقانچىلىق تۈركولوگىيە تەتقىقاتىنىڭ ئارقىدا قالغانلىقىدىن، شۇنىڭدەك بۇ ھەقتىكى ئىزدىنىشلەرنىڭ ئىپتىدائىيلىقىدىن كېلىپ چىققانلىقى ئېنىق. بىر ئاز تۆۋەندە بۇ تارىخىي ۋە فىلولوگىك ئاتالمىنىڭ تارىخىنى بېرىپ، بۇنىڭ بىلەن ئىپادىلىمەكچى بولغان مەزمۇننىڭ دائىرىسىنى بېكىتىش خۇسۇسىدا كېيىنكى يىللاردا ئالغا سۈرۈلگەن قاراشلارنى تەتقىدىي سۈرەتتە ئىزاھلاپ ئۆتىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن مۇتالىئە ۋە مۇنازىرىلەرنىڭ تېخىمۇ ياخشى چۈشىنىلىشى ئۈچۈن، ئالدى بىلەن بۇ خۇسۇسىتىكى چۈشەنچىلىرىمىزنىڭ كىچىك بىر خۇلاسەسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، بۇ مۇرەككەپ مەسىلىنىڭ ماھىيىتىنى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت تارىخىي جەھەتتىن بولغان ئەھمىيىتىنى ئاساسىي پىرىنسىپلىرى بىلەن ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتىمىز.

چاغاتايچە: چاغاتايچە دېگەن بۇ ئاتالمىنىڭ كەڭ مەنىسى «موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن چىڭگىز ئوغۇللىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان چاغاتاي، ئىلخانىي ۋە ئالتۇن ئوردى خانىلىقلىرىنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە XIII - XIV ئەسىرلەردە تەرەققىي قىلىپ، تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە بولۇپمۇ XV ئەسىردە كلاسسىك بىر خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ، مول بىر ئەدەبىيات ياراتقان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىدۇر». XI - XII ئەسىرلەردە پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدەبىي (خاقانىيە) تىلىنىڭ، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، تۈرلۈك رايونلاردا ھەرخىل يەرلىك دىئالېكتلار بىلەن بولۇپمۇ ئوغۇز - قىپچاق تىللىرىنىڭ ئارىلاشمىسىدىن مەيدانغا كەلگەن ۋە بۇ سەۋەب بىلەن نۇرغۇن پەرقلەر بىلەن

ئايرىلىدىغان بۇ ئەدەبىي تىل مەھسۇللىرىنى دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى ئەسەرلىرى دەپ ھېسابلايمىز. دەسلەپ تۈركىستان، خۇراسان، ئىران، خارەزمىدە كېيىنچە ئالتۇن ئوردۇدا مەيدانغا كەلگەن بۇ تەرەققىيات XIV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا تۆمۈرىيلەر دەۋرىدە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھېرات ۋە سەمەرقەندكە ئوخشاش مەدەنىي ۋە سىياسىي مەركەزلىرىدە كلاسسىك بىر ئەدەبىي تىل خاراكتېرىنى ئېلىشقا باشلىغانىدى، بۇ ئىككىنچى دەۋرگىمۇ كلاسسىك چاغاتاي دەۋرىنىڭ باشلانغۇچى دەپ نام بېرىمىز. XV ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا نەۋائى بىلەن باشلانغان دەۋر كلاسسىك چاغاتاي دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. XVI ئەسىردە بابۇر ۋە ئوغۇللىرى زامانىدا ھىند سارايللىرىدىكى يۈكسەك ئارستوكراتلار ئەدەبىياتى شەكلىدە داۋام قىلغان ۋە شەيبانىيلار دەۋرىدە تۈركىستاندا ۋايىغا يەتكەن چاغاتاي ئەدەبىياتى XVI ئەسىر كلاسسىك دەۋرىنىڭ داۋامى ھېسابلىنىدۇ. XVII ئەسىردىن XX ئەسىرگىچە مەدەنىيەت تىلى بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلەر بەرگەن بولسىمۇ ئەمما ئۇلۇغ شەخسىيەتلەر يېتىشتۈرمىگەن چاغاتاي ئەدەبىياتى تۇرغۇنلۇق ۋە چېكىنىش دەۋرىگە كىرگەنىدى، بۇ ھالەت XX ئەسىردە ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئامىللارنىڭ تەسىرى بىلەن يېڭى ئۆزبېك ئەدەبىياتىنىڭ مەيدانغا چىقىشىغا داۋام قىلىدۇ. تارىخىي تاكامۇللىشىش باسقۇچلىرى ئاساسىي چېگرىلىرى بىلەن كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن بۇ ئەدەبىيات، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن شەكىللەنگەن ئۈچ چوڭ تۈركىي ئەدەبىي تىل (ئوسمانىيلار، ئازەرىي ۋە چاغاتاي) ئەدەبىياتلىرى ئارىسىدا، ئوسمانىيلار ئەدەبىياتىدىن قالسا ئەڭ ئەھمىيەتلىكى ۋە ئەڭ مولى چاغاتاي ئەدەبىياتى ئىدى. ئازەرىي ۋە ئوسمانىيلار رايونى سىرتىدىكى بارلىق تۈركىي خەلقلەر ئەللىرىدە، گەنسۇدىن ئىدىل بويلىرىغا، قىرىمغا، خۇراسان ۋە ھىندىستانغا قەدەر ئەسىرلەرچە ئومۇمىي بىر مەدەنىيەت تىلى بولۇپ قوللىنىلغان چاغاتايچە، بولۇپمۇ نەۋائىدىن كېيىن، ئازەرىي ۋە ئوسمانىيلار رايونلىرىدىمۇ يۈكسەك ئەدەبىي مۇھىتلاردا ئەھمىيەت ۋە قىممەت قازانغان. نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇش ئۈچۈن، چاغاتايچە مەخسۇس گرامماتىكا ۋە لۇغەت كىتابلىرى تۈزۈلگەنىدى. ئوسمانلى شائىرلىرى ئارىسىدا تەنزىمات (سۇلتان ئابدۇلمەجىد زامانىدا يەنى 1839 - يىلى «گۈلخانە خەتتى ھۇمايۇنى» ئىسمى بىلەن ئاتالغان بىر بۇيرۇق بىلەن ئېلان قىلىنغان رەھبەرلىكنى رەتكە سېلىش لايىھىسى) دەۋرىگىچە نەۋائىغا چاغاتايچە نەزىرە يازغانلار ئۈزۈلمىگەنىدى. ئازەرىي رايونىدا بولسا بۇ تەسىر تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى، دۆلەت مەكتۇپلىرىدا بەزىدە بۇ تىل (چاغاتاي تىلى) قوللىنىلغانىدەك، ئەسەرلىرىنى چاغاتايچە يازغان ئاپتورلارمۇ ئۇچرايدۇ. XIV - XV ئەسىرلەردە مىسىر، سۈرىيە مەملۇكىيەلەر ئىمپېراتورلۇقىدا، XVI ئەسىردە ھىند سارايللىرىدا، يەنى نوقۇل تۈركىي ئەللەر سىرتىدىمۇ ئەھمىيەت قازانغان چاغاتايچىنىڭ مەلۇم زامانلار موسكۋا چار پادىشاھلىرىنىڭ ۋە پولشا ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان ئەللەرنىڭ خانلىرى بىلەن بولغان ئالاقىلىرىدا قوللانغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىزدە، مەدەنىيەت تىلى ۋە رەسمىي تىل سۈپىتىدە ئەسىرلەرچە رول ئوينىغانلىقىنى تېخىمۇ ئوبدان چۈشەندۈرگەن بولىمىز. چاغاتاي ئەدەبىياتى يەتتە ئەسىرگە يېقىن ئۇزۇن ھاياتىدا تۈرلۈك ۋايىغا يېتىش باسقۇچلىرىنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەندىن كېيىن خۇراسان، ئىدىل بويلىرى، قىرىم، تۈركىستان ۋە شىنجاڭغا ئوخشاش رايونلاردا ھەم بەزى تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر ئارىسىدىكى ئورنىنى ئاستا - ئاستا يەرلىك تىللار بىلەن شەكىللىنىشكە باشلىغان ئەدەبىياتلارغا تاشلاپ بەردى ۋە ھاكىمىيەت ساھەسى بارغانسېرى تارىپىپ ئاخىرىدا XX ئەسىردىكى يېڭىلەشمە (تەكرارلىنىش) ھەرىكەتلىرى نەتىجىسىدە، بۇ تارىخىي ئاتالما ئورنىغا ئۆزبېك ئىسمى قوللىنىلىشقا باشلاندى. شوھرەت ۋە ئۇفۇزى قەشقەردىن ھۇنگارىيە ئىچىدىكى شەھەرلەرگىچە بارلىق تۈركىي ئەللەرگە تارقىلىپ، نەۋائىدىن كېيىن تەكرار ئۇ دەرىجىدە يىرىك سەنئەتكار يېتىشتۈرەلمەي، XVII ئەسىردىن بېرى ئۈزلۈكسىز چېكىنىش بىلەن

بىرلىكتە بىر تەرەپتىن ئۆز ئورنىنى ئىگىلىگەن بىر تۈركۈم يەرلىك تىللار ئەدەبىياتلىرىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈچۈن چوڭقۇر ئىز قالدۇردى. يەنە بىر تەرەپتىن XI - XII ئەسىرلەر خاقانىيە ئەدەبىياتىنىڭ بىۋاسىتە ۋارىسى بولۇشى، ئوسمانلى ۋە ئازەرى ئەدەبىياتلىرى بىلەن ئىنتايىن زىچ مۇناسىۋەتلەردە بولۇشى جەھەتتىن بۇ ئەدەبىياتنىڭ ئىلمىي تەتقىقات تېمىسى بولۇشى، تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي تارىخىدىكى يۈكسەك ئەھمىيىتىنى ئىزاھلاشنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىكەنلىكىنى ئوچۇق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بىر ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى شەرقتە ۋە بولۇپمۇ غەربتە بۇ ئەدەبىيات ھەققىدە بەزى تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ، بەزى تېكىستلەر بېسىلغان بولسىمۇ كۆپرەك ئىپتىدائىي بىر ماھىيەتتە ياكى بەزى خۇسۇسىي مەسىلىلەرنىڭ ۋە ئايرىم شەخسىيەتلەرنىڭ تەتقىقى بىلەن چەكلىنىپ قالغان بۇ يازمىلار مول چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىي تاكامۇلى ھەققىدە توغرا ۋە ساغلام پىكىر بېرەلمەيدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا 1931 - يىلى بارتولد تەرىپىدىن يېزىلغان كىچىك ماقالە بۇنى ئوچۇق كۆرسىتىپ تۇرىدۇ.

چاغاتاي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ ئاساسىي دەۋرلىرى

چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىش تارىخىنى ئىزاھلاشقا كىرىشتىن بۇرۇن، چاغاتاي سۆزىنىڭ بۇرۇنقى ۋە يېڭى ئاپتورلار تەرىپىدىن قانداق مەنىلەردە قوللىنىلغانلىقىنى بېكىتىش، بۇ ھەقتىكى ئېنىقسىزلىقلارنى تۈگىتىش ۋە بەزى خاتا چۈشەنچىلەرگە يول قويماسلىق جەھەتتىن پايدىلىق بولۇپلا قالماي بەلكى زۆرۈر ئىدى. مۇشۇنداق قىلغاندىلا بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ تەتقىقى بىر خۇلاسەسىنى ئىشلىگەن ھەم بىزنىڭ بۇ ئاتالمىغا بەرگەن مەنامىزنىڭ تارىخى ۋە فىلولوگىك چۈشەنچىلەرگە قانچىلىك ئاساسلانغانلىقىنى قىسقىچە ئىزاھلىغان بولىمىز.

ئومۇمەن، چىڭگىزنىڭ ئوغلى چاغاتاينىڭ ئىسمىدىن ئېلىنغان بۇ سۆز مۇنۇ ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. (1) چاغاتاينىڭ سىياسىي ھاكىمىيىتى ئاستىغا ئېلىنغان تۈركىي ۋە موڭغۇل قەبىلىلىرى بىرلەشمىسىگە يەنى موڭغۇلچە تەبىر بىلەن «چاغاتاي ئۇلۇسى (ئېلى)» غا مەنسۇپ بولغانلار؛ (2) چاغاتاي ئۇلۇسىغا مەنسۇپ بولغان تۈركىي قەۋملەرنىڭ ۋە تۈركلىشىپ كەتكەن موڭغۇللارنىڭ سۆزلەشمە تىللىرى بولغان تۈركىي تىل؛ (3) چاغاتاي ۋە ئوغۇللىرىنىڭ ھەم كېيىنكى تۆمۈرىلەرنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدىكى مەملىكەتلەردە تەرەققىي قىلغان ۋە مەلۇم دەرىجىدە چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ سۆزلەشمە تىلىغا ئاساسلانغان ئەدەبىي تۈركىي تىلىغا ۋە تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەر يازغان قەدىمكى شەرق ئاپتورلىرى چاغاتاي ئاتالمىسى بىلەن بۇ ئۇقۇملارنىڭ بىرىنى نەزەردە تۇتۇشانتى. تۆمۈر دەۋرىدىن بېرى ھەتتا ئۇنىڭدىن بۇرۇن ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراسان تۈركىي خەلقلەرى ھەققىدە قوللىنىلغان بۇ ئاتالمىنىڭ XVI ئەسىر باشلىرىدا موڭغۇل ئاتالمىسىدىن پۈتۈنلەي ئايرىلىپ كەتكەنلىكىنى بابۇرنامەنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆرىمىز (ئىلمىنىكى نەشرى 255 - بەت؛ بېۋېرىدىكى نەشرى 202 - بەت). كېيىنكى زامانلاردا سەمەرقەند ئۆزبېكلىرى ئارىسىدا ۋە ھىندىستاندا ھازىرمۇ چاغاتاي نامى بىلەن ئاتىلىۋاتقان قەبىلىلەر (ئارىستوۋ، زامبىتىكى ئوب ئېتىنىك. سوست. تۈرپىتىك. پلېمېن...، پېتېرسبۇرگ. 1897، - 317، - 423، - 425 - بەتلەر) بۇرۇنقى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خاتىرىسىنى ساقلاپ قالغان ئاخىرقى قالدۇقلار ھېسابلىنىدۇ.

چاغاتاي ئاتالغۇسىنىڭ «مۇئەييەن بىر تۈركىي ئەدەبىي تىل» نى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان دەۋرى خېلى كېيىن. XIV - XV ئەسىرلەردە بۇرۇنقى چاغاتاي ئىمپېراتورلۇقى ھۆكۈم سۈرگەن مەملىكەتلەردە ياكى ئەينى تىل بىلەن باشقا تۈركىي خەلقلەر مەملىكەتلىرىدە يېزىلغان تۈركىي تىلدىكى ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى، بۇ ئاتالغۇنى زادىلا قوللانماستىن

ئومۇمەن تۈركىي يەنى تۈركچە دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىشقاندى. ئىسلامىيەتتىن بۇرۇنقى ئۇيغۇر ئەسەرلىرىنىمۇ ئومۇمەن دېگۈدەك بۇلارنىڭ تۈركىي تىل بىلەن يېزىلغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، بۇنىڭ ماھىيىتىنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى تۈركچە دېگەن ئاتالغۇ بىلەن مەھمۇد قەشقىرى قەتئىي ھالدا خاقانىيە تۈركچىسى دەپ ئاتىغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنى دېمەكچى بولىدۇ. «قۇتادغۇبىلىگ» ۋە «ئەتەبەتۈلھەقايق» قا ئوخشاش XI - XII ئەسىرلەردىكى ئەدەبىي مەھسۇلاتلار بۇ تىل بىلەن يېزىلغان بولۇپ، ئاپتورلىرى ئۆز تىلىنى تۈركچە دەپ ئاتاشقان. شۇنىڭغا ئوخشاشلا دەسلەپكى ئوسمانلى يازغۇچىلىرىنىڭ ئۆز تىلىنى ئوغۇزچە دېمەي تۈركچە دېگەنلىكىنى كۆرىمىز. يەنە موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ماۋەرائۇننەھر، خارەزم، ئالتۇن ئوردى، خۇراسان ۋە غەربىي ئىراندا يېزىلغان تۈركچە ئەسەرلەردىمۇ شۇ خىل ئەنئەنىگە رىئايە قىلىنغان. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ ئۇلۇغ كلاسسىك شائىرى نەۋائىمۇ ئۆزى قوللانغان تىلنى چاغاتايچە دېمەستىن، دائىم تۈركچە دېگەنلىكىنى ئەستىن چىقارماسلىقىمىز كېرەك.

نۇرغۇن دىئالېكت ۋە شىۋىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىپادىلەپ بېرىدىغان تۈركچە ئاتالغۇسىدىن باشقا، ئايرىم دىئالېكت ۋە شىۋىلەرنى ئېتنىك ياكى تارىخىي ماھىيەتتە خۇسۇسىي ناملار بىلەن ناملاندىرۇش تەشەببۇسى دەسلەپ ئىسلام ۋە تۈركىي فىلولوگىلار تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. تۈركىي تىللار دىئالېكتولوگىيىسىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان مەھمۇد قەشقىرىدىن كېيىن جالالىددىن خارەزمشاھ نامىغا، بىر قانچىلى لۇغىتى يازغان مۇھەممەد بىن قەيس ۋە باشقىلىرى بۇ يولدا مېڭىشتى، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن مىسىردا ۋە ئىراندا يېزىلغان تۈركىي لۇغەت ۋە گرامماتىكىلاردا ئاپتورلارنىڭ تۈركىي تىللارنى بىر بىرىدىن ئايرىش ئۈچۈن قىپچاق، تۈركمەن (ئەبۇ ھەبىيان ۋە باشقىلار)، تۈركىستانى ۋە تۈركمەن (ئىبن مۇھەننا) گە ئوخشاش ئاتالغۇلارنى قوللىنىپ، چاغاتاي ئاتالغۇسىنى زادىلا قوللىنىشىمىغانىدى. نەۋائى ئەڭ مۇھىم فىلولوگىك ئەسىرى بولغان «مۇھاكەمەتۈل لۇغەتەين» دە بۇ ئاتالغۇنى قوللىنىشتا ئادەتتە چىڭ تۇرغاندەك قىلىدۇ. پەقەت كېيىنكى ئەسىرلەردە يېتىشكەن تۈركىي پارس ئاپتورلىرى نەۋائى بىلەن ئىز باسارلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە «تۈركچە، موڭغۇلچە، تاتارچە ۋە نەۋائى تىلى» غا ئوخشاش ئاتالغۇلاردىن باشقا «چاغاتاي تۈركچىسى» ياكى ئاددىيلا «چاغاتايچە» ئاتالغۇسىنىمۇ قوللىنىشقا باشلىدى. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى بۇ ناملار ئۆزلىرى تەرىپىدىن قويۇلغان بولماستىن، باشقىلار تەرىپىدىن قويۇلۇپ، كېيىن ئاستا - ئاستا ئۆزلىشىپ قالغان. بۇ ناملارنى دەسلەپ تىلشۇناسلار قويدى دېيىش مۇمكىن. نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ، چۈشىنىشنى تەلەپ قىلغۇچىلار ئۈچۈن XVI ئەسىردىن باشلاپ، ئوسمانلى ئىمپېراتورلۇقىدا ئىران ۋە ھىندىستاندا تۈزۈلگەن «چاغاتايچە - ئوسمانلىچە» ۋە «چاغاتايچە - پارسچە» بىر تۈركۈم لۇغەت ۋە گرامماتىكا كىتابلىرىدا، نەۋائى ۋە ئىز باسارلىرىنىڭ تىلى ھەققىدە ئومۇمەن يەنىلا چاغاتاي سۈپىتى قىلىنىلدى ۋە چاغاتايچە دەپ ئومۇميۈزلۈك تۈركمەن تىلىنى چۈشىنىشتى. بۇ ئاپتورلار تۈركچە دېيىلگەندە قەتئىي ھالدا چاغاتايچىنى بەزىدە ئۆزبېكچىنى نەزەردە تۇتۇشتى، شەيبانىيلاردىن كېيىن بۇنى تېخىمۇ شۇنداق دەپ قاراش كېرەك (بولۇپمۇ XVII - XIX ئەسىرلەر). بۇنىڭدىن باشقا تۇرانى ياكى كاشغەرى (قەشقەرى) تىلى بىلەن رۇم تۈركلىرىنىڭ (ئوسمانلىلار) ۋە ئىران تۈركلىرىنىڭ (ئازەربىي) تىللىرى ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكەندى، شۇنىڭدەك نوغاي ۋە تۈركمەن (خارەزم ۋە ئىران تۈركمەنلىرى) دىئالېكتىنىمۇ تىلغا ئېلىپ، بۇ تىللار ئارىسىدىكى فونېتىك ۋە مورفولوگىيىلىك سېلىشتۇرمىلارغىمۇ كىرىشكەندى. بۇ تىلچىلار ئارىسىدا فىلولوگىيىلىك چۈشەنچە جەھەتتىن ئەڭ مۇھىمى «سانگلاخ» ناملىق چوڭ ھەجىملىك چاغاتاي لۇغىتىنىڭ ئاپتورى مىرزا مەھدىخان ئاسترابادىنىڭ

«مەبەئىئەللۇغە» ناملىق مۇھىم ئەسىرىمۇ بۇ جەھەتتىن ئىنتايىن قىممەتلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. XVIII ئەسىرنىڭ بۇ قىممەتلىك تارىخچىسى ۋە فىلولوگى تۈركىي تىلىنىڭ ئۈچ چوڭ ئەدەبىي تىلىنى ناھايىتى ياخشى بىلگەنلىكتىن، رۇم ۋە ئىران تۈركىي تىلىنىڭ سىرتىدا قالغان ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىلىغا خاسلا چاغاتاي نامىنى بەرگەنىدى («مەبەئىئەللۇغە» د. روسس، كالكۇتتا نەشرى، 1910، بېيل. ھىند، ن س، نەشرى. 1225). ئەبۇلغازى باھادىرخان مەشھۇر «شەجەرەئى تۈركى» ناملىق ئەسىرىدە «ھەممە كىشىنىڭ ئاسان چۈشىنىشى ئۈچۈن، چاغاتاي تۈركچىسىدىن، پارسچە ۋە ئەرەبچىدىن يات سۆزلەر ئالمىغانلىقى» نى سۆزلىگەن (دەمائىسون نەشرى، 37 - بەت؛ رىزانۇر تەرجىمىسى، 4 - بەت)، شۈبھىسىزكى نەۋائى ۋە ئىز باسارلىرى قوللانغان ئېغىز ۋە بېزەلگەن تىلنى دېمەكچى بولىدۇ. قەدىمكى ئوسمانلى ئاپتورلىرىمۇ چاغاتايچە دېگەن ئاتالمنى بۇ مەنىدە قوللانغانىدى.

چاغاتاي ئاتالغۇسى، شەرقشۇناسلار ئارىسىدا، بولۇپمۇ ۋامبىرنىڭ 1867 - يىلى چىققان Ca3ataische Sprachstudien (چاغاتاي تىلى تەتقىقاتى) ناملىق ئەسىرىدىن كېيىن زور بىر قىزىقىش پەيدا بولۇپ، ئۇنىڭ ئىزىدىن ماڭغان بىر تۈركۈم ھۈنگار ۋە نېمىس شەرقشۇناسلىرى (يوزىن تۈرى، مارتىن ھارتمان ۋە باشقىلار) تەرىپىدىن قوللىنىلىشقا باشلاندى. بۇلار بۇ ئاتالغۇ ئاستىدا XIV ئەسىردىن باشلاپ ئۆز زامانلىرىغىچە مەيدانغا كەلگەن پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي مەھسۇللىرى (ئەسەرلىرى) يېزىلغان تىلنى ياكى تىللارنى نەزەردە تۇتاتتى. XIX ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدىن بېرى كۇئاترېمېرى (Quatremere) دىن پاۋېت دې كۇرتېيللى (Pavet decourteille) گىچە بۇ تىلنىڭ مەھسۇللىرى (مۇشۇ تىل بىلەن يارىتىلغان ئەسەرلەر) بىلەن شۇغۇللانغان فرانسۇز شەرقشۇناسلىرى «شەرق تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇنى قوللىنىپ كەلگەنىدى. ۋامبىرى ۋە ئىز باسارلىرى بولسا «شەرق تۈركچىسى» دېگەن ئاتالغۇغا مەنداش بولغان چاغاتاي ئاتالغۇسىنى قوللىنىش بىلەن XVII - XIX ئەسىرلەردىكى تۈركىي ۋە فارسى فىلولوگىلارنىڭ ئەنئەنىسىگە قايتىشتىن باشقا بىر نەرسە قىلىشالمىدى. تەنرىمات دەۋرىنىڭ ئەھمەد ۋە فىق پاشا، ئەلى سۇئاۋى، نامىق كەمال ۋە ئەھمەت مىدھەت ... لەرگە ئوخشاش ياۋروپا تۈركولوگىيىسىدىن خەۋەردار ئاپتورلىرىمۇ بۇ ئەنئەنگە سادىق قېلىشقانىدى. بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە نەۋائى ھەققىدىكى تەتقىقاتلىرى بىلەن تونۇلغان فرانسۇز شەرقشۇناسى بېلىن بىلەن ئەۋائىنىڭ «مەھبۇبۇل قۇلۇب» نى باستۇرغان ۋە فىق پاشانى مەلۇم دەرىجىدە ئىستىسنا قىلغاندا (ھېسابقا ئالمىغاندا)، باشقىلىرىنىڭ چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرى يوق دېگۈدەك دەرىجىدە ئىدى. ھالبۇكى XV - XVIII ئەسىرلەردە ئوسمانلى پىكىر ۋە سەنئەت مۇھىتلىرىدا، چاغاتاي تىلى ۋە ئەدەبىياتى ھەققىدە تېخىمۇ كەڭ ۋە ساغلام مەلۇماتلارغا ئىگە ئاپتورلارمۇ بار ئىدى. XIX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋە XX ئەسىر باشلىرىدا رۇس تۈركولوگىلىرى، بولۇپمۇ رادلوف، كورش ۋە مېلىئورانسكىي شەرق تۈركچىسى بىلەن چاغاتايچە دېگەن ئاتالغۇلارنى بىر - بىرىدىن ئايرىپ، كېيىنكى ئاتالغۇنىڭ مەنىسىنى تېخىمۇ تار ۋە ئايرىم ھالەتتە چۈشەندۈرۈشكە كىرىشكەنىدى. رادلوف ۋە كورشنىڭ تۈركىي تىلىنى گۇرۇپپىلاش تەجرىبىسىدە شەرق تۈركچىسى ياكى شەرق تىللىرى (دىئالېكتلىرى) دەپ نام بەرگەن گۇرۇپپىسى، سامايلوۋچىنىڭ گۇرۇپپىلاش تەجرىبىسىدە شەرقىي جەنۇب تىللىرى (دىئالېكتلىرى) دەپ ئاتىغان گۇرۇپپىدىن ئىبارەت. چاغاتاي ئاتالغۇسى ئۇلارنىڭ قارىشىچە، رادلوفنىڭ ئۇيغۇر نامىنى بەرگەن قاراخانىيلار تۈركچىسىدىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى ئىدى. سامايلوۋچىنىڭ ھەقىلىق ھالدا ئىشارەت قىلغىنىدەك، بۇ ئاتالغۇلارنىڭ ئالغا سۈرگەن بۇ چۈشەنچىلىرىنى پۈتۈنلەي توغرا دەپ قارىغىلى بولمايدۇ؛ چۈنكى ياكى جۇغراپىيىۋى رايون ۋە ياكى خرونولوگىيە جەھەتلىرىدىن بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ مەنبەسى ۋە

چېگرا لىرى مەسلىسىنى ئېنىق بېكىتىشىمگەندى. شۇنداق بولسىمۇ رادلوڧنىڭ بۇ جەھەتتىكى خىزمىتىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدۇ. بابۇر، نەۋائى قوللانغان ئەدەبىي تىلنىڭ پەرغانىدە ئەنجان خەلقىنىڭ ئېغىز تىلىدىن باشقا بىر نەرسە ئەمەسلىكىنى ئالغا سۈرگەندى؛ رادلوڧ 1888 - يىلى چاغاتايچىنىڭ ھېچقانداق يەرلىك بىر تىل بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغان، قاراخانىيلار دەۋرىدىمۇ ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا تاكامۇللاشقان ئۇيغۇرچىنىڭ داۋامى ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى. موڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە ئۇيغۇرچىنىڭ ۋە ئۇيغۇر باخشىلىرىنىڭ دۆلەت تەشكىلاتىدىكى ئەھمىيىتى، ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ بۇ دەۋردە قايتىدىن جانلىنىپ، XVI ئەسىرگىچە ئوتتۇرا ئاسىيا، خۇراسان ۋە ئىراندا قوللىنىلىشى، كېيىن ئۇيغۇرچىغا خاس بىر تۈركۈم شەكىللەرنىڭ ئەدەبىي چاغاتاي تىلىدىمۇ كۆرۈنۈشى رادلوڧنى مۇشۇنداق چۈشەنچىگە كەلتۈرۈپ قويغانىدى. تۈرلۈك جايلاردا ۋە تۈرلۈك زامانلاردا يېزىلغان چاغاتايچە ئەسەرلەر ئارىسىدا، فىلولوگىك جەھەتتىن بىر مۇنچە پەرقلەرنىڭ بولۇشىغا كەلسەك، رادلوڧ بۇنى شەرق تۈركىي خەلقلەرنىڭ (مەسىلەن ئوسمانلى دۆلىتىدىكى ئىستانبۇل مەركەز تىلىغا ئوخشاش) بۈيۈك ۋە ئۇزاق مۇددەتلىك بىر سىياسىي ھەم مەدەنىي مەركەزگە ئىگە بولمىغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ؛ ئۇنىڭ قارشىچە، تۈرلۈك كىچىك مەركەزلەردە يېزىلغان ئەسەرلەردە يەرلىك تىللارنىڭ ئازدۇر كۆپتۈر تەسىر كۆرسىتىشى تەبىئىي ئىدى.

بۇ يىللاردىن كېيىن، ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىنىڭ مەيدانغا چىقىرىلىپ، ئوقۇلۇشى، بىر تۈركۈم ئۇيغۇر ۋە سىقىلىرىنىڭ تېپىلىپ ھەل قىلىنىشى، بىر بۆلۈم چاغاتايچە پىكىستلىرىنىڭ نەشر قىلىنىشى، ئاخىرىدا ئىبن مۇھەننا لۇغىتى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» غا ئوخشاش ئەسەرلەرنىڭ مەيدانغا چىقىشى تۈركولوگىيە ساھەسىدە يېڭى سەھىپىلەرنى ئاچتى. شۇنداق بولسىمۇ «چاغاتاي تىلى» ئاتالغۇسى ھەققىدىكى چۈشەنچە يەنىلا رادلوڧ سىزىپ بەرگەن دائىرىدىن چىقىپ كېتەلمىدى. سامايلوۋىچ 1919 - يىلى باستۇرغان تۈرك ئەدەبىياتى ھەققىدىكى ئومۇمىي ماقالىسىدا (Literatura vostok, peteresburg) توغرىلىق يەنە شۇ چۈشەنچىنى تەكرارلىغانىدى.

مەن 1919 - يىلى چىققان «تۈرك ئەدەبىياتىدا دەسلەپكى تەسەۋۋۇپچىلار» (163 - 165 - بەتلەر) دە چاغاتايچە دېگەن ئاتالغۇنى «چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدا شەكىللىنىپ ۋە تەكرارلانغان ئەدەبىي شەرق تۈركىي تىلى» دەپ تەرىپلەپ، XIV ئەسىردىن باشلاپ، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي ئەسەرلەرنى، ئارىلىرىدىكى فىلولوگىك پەرقلەرگە قارىماي، بۇ تەبىر ئاستىغا توپلاش كېرەكلىكىنى ئالغا سۈرگەندىم. يەنە بۇ يەردە (196 - 198 - بەتلەر)، XIV ئەسىردە ئالتۇن ئوردادا رايونىدا كلاسسىك بىر تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ئالغا سۈرۈپ، بۇ ئەدەبىيات مەسۇللىرىنىمۇ چاغاتايچىنىڭ ئىچىگە ئېلىنىش لازىملىقىنى قوغدىغان ئىدىم. بارتولد، 1926 - يىلى ئىستانبۇلدا قىلغان دوكلاتلىرىدا بۇ تېما ئۈستىدە توختىلىپ، چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ موڭغۇل ئىستىلاسى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنلىكىنى، ئەمما تۈركىستاننىڭ ئالتۇن ئوردىغا ئەمەس، ئەكسىچە ئالتۇن ئوردادا ۋە خارەزم رايونلىرىنىڭ تۈركىستانغا تەسىر قىلىشى بىلەن بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ ۋۇجۇدقا كەلگەنلىكىنى (ئوتتۇرا ئاسىيا تۈرك تارىخى ھەققىدە دەرسلەر، ئىستانبۇل، 1927 - يىلى، 132 بەت). بۇ ھەقتە ھەر ئىككىمىزنىڭ ئاساسىي دەلىلىمىز خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق مەسئەۋىسى ئىدى. سامايلوۋىچ 1927 - يىلى چاغاتاي شائىرى ئاتايى ھەققىدىكى بىر ماقالىسىدا، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلىنىڭ ئوخشاشمىغان دەۋرلىرى ھەققىدە بەزى پىكىرلەرنى ئالغا سۈرگەن بولسىمۇ، ئىككىنچى يىلى چىققان «ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركچىسىنىڭ تارىخىغا دائىر» ناملىق باشقا بىر ماقالىسىدا (ئەلىشىر نەۋائى مەجمۇئەسى، رۇسچە، لېنىنگراد، 1628؛ ئابدۇلقادر ئىنان، تۈركچە

تەرجىمىسى، ئەنقەرە تىل ۋە تارىخ - جۇغراپىيە فاكولتېتى يىللىق مەجمۇئەسى، I، 73 - 95 - بەتلەر)، بۇرۇنقى قارشىنى ئۆزگەرتىپ، يېڭى بىر نەزەرىيىنى ئوتتۇرىغا قويدى. 1928 - يىلى چىققان «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» دا، چاغاتاي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ دەسلەپكى تاكامۇللىشىش دەۋرلىرى ھەققىدە ئۇزۇن ۋە ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىپ، بۇرۇن ئالغا سۈرگەن ئاساسىي پىكىرلىرىم ئۈستىدە قىسقىچە توختىلىپ، بەزى ئۆزگىرىشلەرنى كىرگۈزۈپ تاماملىدىم. مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخلىرىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى ئىچىدە گۈرۈپپىلاشقا تىرىشىپ، XIV ئەسىردە تۈركىستان، خۇراسان، خارەزم ۋە ئالتۇن ئوردىدا يېزىلغان بارلىق ئەسەرلەرنى چاغاتاي گۈرۈپپىسى ئىچىگە كىرگۈزۈش بىلەن بىرلىكتە، بۇلاردىن ھەر بىرىنىڭ بولۇپمۇ بەزى ئېنىق دىئالېكت پەرقلەرنىڭ بارلىقىنى چۈشەندۈردۈم ۋە بۇنىڭ ماھىيىتىنى ھەم سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە تىرىشتىم. سامايىلوۋىچ، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان ماقالىسىنى مېنىڭ كىتابىمنىڭ نەشرىدىن بۇرۇن يازغانلىقى ئۈچۈن مېنىڭ چاغاتايچە توغرىلىق چۈشەنچىلىرىمنى «دەسلەپكى تەسەۋۋۇپچىلار» دېگەن ماقالەمدىن ئالغانىدى.

سامايىلوۋىچ بۇ ماقالىسىدا يالغۇزلا فىلولوگىك ئاساسلارغا باغلىنىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، چاغاتاي ئاتالغۇسىنى پەقەت XV ئەسىر ئەدەبىي تىلىغا كىرگۈزمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭ قارشىچە، ئوتتۇرا ئاسىيا مۇسۇلمان تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر دەۋرى ئۈچۈن، ئومۇمەن پەقەت بىرلا ئەدەبىي تىلنىڭ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلىپ، بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئاساسەن ئۈچ دەۋرگە ئايرىش لازىم ئىكەن: (1) پائالىيەت مەركىزى قەشقەر بولغان قاراخانىيلار دەۋرى؛ (2) سەيھۇن (سىر) دەريانىڭ تۆۋەنكى قىرغاقلىرى ۋە خارەزم مەركەز بولغان ئوغۇز، قىپچاقلار ئارىسىدا ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلىش بىلەن باشلانغان ئوغۇز - قىپچاقلار دەۋرى؛ (3) تۆمۈر ئوغۇللىرىنىڭ مەملىكەتلىرىدە مەدەنىيەت ھاياتىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە، بۇرۇنقى چاغاتاي مەملىكەتلىرىدە باشلانغان ئەسلى چاغاتاي دەۋرى. كۆرۈنۈپ تۇرغىنىدەك، سامايىلوۋىچ چاغاتاي ئاتالغۇسىنى يالغۇزلا بۇ دەۋرگە يەنى XV ئەسىردىن باشلاپ XV ئەسىردە ئۆزبېك نامىنى ئالغانغا قەدەر بەش ئەسىر داۋام قىلغان دەۋرگە بەرمەكچى بولىدۇ.

بۇ ماقالىنىڭ بېشىدا بىز ئالغا سۈرگەن پىكىرلەر بىلەن سامايىلوۋىچنىڭ بۇ چۈشەنچىلىرىنى سېلىشتۇرىدىغان بولساق چاغاتاي تەبىرىنى ئۇ بەك تار، بىز بولساق بەك كەڭ مەنىدە قوللانغانلىقىمىز ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سامايىلوۋىچ XI ئەسىر خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن XV ئەسىر چاغاتايچىسىنى بىر بىرىگە باغلىغان ئىككىنچى دەۋر تىلىنىڭ XII - XIV ئەسىرلەردە سىر دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىمى رايونلىرى بىلەن خارەزمدە ۋە XIII ئەسىردىن باشلاپ ئالتۇن ئوردىدا قوللىنىلغانلىقىنى سۆزلىگەن بولسىمۇ، موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ تەرەققىياتى ئۈستىدىكى تەسىرىگە نېمە سەۋەبتىندۇر ئەھمىيەت بەرمەي قالغان. ھالبۇكى رادلوڧتىن بارتولدقچە، بۇ ئىستىلاننىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ئۈستىدىكى تەسىرى ئومۇمەن قوبۇل قىلىنغان، ھەتتا شۇ بۈيۈك ئامىلنىڭ ئوسمانلى ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغا بەرگەن تەسىرى ۋە ئازەربى تىلى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ شەكىللىنىشى جەھەتتىكى مۇھىم رولىنى مەن ئىزاھلاپ ئۆتكەندىم. بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىمىزنى قوبۇل قىلغان سامايىلوۋىچنىڭ چاغاتاي تىلىنىڭ تەرەققىياتىدا موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ بىۋاسىتە رولىغا دىققەت قىلماسلىقى ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئىدى. بىز بۇ مەسىلىنى، تارىخنىڭ يىرىك ئامىللىرىنى ئومۇمەن تۈركىي مەدەنىيەت تارىخىنىڭ تەرەققىياتىنى كۆز ئالدىمىزدا تۇتۇپ، تەتقىق قىلغانلىقىمىز ئۈچۈن، XV ئەسىر چاغاتاي ئەدەبىياتىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن ۋە ئەدەبىي خاراكتېرلىرى جەھەتتىن ئۇنىڭدىن پۈتۈنلەي پەرقسىز بولغان. XIII بولۇپمۇ XIV ئەسىرلەر ئەدەبىي مەسۇللىرىنىمۇ دەسلەپكى چاغاتاي

دەۋرىي ئەسەرلىرى دەپ نام بېرىشنى ئەۋزەل كۆردۈق ۋە XV ئەسىرنىڭ دەسلەپكى يېرىمىنى كلاسسىك دەۋرىنىڭ باشلانغۇچى، ئىككىنچى يېرىمىنى، يەنى نەۋائى دەۋرىنى كلاسسىك دەۋر دەپ ئايرىشنى زۆرۈر دەپ ھېسابلىدۇق. دەۋرلەرگە ئايرىشنىڭ ۋە نام بېرىشلەرنىڭ ئالاھىدە ئېتىبارى بولۇشى چوقۇم ئىدى. ئەمما يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەنلىرىمىز ئەقىل ۋە مەنتىقىغە ئۇيغۇن بولۇشى، تارىخنىڭ ئومۇمىي شەرتلىرىگە زىت كەلمەي، ئۆزىگە خاس مۇئەييەن خاراكتېرلەرگە ئىگە بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. يەنە فىلولوگىك خاراكتېرلەرگە سەل قارىمىسلىق قانچىلىك زۆرۈر بولسا، توپلىغۇچىنىڭ تارىخىي ۋە ئەدەبىي خاراكتېرلەرنىمۇ نەزەردە تۇتۇشى، كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى، تىل ۋە ئەدەبىيات تارىخىنى دەۋرلەرگە ئايرىشتا بىرىنچى شەرت ھېسابلىنىدۇ. سامايلوۋىچ چاغاتاي ئاتالغۇسىنى يالغۇز XV ئەسىردىن بېرى يېزىلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەسەرلىرىگە قارىتىش بىلەن ئادەتتە چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ھەققىدە، نەۋائىنىڭ توغرا بولمىغان چۈشەنچىسىگە قوشۇلۇپ كېتىدۇ. چۈنكى نەۋائى ئۆزى ئەڭ زور بىر قۇدرەت بىلەن ۋەكىللىك قىلغان بۇ ئەدەبىياتنىڭ، پەقەت تۆمۈر ئوغۇللىرى زامانىسىدىلا، سەككىزى ۋە لۇتقىغا ئوخشاش شائىرلار بىلەن باشلانغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ («مۇھاكەمەتۇل لۇغەتەين» گە قاراڭ). ھالبۇكى نەۋائى، ئەھمەد يەسسەۋىي، ئەدىب ئەھمەد («ئەتەبەتۇل لۇغەتەين») نىڭ ۋە بۇنىڭدىن باشقا بۇلارغا ئوخشاش بىر تۈركۈم قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى شۈبھىسىز بىلەتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى، ھەرقانداق فىلولوگىك بىر چۈشەنچىگە ياكى تارىخىي، ئەدەبىي بىر مۇلاھىزىگە ئەمەس، تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات شەرىپىنى تۆمۈرىيلەرگە ۋە بولۇپمۇ سۇلتان ھۈسەيىن بايقاراغا بېرىش ئارزۇسىغا تايىناتتى.

سەل تۆۋەندە چاغاتاي تىل ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ تاكامۇلى ئۈستىدە توختالغىنىمىزدا، سامايلوۋىچنىڭ دەۋرلەرگە بۆلۈشتىكى ئاجىزلىق ۋە يېتەرسىزلىكلىرىنى چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈش بىلەن بىرگە، ئۆزىمىز دەۋرلەرگە بۆلۈشتە تايانغان ئاساسلارنى تېخىمۇ ئەتراپلىق چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمىز. قولغا چۈشكەن چەكلىك تىل ۋە ئەدەبىيات مەھسۇللىرى بىلەنلا ئالدىراپ - تېنەپ قىلىنغان، تولۇق بولمىغان سېلىشتۇرمىلارغا ئاساسلىنىپ، شۈبھىلىك ۋە چۈشىنىكسىز نەتىجىلەر ئۈستىدە كلاسسىفىكاتسىيەلەشكە ئوخشاش بىر مېتودولوگىك خاتالىق ئۆتكۈزگەن سامايلوۋىچنىڭ ئەكسىچە، بىز تېخىمۇ مول ماتېرىيالغا ئاساسلىنىپ، تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتنولوگىيىسىگە، مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخلىرىغا ئائىت بىر تۈركۈم تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرىدىن پايدىلىنىپ، چاغاتاي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ يىلتىز (مەنبە) لىرى ۋە تەرەققىياتى مەسىلىلىرىنى تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئومۇمىي دائىرىسى ئىچىدە ئىزاھلاشقا تىرىشىمىز. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە تەتقىد قىلغان بولساقمۇ، سامايلوۋىچنىڭ بۇ جەھەتتىكى مۇھىم خىزمىتىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋېتەلمەيمىز. ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىدىن ئەڭ كۆپ پايدىلانغان بارتولدا ئوخشاش بۈيۈك (مەشھۇر) تارىخچىنىڭمۇ قولدىكى چەكلىك ماتېرىياللارنىڭ كۆرسەتكەن خاتا مەنزىرىسىگە ئالدىنىپ، چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ XIV ئەسىردىكى دەسلەپكى تەرەققىياتىنى «توغرىدىن توغرا خارەزم ۋە ئالتۇن ئوردىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن، كېيىنچە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە تەسىر قىلغان» دېگەنگە ئوخشاش قاراشلارنى نەزەردە ئالغاندا، سامايلوۋىچنى بۇ ھەقتە تېخىمۇ كۆپرەك ئۆزىلىك دەپ قاراشقا توغرا كېلىدۇ. چاغاتاي ئەدەبىياتى ھەققىدىكى دەسلەپكى تەتقىقاتلىرىمىز نەشر قىلىنىپ، 30 يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتتى؛ بۇ ۋاقىت ئىچىدە بۇنداق كەڭ تېما ئۈستىدە ئېلىپ بارغان ئەمما نەشر قىلىش ئىمكانىيىتى ھازىرلىيالمىغان نۇرغۇن تەتقىقاتلىرىمىزنىڭ نەتىجىلىرىنى بۇ يەردە قىسقىچىلا بېرىمىز. ھازىرغىچە ئۈستىدە ناھايىتى ئاز تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان، يەتتە ئەسىرلىك باي بىر ئەدەبىياتنىڭ پۈتۈن مەسىلىلىرىنى قۇشلارنىڭ قارىشىدەك بىر سىخىما ئۈستىدە تەپسىلىي

كۆرسىتىپ بېرىشكە مۇمكىن بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. لېكىن بۇ ئۇزۇن تەرەققىياتنىڭ ئاساسلىرىنى ۋە ئومۇمىي خاراكتېرلىرىنى، مۇھىمى تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن بىرلىكتە كۆرسىتىپ بېرىشكە تىرىشىمىز.

چاغاتاي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ تاكامۇللىشىش تارىخى

1. دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى

XIII - XIV ئەسىرلەر

مەنبەلەر مەسىلىسى: چاغاتايچە دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركىي تىلىنىڭ مەنبەلىرىنى، موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى ۋاقىتلاردىن ئىزدەشكە توغرا كېلىدىغانلىقىنى ھەممە ئېتىراپ قىلغاندەك كۆرۈنىدۇ. بۇ تىلنىڭ ھەرقانداق بىر مەدەنىيەت ياكى جۇغراپىيىۋى ساھەنىڭ ۋە ياكى ھەرقانداق چوڭ بىر قەبىلە ۋە قەبىلىلەر بىرلەشمىسىنىڭ ئېغىز تىلىغا ئاساسلىنىپ، XIII ئەسىردە ياكى تېخىمۇ كېيىن مەيدانغا چىققان بولماستىن، بۇنىڭ دەسلەپكى شەكلىنىڭ موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركىي تىلىدىن ئېلىنغانلىقى رادىلوف دەۋرىدىن بېرى مەلۇم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ مەنبەلىرىنى ۋە XV ئەسىر باشلىرىدا خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر مەركەزلىرىدە تەرەققىي قىلغانغا قەدەر بېسىپ ئۆتكەن تەرەپلىرىنى (باسقۇچلىرىنى) لايىقىدا بېكىتىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن مۇنۇ سوئاللارغا جاۋاب بېرىشكە توغرا كېلىدۇ:

1. موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇنقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنىڭ ماھىيىتى نېمە؟
2. موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن، بۇ زور ھادىسىنىڭ ئېتىنىك ۋە مەدەنىي جەھەتتىن تۈركىي مەملىكەتلەرنىڭ ئۆزگىرىشلىرىگە سەۋەب بولغان ئامىللار نېمىلەردىن ئىبارەت؟
3. قەدىمدىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ياكى بۇ ئىستىلادىن كېيىن مەيدانغا چىققان ئامىللار، XII ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنى قانداق تاكامۇللاشتۇردى؟
4. پىكىر ۋە سەنئەت جەھەتتىن، قەدىمكى ئەدەبىي قاراشلاردا يەنى ئىدىئولوگىيىدە ۋە ئەدەبىي شەكىللەردە قانداق ئۆزگىرىشلەر بولدى؟

ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى كەڭ مەنىدىن ئېيتقاندا، يەنى موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇن ۋە كېيىن، ئومۇمەن يېقىن ۋە ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام دۇنياسىنىڭ ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي تارىخىي كاتېگورىيىسى ئىچىدە بولۇپمۇ بۇ ئەسىرلەردىكى ئىران ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخى بىلەن بولغان زىچ مۇناسىۋىتىنى كۆزىتىپ، باشقا چوڭ تۈركىي تىللىرى ۋە ئەدەبىياتلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرىنى كۆز ئالدىدا تۇتۇپ تەتقىق قىلىشتىن ئىبارەت. بولمىسا ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغاندەك، تەساددىپىي ھالدا قولغا چۈشكەن بىرقانچە چەكلىك تىل يادىكارلىقىنىڭ ئەڭ تار مەنىسى بىلەن فىلولوگىك تەھلىلى ئۈستىگە قۇرۇلغان پەرەزلەر، بۇ مەسىلىلەرنى ھەرگىزمۇ چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ. بۇ مۇھىم مەتودولوگىك پرىنسىپنى مۇشۇ شەكىلدە بىر قېتىم ئىپادىلىگەندىن كېيىن، بۇ تۆت سوئالنىڭ جاۋابلىرىنى، ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئاساسلارغا مۇۋاپىق كەلگەندەك دەرىجىدە ئىشلەپ، قىسقىچە چۈشەندۈرۈپ ئۆتەمەن.

موڭغۇل ئىستىلاسىدىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئاسىيادا قاراخانىيلار دەۋرىدىن بېرى ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان ئەدەبىي تۈركىي تىلنىڭ ماھىيىتى مەسىلىسى، بولۇپمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نەشر قىلىنغان ۋە XI - XIII ئەسىرلەرگە ئائىت بەزى نادىر ئەسەرلەر ۋە تارىخىي ھۆججەتلەر مەيدانغا چىققاندىن كېيىن ئايدىڭلاشتى ھەم رادىلوفنىڭ بۇ ھەقتىكى كونا

چۈشەنچىلىرى تۈزۈتۈلدى. باشقا جەھەتلەردىكىگە ئوخشاش، دىئالېكتولوگىيە جەھەتتىنمۇ يېڭى ۋە مول ماتېرىياللار بەرگەن بۇ ئەسەر ئارقىلىق، قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرنىڭ خاقانىيە تۈركچىسى دەپ ئاتىغان ئەدەبىي تىلىنىڭ قەشقەر، بالاساغۇن ۋە ھەتتا سەمەرقەندتىمۇ ئومۇملاشقان تىل بولغانلىقىنى بولۇپمۇ شەرقىي قاراخانىيلاردا رەسمىي تىل بولۇپ، دۆلەت ئىشلىرىدىمۇ قوللىنىلغانلىقىنى بىلىمىز. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى رايونلاردا تېخىمۇ جانلىق بولغان قەدىمكى مەدەنىي ئەنئەنىلىرىنىڭ بۇ يەرلەردە ئىسلام مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن بىرگە ياشىغانلىقى، ئىسلام ئىلىملىرىنىڭ، ئەرەب ۋە ئەجەم ئەدەبىياتلىرىنىڭ بۇ يەرلەردىكى مۇسۇلمان مەركەزلىرىدە كۈچلۈك تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ سەمەرقەند قاراخانىيلىرى رايونىدا ئەجەم تەسىرلىرى تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى. شەرق قاراخانىيلىرى بۇددىست قارا قىتانلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنىپ، سەمەرقەند خاقانلىرىمۇ ئوخشاش سىياسىي نوپۇز ئاستىغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر ئەنئەنىلىرىنىڭ بىر ئاز كۈچەيگەنلىكى تەخمىن قىلىنىدۇ. XI ئەسىردە قۇتادغۇبىلىگىنى، XII ئەسىردە ئەتەبەتۈلھەقايىقى ۋۇجۇتقا چىقارغان بۇ ئەدەبىي تىلنى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ئاستىدا، قارلۇق ۋە ياغما قەبىلىلىرىگە ئوخشاش، قەبىلە دىئالېكتلىرىنىڭ تەسىرلىرى ئارىلاشقاندىن كېيىن بارلىققا كېلىپ، يېڭى بىر مۇكەممەللەشكەن ھالەت شەكىللەنگەن ئىدى دەپ قارايمىز.

XII ئەسىردىكى تۈركىي تىل ۋە ئەدەبىيات: موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ، مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئېتنوگرافىيىسى جەھەتلەردىن، ئۆزگىرىشلەرگە سەۋەب بولغان ۋە بۇنىڭ خاقانىيە دىئالېكتىنىڭ ھەمدە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە كۆرسەتكەن تەسىرلىرى ھەققىدە ئېنىق ھەم كېسىپ بىر نەرسە دېيىش ئەمەلىيەتكە خېلى تەسكە توختايدۇ. ئەمما بۇ ھەقتە توختىلىشتىن بۇرۇن، پەقەت بۇ مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئۈچۈن ئەمەس، تۈرك مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات تارىخىغا ئائىت بىر قاتار ئاساسىي مەسىلىلەرنى يورۇتۇش ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن زور ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر تېما ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتمەكچىمىز. ئافغانىستان ۋە خۇراسان رايونلىرى بىلەن خارەزمىدە، يەنى غەزەنەۋىلەر، گورلۇقلار، سەلچۇقلار ۋە خارەزمشاھلار ھاكىم بولغان مەملىكەتلەردە تۈركىي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭ XII ئەسىردىكى ۋەزىيىتى مەسىلىسى. XI ئەسىر باشلىرىدىلا غەزەنەۋىيلەر سارىيى شائىرلىرىدىن مېنۇچېھرىنىڭ تۈركىي ۋە ئوغۇز شېئىرلىرىنىڭ بولغانلىقى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشى، سەلچۇقلار دەۋرى شائىرلىرىنىڭمۇ فارسچە، تۈركچە يېزىلغان خىلمۇ خىل شېئىرلارنى كۆرگەنلىكى، XIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا گورلۇقلار سارىيىدا ئۆتكەن فەخرىددىن مۇبارەكشاھنىڭ خاقانىيە تۈركچىسى بىلەن يېزىلغان شېئىرلارنى تىلغا ئېلىشى، ھەتتا بىر ئۆرنەكمۇ بەرگەنلىكى ئېتىبارغا ئېلىنسا، كلاسسىك تۈرك شېئىرىنىڭ XII ئەسىردە جەيھۇننىڭ پەقەت شەرقىدىلا ئەمەس، بەلكى غەربىدىكى تۈرك يۇرتلىرىدا ياشىغانلىقىمۇ ئاسانلا قوبۇل قىلىنىدۇ. XII ئەسىردە سەيھۇن بويلىرىدا ۋە خارەزمنىڭ شىمالىدىكى دالىلاردا قانقىل، قىپچاقلارنىڭ زىچ ئورۇنلاشقانلىقىنى، XI ئەسىردىن بېرى ئەتراپىدىكى تۈركىي قەبىلىلەر ياشىغان خارەزم رايونىدا، بولۇپمۇ خارەزم شاھلارنىڭ كېيىنكى دەۋرىدە، بۇ قىپچاقلارنىڭ زور ئەسكىرىي ۋە سىياسىي نوپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى، ئەھمەد يەسسەۋى ۋە ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ، پەقەت سەيھۇن (دەريا) بويلىرىدا ۋە شىمال دالىلىرىدا ئەمەس، خارەزمىدە، خۇراساننىڭ بەلكىم ئوخشاش چوڭ مەركەزلىرىدە ھەتتا ئىدىل بولغارلىرى ئارىسىدا دىنىي سۇفىيانە ماھىيەتتە ۋە تۈركىي خەلقلەر شېئىرى ئەنئەنىلىرىگە ئۇيغۇن شەكىللەر ئاستىدا، كۈچلۈك بىر تەشۋىقات ئەدەبىياتى ياراتقانلىقىنى ئۈنۈتمەيمىز. قانقىل، قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ XII ئەسىردە داۋام قىلغان ئىسلاملىشىش ھەرىكەتلىرىدە يەسسەۋىلىكنىڭ زور رولى بولغانلىقى ئېنىق. يەنە بۇ ئەسىردە، ماۋەرائۇننەھردە ۋە بولۇپمۇ خارەزمگە قوشنا رايونلاردا ئوغۇز، تۈركمەن قەۋملىرىمۇ

پاشايىتى. سۇلتان سەنجەرنىڭ ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا دەھشەتلىك ئىسيان كۆتۈرگەن خۇراسان ئوغۇز قەبىلىلىرى، ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن پەقەت خۇراساننىلا ئەمەس، بەلكى ئافغانىستان ۋە ئىراننىڭ بەزى رايونلىرىنىمۇ قوللىرىغا كىرگۈزۈۋالدى. بۇ ۋاقىتتا بەزى ئوغۇز بەگلىرى خۇراساننىڭ بەزى مەدەنىي مەركەزلىرىگە ئورۇنلىشىپ، بىرمۇنچە كىچىك بەگلىكلەرنى قۇرۇشقىمۇ ئۈلگۈردى. شۇنىڭدىن كېيىن خارەزمشاھلار ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئېتىراپ قىلغان بۇ ئوغۇز رەئىسلىرىنىڭ سارايللىرىدا، XIII ئەسىردە ئوغۇز دىئالېكتى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانلىقى، ھەتتا موڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىنكى XIII ئەسىردە خۇراساندا ئوغۇزچە شېئىرلار يازغان كلاسسىك شائىرلارنىڭ بار ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق. خاقانىيە دىئالېكتى ئەدەبىي مەھسۇللىرى (ئەسەرلىرى) بىلەن ئەجەم ئەدەبىياتىنىڭ بۇ جەھەتتە ئۆرنەك بولغانلىقى ھەققىدە شۈبھە يوق. بىراق بۇ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ ئەڭ پارلاق مەركىزى دەپ خارەزمىنى قوبۇل قىلىش كېرەك. XI ۋە بولۇپمۇ XII ئەسىرلەردە قىسمەن تۈركمەنلەر، پەقەت تېخىمۇ كۆپ ھەرخىل قانقىل، قىپچاق ئۇنسۇر (ئامىل) لىرى تەرىپىدىن تۈركلەشتۈرۈلگەن خارەزم رايونىدا، خارەزمشاھلار ئىمپېراتورلىقىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى ئىلغار ھۆكۈمدارلارنىڭ يۈكسەك ھىمايىلىرى ئاستىدا، پەقەت ئىسلام ئىلىملىرىنىڭ ۋە ئەجەم ئەدەبىياتىنىڭلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىل ۋە ئەدەبىياتىنىڭمۇ يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى تەخمىن قىلساق ھەرگىزمۇ خاتا بولمايدۇ. كۆپ قېتىم نوپۇزلۇق قىپچاق رەئىسلىرىنىڭ قىزلىرى بىلەن ئۆيلەنگەن خارەزمشاھلارنىڭ قەدىمكى تۈركچە ئىسىم ۋە ئۇنۋانلارغا ئەھمىيەت بېرىشلىرى، ئاخىرقى ھۆكۈمدار جالالىددىن نامىغا مەشھۇر ئەدەبىياتچى مۇھەممەد بىن قەيسنىڭ قانقىل لۇغىتى يېزىشى بۇ جەھەتتىكى كۈچلۈك دەلىل ھېسابلىنىدۇ. ھەر ھالدا خاقانىيە تۈركچىسىنىڭ XIII ئەسىردە غەربىي تۈركىستان، خۇراسان ۋە خارەزم ئوغۇز، بولۇپمۇ قىپچاق تىل ئامىللىرى بىلەن ئارىلاشقانلىقى ئېنىق. سەلچۇقلار ۋە خارەزمشاھلار زامانىسىدىكى بۇ گۈللىنىشنىڭ تەسىرى، XIII ئەسىردە ئوچۇق كۆرۈنىدۇ. XIII ئەسىردە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھردە بولۇپمۇ بۇ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا خارەزمدا يېزىلغانلىقى ئېنىق بولغان ئەسەرلەرنىڭ، دەسلەپتە سەنجەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ئوغۇز قەبىلىلىرىنىڭ خۇراسان مەركەزلىرىدە ئېلىپ بارغان بۇزغۇنچىلىقلىرى يۈزىسىدىن ۋە كېيىنچە موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ قان ۋە ئوت قۇيۇنلىرى سەۋەبىدىن يوقىلىپ كەتكەنلىكى ئىشەنچلىك بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ.

موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ تەسىرلىرى: چاغاتاي ئەدەبىي دىئالېكتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغان خاقانىيە تۈركچىسىنىڭ XIII ئەسىردىكى ۋەزىيىتىنى ۋە خارەزمىنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئۇلۇغ رولىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندىن كېيىن، موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ بۇ گۈللىنىش ئۈستىدىكى تەسىرلىرىنى تەتقىق قىلىمىز. ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ ماۋەرائۇننەھەر، خۇراسان ۋە خارەزمدىكى چوڭ مەركەزلىرىنى دەسلەپكى ھۇجۇمدا خارابىزارلىققا ئايلاندۇرغان موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ، دەسلەپكى تالاش - تارتىش دەۋرىدە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ بارلىق ئامىللىرىغا ئوخشاش، مۇسۇلمان تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتىغىمۇ ئېغىر زەربە بەرگەنلىكى ئېنىق. لېكىن بۇ دەسلەپكى ئوت ۋە قان قۇيۇنى (بوران - چاقۇنى) ئۆتۈپ، ئىستىلاغا ئۇچرىغان يەرلەردە تەرتىپ ۋە باشقۇرۇش قايتا تۇرغۇزۇلغاندىن كېيىن، ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ۋەكىللىك تەسىرى ئاستىدا، سان جەھەتتىن ئاز بولغان ھاكىم موڭغۇل تۈركىي ئامىللىرىنىڭ ئاستا - ئاستا ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغانلىقىنى، موڭغۇللارنىڭ تۈركلەشكەنلىكىنى، قەدىمكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن بەزىلىرىنىڭ يېڭىدىن باش كۆتۈرۈپ، پارلاق تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرىمىز. مەسىلەن، خارەزم، شەرقىي ياۋروپا بىلەن غەربىي ئاسىيا ۋە يىراق شەرق ئوتتۇرىسىدىكى

كارۋان يوللىرى ئۈستىدىكى مۇھىم مەركەز بولغانلىقى ئۈچۈن، قەدىمكى ئۆرگەنچ خارابىلىرى يېنىدا قۇرۇلغان يېڭى ئۆرگەنچ شەھىرى، بىر ئەسىر ئىچىدە قايتىدىن مەدەنىي ۋە ئىقتىسادىي مەركەز ھالىغا كەلگەندى؛ مەدەنىيەت ۋە ئىقتىساد جەھەتلەردىن خارەزمگە مۇناسىۋەتلىك بولغان توۋەن سەيوۋن شەھەرلىرىمۇ قەدىمكى ھالەتلىرىنى قوغداپ قالغاندى ۋە تېخى XIII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا بۇ يەرلەردە پىكىر ۋە سەنئەت ھەرىكەتلىرى (پائالىيەتلىرى) قايتا كۆزگە چېلىققاندى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە تۈرلۈك موڭغۇل دۆلەتلىرىدە ئىسلاملىشىش ھادىسىسىنىڭ ئازدۇر - كۆپتۈر كىرىزىسلارغا، ئىچكى توقۇنۇشلارغا، بەزەن خېلى ئېغىر قانلىق كۈرەشلەرگە سەۋەب بولغانلىقى كۆرۈلىدۇ. بولۇپمۇ بۈيۈك خاقاننىڭ ئائىلە ئۈستىدىكى نوپۇزى تەۋرىنىپ، موڭغۇل خانلىرى ئارىسىدا رىقابەتلەر ۋە تالاش - تارتىشلار باشلانغانلىقتىن ۋە بۈيۈك چىڭگىز ئىمپېراتورلۇقى خېلى كىچىك ۋە بىر - بىرىگە رەقىب دۆلەتلەرگە بۆلۈنگەندىن كېيىن، يەرلىك ئائىلەلەرنىڭ تەدرىجىي خېلى مۇھىم بىر ھالەتكە ئېرىشكەنلىكلىرى كۆزگە چېلىقىدۇ. بۇ ۋەزىيەت ئىسلام دىنىنىڭ ۋە مەدەنىيەتنىڭ باشقا دىن ۋە مەدەنىيەتلەر ئۈستىدىن غالىپ كېلىشى ئۈچۈن زۆرۈر بولغاندى ھەمدە بۇنىڭ نەتىجىسىدە، تۈرك ئەدەبىياتى، ئىدىئولوگىيە جەھەتتىن، قىسقا ۋاقىتتىن كېيىن XII ئەسىردىكى گۈللىنىش يولىغا قاراپ قايتىدىن ماڭغاندى.

XIV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا موڭغۇل خانلىرىنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولغان ئىسلام دۇنياسىدىكى باشقا مەدەنىي تىللارنىڭ ۋەزىيىتىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئەرەبچىنىڭ ھېسابىغا پارسچىنىڭ، پارسچىنىڭ ھېسابىغا تۈركچىنىڭ نوپۇزغا ئىگە بولغانلىقىنى كۆرىمىز. پەقەت ئەدەبىي تىل سۈپىتىدىلا ئەمەس، ئېغىز تىلى سۈپىتىدىمۇ تۈركچىنىڭ جۇغراپىيىۋى ئورنى كېڭەيدى، ئەسكىرى موڭغۇل ھۆكۈمرانلار سىنىپى، ھۆكۈمدار ئائىلىلىرى باشلامچى بولۇپ، تۈركچە تىلنى قوللىنىشقا باشلىدى. لېكىن موڭغۇل ئىستىلاسىنىڭ تىل جەھەتتىكى ئەڭ مۇھىم نەتىجىسى يېڭىدىن كۆچۈشلەر (ئاھالىنىڭ) ۋە ئارىلىشىپ ئولتۇرۇشلار سەۋەبلىك يېقىن شەرقنىڭ XIII ئەسىردىكى ئېتنىك ئەھۋالىدا بىر مۇنچە ئوخشىماسلىقلار كېلىپ چىقتى. موڭغۇلىستاندىن ۋە قارا قىتانلارغا تەۋە ئۆلكىلەردىن (رايونلاردىن) بىر مۇنچە تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ غەربكە، ئىسلام مەملىكەتلىرىگە كېلىشى، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ۋە خارەزمىدىكى بىر مۇنچە ئوغۇز ۋە قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ بىر قىسمىنىڭ غەربكە، بىر قىسمىنىڭ جەنۇبقا ۋە بىر قىسمىنىڭ غەربىي شىمالغا قاراپ چېكىنىشى ئاناتولى، ئەزەربەيجان ۋە ئەرران (ئىران؟) رايونلىرىدا تۈركىي خەلقلەرنىڭ كۆپىيىشى، ئىران، ئافغانىستان ۋە ئاناتولىغا كەلگەن بەزى ئاجىز موڭغۇللارنىڭ تۈركلەشكەندەك بولدى. دەسلەپكى ئىستىلاننىڭ ناھايىتى زور زىيانلارنى ئېلىپ كەلگەنلىكىگە قارىماي، كۆچمەن تۈركىي قەۋملەرنىڭ ئاجىزلىشىپ كەتمىگەنلىكى ۋە يېڭى كەلگەن تۈركىي قەبىلىلەر (توپلار) بىلەن موڭغۇللارنىڭ تۈركلىشىپ كېتىشى نەتىجىسىدە، ئەمەلىيەتتە كۈچەيگەنلىكى سۆزلىنىدۇ. بۇنىڭ ئەكسىچە شەھەرلەردىكى تۈركىي ۋە فارس خەلقلەرنىڭ چوڭ زىيانغا ئۇچرىغانلىقى تەبىئىي. بۇ خىل ئېتنىك ئۆزگىرىشلەرنىڭ تىل جەھەتتىن فارسچىغا تەسىر قىلغىنىدەك، تۈركچىگىمۇ بىر مۇنچە موڭغۇل ئائىللىرىنىڭ كىرىشى، تۈرلۈك دىئالېكتلار ئارىسىدا ئۆزئارا ئالماشتۇرۇشلارغا ئورۇن بېرىشى، قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي ئائىللىرىنىڭ قايتا جانلىنىشى ۋە ئاخىرى بۇلاردىن خېلى مۇھىم بولغان، ئازەرى ئەدەبىيات دىئالېكتىنىڭ مەيدانغا چىقىشى ۋە XII ئەسىر خاقانىيە تۈركچىسىنىڭ XV ئەسىر كلاسسىك چاغاتايچىسىغا قاراپ دەسلەپكى قەدەملىرىنى بېسىشقا باشلىغانلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. موڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقىنىڭ خېلى دەسلەپكى دەۋرلىرىدىن باشلاپلا بۇددىست ئۇيغۇر

باخشىلىرىنى ۋە شىنجاڭلىق مۇسۇلمان تۈركلەرنى دۆلەت ئىشلىرىدا كاتىپ قىلىپ ئىشلىتىشى، قوللانمىلارنى (ھۆججەتلەرنى) ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ موڭغۇلچە ۋە تۈركچە رەسمىي يېزىقلاردا يېزىلىشى، موڭغۇل ئوردا ئىشلىرىدا ئىمپىراتورلۇق ئىچىدە ياشىغان بارلىق تىللارنىڭ ۋە بولۇپمۇ تۈركچىنىڭ رەسمىي تىل ھەتتا پېلىئوتنىڭ پىكرى بويىچە ئېيتقاندا ئىمپىراتورلۇقنىڭ باشقا ئۇنسۇرلىرى (ئامىللىرى) ئارىسىدا باشقىچە رەسمىي تىل بولۇپ قوبۇل قىلىنىشى، XII ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنىڭ ۋە ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنىڭ غەربىي ئىران ۋە ئىراق رايونلىرىغا قەدەر تارقىلىشىغا سەۋەب بولغان، بۇ ئەسىر پەقەت XIV ئەسىر بىلەن XV ئەسىردە تىمۇرلۇقلار زامانىدىلا ئەمەس، قاراقويۇنلۇقلار، ئاق قويۇنلۇقلار ۋە سەفەۋىيلەرگە ئوخشاش تۈركمەن سۇلالىلىرىنىڭ ئوردا ھۆججەتلىرىدە بولۇپمۇ ھۆكۈمدار يارلىقلىرىدىمۇ ئۆزىنى كۆرسەتكەندى. XV ئەسىردە ئوسمانلىلار ئوردىسىدا ئۇيغۇر ئېلىپبەسىنى (يېزىقىنى) بىلگەن كاتىپلارغا ئۇچراپ قېلىشى، فاتىھ مۇھەممەدنىڭ ئۇزۇن ھەسەنگە غەلبىسىنى شەرق مەملىكەتلىرىگە بىلدۈرۈش ئۈچۈن يوللىغان مەكتۇبىدا چاغاتاي تىلى ۋە ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانلىقىمۇ، بۇ ئەسىرنىڭ داۋامىغا نىسبەتەن بىر دەلىل ھېسابلىنىدۇ.

تەرەققىي قىلغان دەسلەپكى مەركەزلەر: ئەمدى بارلىق مۇلاھىزىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈرك تىلىنىڭ XIII - XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا قەيەردە ۋە قاچان تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ كۆرەيلى. يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزگە ئوخشاش ئالدى بىلەن بارتولد، كېيىنچە سامايلوۋىچ چاغاتاي ئەدەبىياتىنى قاراخانىيلار دەۋرى ئەدەبىياتىغا باغلىماقچى بولغان ۋە بۇنى «شەرقتىن غەربكە قاراپ كېڭەيگەن» شەكىلدە ئىزاھلىغان رادلوڧنىڭ نەزەرىيىسىنى تەنقىد قىلىپ، بۇ ئەدەبىي تەرەققىياتنىڭ دەسلەپتە چارەك ئەسىر شۇنىڭغا ئوخشاش سىياسىي ھاكىمىيەت ئاستىدا ياشىغان خارەزم، سەيھۇننىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى رايونلار ۋە ئالتۇن ئوردا مەركەزلىرىدە ۋۇجۇتقا كەلگەنلىكىنى ھەم چاغاتاي دۆلىتى مەملىكەتلىرىگە كېيىن تەسىر قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتۈپ، بۇ دەۋرگە ئوغۇز قىپچاق نامىنى بەرگەندى. ئۇلارنىڭ بۇنداق دېيىشىگە سەۋەب بولغان ئامىللار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت. سەيھۇننىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىدىكى بارچكەند شەھرىدە ياشىغان شەيخ ھىسامىدىن ھامىدنىڭ تۈركچە شېئىرلىرى ۋە باشقىلارنىڭ تۈركچە ئەسەرلىرى بولغانلىقى ھەققىدە 672 - يىلى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەن «مۇلھافاتۇس - سۇراھ» مۇئەللىپىنىڭ ئىپادىسى، 1341 - يىلى ئالتۇن ئوردىدا، قۇتب ئىسىملىك بىر شائىر تەرىپىدىن تۈركچە «خۇسراۋ ۋە شىرىن» مەسنەۋىسىنىڭ يېزىلغانلىقى، 754 (1353) - يىلى خارەزمى تەخەللۇسلۇق بىر شائىرنىڭ يەنە ئالتۇن ئوردىدا يازغان «مۇھەببەتنامە» ناملىق تۈركچە بىر مەسنەۋىسىنىڭ بولغانلىقى. بۇ ئەسەرلەر ئۈستىدە تىل جەھەتتىن قىسمەن بەزى تەتقىقاتلار ئېلىپ بارغان ۋە بۇلار بىلەن XII - XV ئەسىر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەسەرلىرى ئوتتۇرىسىدا سېلىشتۇرۇش ئېلىپ بارغان سامايلوۋىچ، «خۇسراۋ ۋە شىرىن» ناملىق ئەسەردە خاقانىيە دىئالېكتى ئامىللىرىنىڭ مۇھەببەتنامىدىكىدىن خېلى ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتتۇ؛ XIII ئەسىر باشلىرىدا (630) ئەلى ئىسىملىك بىر تەرىپىدىن يېزىلغان «يۈسۈڧ ۋە زۇلەيخا» ناملىق نەزمىلىك شېئىر بىلەن زابغۇزنىڭ XIV ئەسىر باشلىرىدا يېزىلغان «قىسسەسۇل ئەنبىيا» ناملىق كىتابىنىڭ دىئالېكت جەھەتتىن قۇتبىنىڭ ۋە خارەزمىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىرىنىڭ بارلىقىنى كۆرسىتىشكە تىرىشتى. بۇ ئەسەرگە ئوغۇز قىپچاق ئامىللىرىنىڭ ئارىلاشقانلىقى ۋە ئومۇمەن خارەزم ۋە ئالتۇن ئوردىدا يېزىلغانلىقى، ئۇلارنى بۇ جەھەتتە ھەقىقەتكە كۆرسىتىدۇ.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەردىكى جۈملە تەركىبلىرىنىڭ ئورنى

ئايىسىما مەرسۇلتان

تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن ئالغاندا، نەسرىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىمۇ، نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ تىلىمۇ شۇ مىللىي تىلنى قوللىنىدىغان مىللەتنىڭ مىللىي تىلى ھېسابلىنىدۇ. ئەدەبىياتنىڭ نەسرىي ۋە نەزمىدىن ئىبارەت بۇ ئىككى خىل ژانىرى بولسا، ئىنسانلارنىڭ ئالاقە شارائىتىدىكى ئىككى خىل ئېھتىياج ئارقىسىدا كېلىپ چىققان. يەنى، بۇنىڭ ئالدىنقىسى پەقەت ئاددىي رەۋىشتە بىلدۈرۈش، خەۋەرلەندۈرۈش، ئۇچۇر بېرىشنى مەقسەت قىلغان بولسا، كېيىنكى شەكىلدە سۆزلىگۈچىنىڭ ئېيتماقچى بولغان مەقسەت - مۇددىئالىرىنى كىشىلەرگە ئۇلارنى ھاياجانلاندۇرۇش، تەسەرلەندۈرۈش ئۇلارنىڭ ئىنچىكە قەلب تارىلىرىنى چېكىش يولى بىلەن يەتكۈزۈش مەقسەت قىلىنىدۇ.

توغرا، نەسرىي ئەسەرلەردە، ئالاھىلى بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭمۇ كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرىدىغان، تەسەرلەندۈرىدىغان رولى بار. لېكىن قانداق بولمىسۇن بۇ ئىككى خىل شەكىلنىڭ كىشىلەردە پەيدا قىلىدىغان قوزغىتىش رولىنى ئوخشاش دەرىجىدە دەپ ھېسابلىغىلى بولمايدۇ.

نەق مۇشۇ سەۋەب تۈپەيلىدىن نەزمىي ئەسەرلەر نەسرىي ئەسەرلەرگە نىسبەتەن شەكلى جەھەتتىن ئىخچام، تىلنىڭ قوللىنىلىشى جەھەتتىن جۇشقۇن، تەسەرچان بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ.

ئىخچام بولۇش ئۇنىڭ مەلۇم ئۆلچەمدە يېزىلىشىنى، مەلۇم ۋەزىندە يېزىلىشىنى، تۇراقلارنىڭ مۇۋاپىق بولۇشىنى، رېتىمدارلىققا ئىگە بولۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ. مىسال ئۈچۈن ئالاقە، ئالاقە شارائىتىدا بىز بايان قىلماقچى بولغان ئوبيېكت جۈملىدە ئىگە، مەلۇم ئوبيېكت توغرىسىدا بەرگەن بايانىمىز خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ. شۇڭا، يېزىق تىلىمىزدا جۈملىنىڭ ئەڭ ئاساسىي بۆلەكلىرى ئىگە بىلەن خەۋەر دېيىلىدۇ. ھەرقانداق بىر جۈملىدە بۇ ئىككى مۇھىم تەركىب بولماي مۇمكىن ئەمەس. لېكىن بىز نەزمىي ئەسەرلەردە، مەسىلەن، ئۇيغۇر خەلق قوشاقلىرىدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئىخچام بولۇش تەلپىدىن ئىگە ۋە خەۋەر تەركىبلىرىنىڭ چۈشۈرۈپ قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرىمىز. مەسىلەن:

بۈگۈن ئالتە، تاڭلا يەتتە،

مېھرىبان يار كەتكىلى.

ئۆيگە كىرسەم ئۆيدە يوق.

تالاغا چىقسام شامىلى.

بۇ قوشاقنىڭ بىرىنچى مىسراسىدا «بۈگۈن ئالتە كۈن بولدى، ئەرتە يەتتە كۈن بولىدۇ» دېگەن مەزمۇن ئىپادىلىنىدۇ. لېكىن «كۈن بولدى، كۈن بولىدۇ» دېگەن خەۋەر تەركىبلىرى ئىخچاملاشتۇرۇلغان، شۇنىڭدەك،

تاشلاشقان، تاشلاشمىغان،
 تاشلىشىپ چىداشمىغان.
 ئالتە ئاي بىللە تۇرۇپ،
 قانغۇدەك مۇڭداشمىغان.

دېگەن قوشاقتا جۈملىنىڭ ئىگىسى بولىدىغان «كىم» دېگەن سوئالغا جاۋاب بولىدىغان سۆز ئىپادىلەنمىگەن. لېكىن بۇ قوشاقتىكى ئىگىنىڭ قوشاقتىكى «تاشلاشقان، تاشلاشمىغان، مۇڭداشمىغان» قاتارلىق ئۆملۈك دەرىجىدە كەلگەن پېئىللاردىن «بىز» ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

چاغاتاي ئەدەبىياتى نەزمىي ئەسەرلىرىدىن مىسال ئالساق:

ئەي ساڭا خۇنرىز مۇزگانۇ بەلا ئەنگىز كۆز،
 بىزگە مۇزگانىڭ سىنانى زەخمىدىن خۇنرىز كۆز.
 (نەۋائىي)

بۇ بېيىتنىڭ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى مىراسىدا خەۋەر ئۈچۈن ئالاھىدە كەلتۈرۈلگەن سۆز يوق. لېكىن ئىنچىكىلەپ كۆزەتسەك، بىرىنچى مىسرا «ساڭا قان تۆكىدىغان كىرىپىكلەر بىلەن، بالا قوزغايدىغان كۆز نېسىپ بوپتۇ (ياكى پۈتۈلۈپتۇ)، ئىككىنچى مىسرا «بىزگە كىرىپىكلەرنىڭ نەيزىسى زەخمىدىن قان تۆكىدىغان (قان يىغلايدىغان) كۆز نېسىپ بوپتۇ (ياكى پۈتۈلۈپتۇ)» دېگەن مەنىدە بولۇپ، ھەر ئىككىلا مىسرادا «نېسىپ بوپتۇ» دېگەن خەۋەر تەركىب قىسقارتىلغان.

نەزمى ئەسەرلەرنىڭ جۇشقۇن، روھلاندۇرغۇچ بولۇشى ئۇنىڭ قاپىيىلىرى، ئاھاڭ، ئىنتوناتسىيە قاتارلىقلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇش، شۇنىڭدەك جۈملىدىكى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالاھىدە بىرخىل ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، سۆزلەرنى ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنى ئالاھىدە مەقسەتتە، ئالاھىدە ۋەزىپىدە ۋە ئالاھىدە مەنىدە قوللىنىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ.

مۇشۇ پەرقلەر سەۋەبىدىن بەزىدە «نەسرېي ئەسەرلەر تىلى ۋە نەزمىي ئەسەرلەر تىلى» دېگەن ئاتالغۇلارمۇ قوللىنىلىپ قالىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتقىنىمىزدەك بۇ پەقەت بىر مىللىي تىلنىڭ ئىككى خىل شەكلى ۋە ئىككى خىل شەكىلدە قوللىنىشى خالاس. چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەر ئىنتايىن كۆپ. بۇ ئەسەرلەرنى چۈشىنىش ئۈچۈن تىل ئۆتكىلىدىن ئۆتۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ. بىزنىڭ نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ تىلى ئۈستىدىكى تەتقىقاتىمىز تېخى بەك يۈزە.

بىز بۇ ماقالىمىزدا چاغاتاي تىلى دەۋرىدە يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەرگە دائىر باشقا مەسىلىلەرنى بىر ياقتا قويۇپ تۇرۇپ، پەقەت نەزمىي ئەسەرلەردە جۈملە بۆلەكلىرىنىڭ (ئاددىي جۈملىلەردە) ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئۈستىدە دەسلەپكى مۇلاھىزىلىرىمىزنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتۈمىز.

1. ئىگە بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنى

1. ئومۇمەن ئىگە ئالدىدا خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. بۇ خىل ئەھۋال نەسرېي ئەسەرلەرگە ئوخشايدۇ. م:

ھۇرۇ پەرىلەر بەندەئى قولداشنىڭ ئولۇبدۇر .

(گۇمنام)

(ھۆر پەرىلەر سېنىڭ خىزمىتىڭنى قىلىدىغان قولداش بوپتۇ .)

چۈن نەۋائى كۆزى باغلىق قۇش ئېرۇر ئالەم ئارا .

(نەۋائى)

(نەۋائى ئالەمدە كۆزى باغلاقلق بىر قۇش .)

2. (1) بەزى ۋاقتلاردا خەۋەر ئالدىدا، ئىگە ئاخىرىدا كېلىدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ .

چېكىلدى بىر ئەلىق ھەرقەترە ئەشكىمدىن نشان ئاندا .

(نەۋائى)

(ئۇ يەردە مېنىڭ ھەربىر تامچە كۆز يېشىمدىن بىر ئەلىق نشان بولۇپ يېزىلدى .)

(2) بەزى ۋاقتلاردا خەۋەر بىلەن ئىگىنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەر قوشۇلۇپ

كېلىدۇ . م :

قاراڭغۇ بولۇپ كۆزگە رەۋشەن جەھان

(نەزارى)

(يورۇق جاھان كۆزگە قاراڭغۇ بولۇپ...)

قۇتۇلغايىمۇ ئوشۇل بىدەردلەردىن مۇبتەلا بىر كۈن

(گۇمنام)

(بۇ مۇبتەلا بولغان كىشى ئۇ دەردى يوقلاردىن بىر كۈنى قۇتۇلارمۇ)

كىم تەرەددۇدسىز ئاللىشقايلار ئانى دىلخاھلار .

(نەۋائى)

(ئۇنى خالىغانلار ئىككىلەنمەستىن ئېلىشىدۇ)

يەر تۇتار كۆڭلۈمدە گەردۇندىن جۇدا بولغان بەلا ،

جاندا دۇر دىۋانە كۆڭلۈمدىن خەتا بولغان بەلا .

(نەۋائى)

(پەلەكتىن ئايرىلغان بالا مېنىڭ كۆڭلۈمگە كېلىپ ئورۇنلاشتى . دىۋانە كۆڭلۈمدىن

ئايرىلغان بالا مېنىڭ جېنىمدىدۇر .)

(3) بەزى ۋاقتلاردا ئىگە خەۋەر بىر مىسرادا ئەمەس ، ئىككى مىسراغا بۆلۈنۈپ كەتكەن

ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ . م :

ئاۋۇ قۇشقا ئاتلانماغىڭ بىر تەرەق

بولۇپ بارادۇر ، جەمئىيەت بىر تەرەق .

(ئاياز)

(سېنىڭ ئوۋلاشقا ئاتلىنىشىڭ بىر تەرەپ ، جەمئىيەت بىر تەرەپ بولمىۋاتىدۇ .)

يەققۇب بېكىن كۆپ يىغىدىن قالمادى سېنىسىز ،

نۇرى بەسەرىم خاھ ئىنەن خاھ ئىنەنمە .

(لۇتقى)

(سېنىڭسىز ياقۇپقا ئوخشاش يىغلاپ كۆزىمنىڭ نۇرلىرى قالمايدى ياكى ئىشەن ياكى

ئىشەنمە)

خيال ئەيلەمەس ئېرىدىلەر كىم فەلەك، ئايلىنىپ باقمىدىلا ئۇ (بۇ)
 قىلور ئىشرەت ئەييامىنى ئۆزگەرەك.
 (ئاياز)

(فەلەك ئىشرەت كۈنلىرىنى باشقىچىرەك قىلىدىغانلىقىنى خىيالغا كەلتۈرمەيتتى.)

2. ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئورنى

1. بەزى ۋاقىتلاردا ئېنىقلىغۇچى ئاياقتا، ئېنىقلانغۇچى باشتا كېلىدۇ. م:
 جان بېرۈردە بىر قۇلۇڭ يوق بەندەدىن چالاكرەك
 (نەۋائى)

(جان بېرىش ۋاقتىدا مېنىڭدىن تېزرەك بولىدىغان بىرمۇ قۇلۇڭ يوق.)
 دەھر ئارا چۈن يوق كىشى سەندىن ماڭا غەمخارراق
 (بابۇر)

(بۇ دۇنيادا ماڭا غەمخورلۇق قىلىدىغان سېنىڭدىن باشقا ئادەم يوق.)
ئىزىدىن مەلىكزادەنىڭ قالمايىن.
 (ئاياز)

(پادىشاھ شاھزادىنىڭ ئىزىدىن قالماستىن .....)
 2. ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئالدىدا كەلسىمۇ، ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر

قوشۇلۇپ قالىدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدۇ. م:
 مەقدەمىڭدە ساچقالى يۈزدىن ئۆگۈن يوق ئالتۇنۇم. (مۇنەۋۋەر)
 (لۇتقى) (1)

(سېنىڭ قەدىمىڭگە چېچىشقا يۈزۈمدىن باشقا ئالتۇنۇم يوق.)
 زۇلفى خىيالىدىن بۆلەك كۆڭلۈمە ئىستەمەم ھوزۇر، ئاقىل ئاغىسىڭ
 (گۈمناڧ)

(ئۇنىڭ چېچىنى خىيال قىلىشتىن باشقا كۆڭلۈمگە ھوزۇر ئىزدەيمەن.)
 3. (1) قاتار كەلگەن ئېنىقلىغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇشتا ئومۇمەن قائىدە بولمايدۇ.
 لېكىن ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ كەلگەن ئىگىلىگۈچى ئېنىقلىغۇچى كۆپىنچە
 ھەممىدىن ئالدىن كېلىدۇ. م:

تەڭرىنىڭ كۆزۈڭ قاراسىدىك بەلاسى بارمۇكىن مەقسەتە كالى
 (گۈمناڧ)

(خۇدانىڭ سېنىڭ كۆزۈڭنىڭ قارىسىغا ئوخشاش بالاسىمۇ يارمىدۇ.)
چەرخنىڭ مېن كۆرمەگەن جەرۇ جەفاسى قالىدۇ
 (بابۇر)

(پەلەكنىڭ مەن كۆرمىگەن جەرۇ جاپاسى قالىدۇ)
 (2) بەزى ۋاقىتلاردا ئىگىلىگۈچى ئېنىقلىغۇچى ئاخىرىدا كېلىدىغان ئەھۋاللارمۇ
 كۆرۈلىدۇ. م:

بۇ ئىكى ياڭلىغ سېنىڭ ھۈسنۇڭ گەداسى بارمۇكىن
 (گۈمناڧ)

(بۇ ئىككىسىدەك سېنىڭ ھۆسنۇڭ ئۈچۈن گاداي بولىدىغان نەرسىمۇ بارمىدۇ.)

3. تولدۇرغۇچى بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنى

بۇ يەردە تولدۇرغۇچى دېگەندە، بىز پەقەت چۈشۈم كېلىش بىلەن تۈرلىنىپ پېئىلغا باغلانغان تەركىبىنى كۆزدە تۇتىمىز. تولدۇرغۇچى ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. نەزمىي ئەسەرلەردە مۇنداق

1. تولدۇرغۇچى ئالدىدا، خەۋەر ئاخىرىدا كېلىدۇ. نەزمىي ئەسەرلەردە مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش قارىماققا نەسرىي ئەسەرلەردىكىگە ئوخشاش بولسىمۇ لېكىن تولدۇرغۇچى بىلەن خەۋەر ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلۇشىمۇ مۇمكىن. يۈز ئېشىكىڭ تۇفراغىغە سۈر تەئالغەيمەنمۇ دەپ،

(نەۋائى)

(ئىشىكىڭنىڭ ئالدىدىكى توپىغا يۈزۈمنى سۈرەلەيمەنمۇ دەپ) ئەيشۇ راھەت ئېلگە، دەردىن جانغە ئال گۇمنام كىم،

(گۇمنام)

(ئەي گۇمنام، راھەت - پاراغەت خەلققە بولسۇن، دەردىنى ئۆزۈڭ تارت.)

خاكسارىن ئول قۇياش يۈزلۈك پەرى مەجنۇن دېمىش.

(نەۋائى)

(ئۇ قۇياش يۈزلۈك پەرى ئۆزىنىڭ بېچارىسىنى ساراڭ دەپتۈدەك)

كىم مېنى ئول ئوت بىلە سۇ ئىتتىفاقى كۆيدۈرۈر.

(نەۋائى)

(مېنى ئۇ ئوت بىلەن سۇنىڭ بىرلەشمىسى كۆيدۈرىدۇ.)

2. (1) خەۋەر ئالدىدا تولدۇرغۇچى ئاخىرىدا كېلىدۇ. مۇنداق ئورۇنلاشتۇرۇش قىسمەن جانلىق تىلىمىزغا ئوخشاپ كەتسىمۇ، لېكىن بۇنىڭدىمۇ بەزىدە ئىككى تەركىب ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلغان بولىدۇ. م: زەمانە كۆرگەنى يوق روزگارى مېن كەبى ھەرگىز

(گۇمنام)

(زاماندا ھىچكىم ماڭا ئوخشاش تۇرمۇشنى كۆرگەن ئەمەس) بەلادەشتى ئارا مەجنۇن مېنىڭدەك كۆرمەمىش دەۋران

(نەۋائى)

(بالا دەشتىدە مەجنۇنمۇ ماڭا ئوخشاش دەۋر سۈرگىنى يوق.)

گەر فەلەك ئۆلتۈرسە يۈز قاتلا مېنى ھېچ باك ئېمەس.

(ئاتايى)

(پەلەك مېنى يۈز قېتىم ئۆلتۈرسىمۇ، ئۇ قورقۇنچلۇق ئەمەس.)

چېكىبدۈر مۇنۇڭ خۇش ھەۋاسى مېنى.

(ئاياز)

(بۇ يەرنىڭ خۇش ھاۋاسى مېنى ئۆزىگە تارتىپتۇ.)

4. ھالەت بىلەن خەۋەرنىڭ ئورنى

جۈملە بۆلەكلىرىدىن ھالەت بىلەن تولدۇرغۇچى ئۈستىدىكى تەتقىقاتتا مەلۇم مەنىدىن

ئالغاندا ھازىرمۇ تالاش - تارتىش داۋام قىلىۋاتىدۇ. بۇ تالاش - تارتىش كۆپىنچە جۈملىنىڭ پېئىلىدىن بولغان خەۋەرنىڭ باغلىنىپ كەلگەن يۆنىلىش كېلىش، ئورۇن كېلىش، چىقىش كېلىش بىلەن تۈرلەنگەن سۆزلەر ياكى سۆز بىرىكمىلىرى ئۈستىگە مەركەزلەشكەن. بەزىلەر بۇ تەركىبلەرنى «تولدۇرغۇچى» دېگەن نام بىلەن ئاتاشنى تەشەببۇس قىلىدۇ. لېكىن بىزنىڭ قارىشىمىزچە «تولۇقلىغۇچى» سۆزى بىلەن «تولدۇرغۇچى» سۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا مەنە پەرقى بار دېيىش مۇمكىنچىلىكى يوق.

بىز بۇ ماقالىمىزدا يۇقىرىدىكى ئۈچ خىل كېلىش فورمىسى بىلەن تۈرلىنىپ، پېئىللارغا باغلىنىپ كەلگەن تەركىبلەر ئومۇمەن پېئىللارنىڭ ئورۇن ھالىتىنى بىلدۈرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنى ھالەتلەر قاتارىدا ھېسابلاپ تۈزدۈك.

1. ھالەت خەۋەردىن ئالدىن كېلىدۇ. م:

چۈن جەمالنىڭ جىلۋەسى ئالەمگە سالىدى رۇستەخىز

(نەۋائى)

(جامالىنىڭ جىلۋەسى ئالەمگە قىيامەت سالغانلىقى ئۈچۈن ...)

بىزگە ئول مەھۋەش تىلىۋ كۆڭلى بىرلە يار ئېمەس

(نەۋائى)

(بىزگە ئۇ ئايغا ئوخشاش تىلى ۋە كۆڭلى بىلەن يار ئەمەس)

بەزىدە ھالەت بىلەن خەۋەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلۇپمۇ قالىدۇ.

۳: ئەھلى زوھد ئىچرە نەۋائى تاپمادى مەقسەدغە يول.

(نەۋائى)

(نەۋائى زاھىدلارنىڭ ئىچىدە ئۆزىنىڭ مەقسىدىگە يول تاپالمىدى.)

بىر كۈن ئاھىمدىن ئوشۇل بەدىمىھرى كۆڭلى يۇمشاغاي

(نەۋائى)

(ئۇ مىھرىسىزنىڭ كۆڭلى ئۇرغان ئاھىمدىن بىر كۈنى يۇمشاغاي)

بۇ ئىككى مىسالدا ھالەت بىلەن خەۋەر ئارىسىغا «نەۋائى»، «بەدىمىھرى كۆڭلى» دېگەن ئىككى تەركىبلەر قىستۇرۇلغان.

2. ھالەت خەۋەردىن كېيىن كېلىدۇ. م:

نەۋائى ئەسروك ئېسە سۇبھۇشام تاڭلاماكىم

(نەۋائى)

(نەۋائى كېچە - كۈندۈز مەست بولسا، ئۇنىڭغا ئەجەبلەنمەڭلار)

يۈز بەلا كەلسە چېك ئەمدى چۈ بىر ئىش مەنى ئۈچۈن

(نەۋائى)

(شۇ بىر ئىشنى قىلمىغانلىقى ئۈچۈن يۈز بالا كەلسىمۇ ئەمدى تارتقىن)

بەزىدە خەۋەر بىلەن ھالەتنىڭ ئارىسىغا باشقا جۈملە تەركىبلىرى قىستۇرۇلۇپمۇ كېلىدۇ. م:

ئاتەشىن زوخسار ئىلە كۆيدۈرمە ئېلىنى ئەسروكىم،

(نەۋائى)

(ئوتتەك چىرايىڭ بىلەن ئەلنى ئەمدى ئارتۇق كۆيدۈرمە.)

بۇ مىسرادا خەۋەر بىلەن ھالەت ئارىسىغا «ئەلنى» دېگەن تولدۇرغۇچى قىستۇرۇلغان.

نەيلەين قاندىن كېلۈر زۇلفۇڭ خىيالى باش ئۇرۇپ. (ئاتايى)
 (قانداق قىلاي، چېچىڭنىڭ خىيالى نەلەردىن باش ئۇرۇپ كىرىپ كېلىدىكىن؟)
 بۇ مىسرادا خەۋەر بىلەن ھالەت ئارىسىغا «زۇلفۇڭ خىيالى» دېگەن ئىگە تەركىب قىستۇرۇلۇپ كەلگەن.
 3. (1) ئىككى ھالەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا خەۋەر كېلىدۇ. م:

كۆرگەلى ھۆسنۇڭنى زارۇ مۇپتەلا بولدۇم ساڭا.
 (نەۋائى)

(ھۆسنۇڭنى كۆرگەندىن بىرى ساڭا زار ۋە مۇپتەلا بولدۇم.)
 كى دەست ئامۇز قۇشدىك ئانىسىز ئېرمەس بىر زەمان كۆڭلۈم.
 (نەۋائى)

(مېنىڭ كۆڭلۈم خۇددى قولغا ئۈگىتىلگەن قۇشتەك بىر زامانمۇ ئۇنىڭسىز تۇرالمايدۇ.)
 (2) بەزىدە بىر بېيىتتا ئۇچرايدىغان بىرقانچە ھالەتلەرنى ئورنىغا قاراپ چېچىۋېتىش ئەھۋالى كۆرۈلىدۇ. م:

نەچە كۈندۈركى بىر شوخى ستەمگەر ئىشقى زورىدىن،
 كېچىپمەن ھۆرمەتىمدىن گەرچە ھۆرمەتدارلىغ بىلمەس.
 (ئەرشى)

(بىرقانچە كۈن بولدى. بىر ھۆرمەت قىلغاننى بىلمەيدىغان بىر شوخ زالىمنىڭ ئىشقىنى دەپ ھۆرمىتىمدىن كېچىپتەمەن.)

5. مۇستەقىل تەركىبلەرنىڭ ئورنى

مۇستەقىل تەركىبلەر ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى قاراتما سۆزلەر. يەنە بىرى، ئۈندەش سۆزلەر ئۇلارنىڭ شېئىرىي مىسرالاردىكى ئورنى ئوخشاش بولمايدۇ.

ئۈندەش سۆزلەر

1. ئۈندەش سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىش ئەھۋالى. م:
 ئەفغانكىم، كۆڭلۈم ئالغان دىلبەرىم دىلدارلىغ بىلمەس

(نەۋائى)
 (ۋاي دات، مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئالغان دىلبەرىم كۆڭۈل ئېلىشنى بىلمەيدۇ.)
 ۋاي، يۈزىڭ ۋايكىم، تەركى مۇھەببەت قىلدى يار

(نەۋائى)
 (ۋاي، يۈزىڭ ۋاي، يار مۇھەببەتنى تەرك قىلدى)

2. ئۈندەش سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىش ئەھۋالى. م:
 چۇ باردى، ۋايكىم، نې نەۋئى دۇشۋار ئېركەن بىلدىم.
 (نەۋائى)

(ۋاي، ئۇ كەتكەندە بۇنىڭ نەقەدەر مۈشكۈل ئىكەنلىكىنى بىلدىم.)

3. ئۈندەش سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ ئاخىرىدا كېلىش ئەھۋالى. م:

(...) گرىفتارى قەدى رەئنايۇ گۈلگۈن بۇش مەن ۋەھ ۋەھ (قىلىنىدۇ)

(نەۋائى)

(ۋاي - ۋاي، بىر قەددى رەنا ۋە گۈل رەڭلىك كىيىنگەنگە گرىفتار بۇلۇپ قالدىم.)

قاراتما سۆزلەر

1. قاراتما سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ بېشىدا كېلىش ئەھۋالى. م:

تا، نەۋائى، قىسمەت ئولغان مەينى ئىچمەي چارە يوق،

(نەۋائى)

(ئەي ناۋائى، ماڭا تەقسىم قىلىنغان مەينى ئىچمەي چارە يوق.)

نەۋائى، مەي بىلە كۆڭلۈمگە ئوت سالكىم زەمان ئەھلى

(نەۋائى)

(ئەي ناۋائى، مەي بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈمگە ئوت سالغىن. چۈنكى زامان ئەھلى ...)

2. قاراتما سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ ئوتتۇرىسىدا كېلىش ئەھۋالى. م:

ئىزدەگۈنچە، ئەي كۆڭۈل، ھەردەم دەۋا، دەرد ئىستەگىل.

(نەۋائى)

(ئەي كۆڭۈل، سەن ھەر دائىم داۋا ئىزدەيمەي، دەرد ئىزدە.)

كېتۈر، ئەي ھۇرۋەش ساقى، مەيى كەۋسەر زۇلالىدېك.

(نەۋائى)

(ئەي ھۇرىلەرگە ئوخشايدىغان ساقى، سۈزۈك كەۋسەر سۈيىدەك مەينى كەلتۈرگىن.)

3. قاراتما سۆزلەرنىڭ جۈملىنىڭ ئاخىرىسىدا كېلىش ئەھۋالى. م:

ھۈسنىدىن مېھر غەرەزدۇر، ئەي ئىشقى.

(نەۋائى)

(ئەي ئىشقى، ھۈسنى چىراي شەكلىدىن غەرەز مېھرىدۇر.)

ئول فۇش ئېرمەس سەن كى، ئەي خارىج نەۋا

(نەۋائى)

(ئەي نەغمە - ناۋانى بىلمەيدىغان، ئۇ قۇش سەن ئەمەس.)

6. ھۆكۈم ياردەمچىسى «دۇرۇر، تۇرۇر، دۇر، تۇر»

تۇرغۇن سۆزلەرگە ياكى تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ تۈرلەنگەن شەكىللىرىگە قوشۇلۇپ،

مەزكۇر تۇرغۇن سۆزلەرنى خەۋەرلىك رول ئۆتەيدىغان ھالەتكە كەلتۈرىدۇ. چاغاتاي دەۋرى

نەزمىي ئەسەرلىرىدە، بۇنىڭ قوللىنىش ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە:

(1) قائىدىگە مۇۋاپىق قوللىنىلىشى. م:

ئۆرتەنمەكۈ كۆز، ياشىمى تۆكۈمەكدۇرۇر ئىشىم ئىلىنىدەك تەبىئىيەتتىن

(لۇتقى)

(مېنىڭ ئىشىم كۆيۈش ۋە كۆز يېشىمنى تۆكۈشتۇر.)

تەلىبە قۇشدىكىدۇر نەۋائى كۆڭلى سەۋدا دەشتىدە

(نەۋائى)

(ناۋائىنىڭ كۆڭلى بۇ سەۋدا دەشتىدە خۇددى بىر تەلۋە قۇشۇدە كدۇر.)
 سۇدىن ئۆزگە ئالەمدە يوقتۇر نشان

(نزارى)

(ئالەمدە سۇدىن باشقا ھېچنەرسە كۆرۈنمەيدۇ)

بۇلبۇل بولۇشۇم ئول گۈلى خەندانىڭ ئۈچۈندۇر

(گۇمنام)

(مېنىڭ بۇلبۇل بولغانلىقىم مېنىڭ ئۇ كۈلۈپ تۇرغان گۈلۈڭ ئۈچۈندۇر.)
 دىلرەبالار ئىچرە ھەردەم كۆزگە باقماق نېدۇرۇر

(نەۋائى)

(دىلنى تارتىدىغانلارنىڭ ئىچىدە كۆزگە قاراش نېمە ئۈچۈندۇر.)

(2) بەزى ھاللاردا بۇ ھۆكۈم ياردەمچىسى خەۋەرلىك رول ئوينايدىغان تۇرغۇن

سۆزلەرگە قوشۇلماي، شېئىرىيەت زۆرۈرىيىتىدىن جۈملىنىڭ باشقا تەركىبلىرىگە قوشۇلغان بولىدۇ. م:

كۆكرەكىمدۇر سۇبھىنىڭ پىراھەنىدىن چاكرەك.

(نەۋائى)

(مېنىڭ كۆكرىكىم سەھەرنىڭ ئېتىكىدىنمۇ چاك - چاك بولۇپ كەتتى.)

ئەي زەلىلى، كېچە كۈندۈزدۇر ئىشىم دىۋانەلىغ

(زەلىلى)

(ئەي زەلىلى، مېنىڭ كېچە - كۈندۈز قىلىدىغان ئىشىم دىۋانلىق.)

گۈللارنى ئېل ئىلكىدە جانۇ تەنمىدۇر خارىدە.

(گۇمنام)

(ئۇنىڭ گۈللىرى خەقنىڭ قولىدا، تىكىنى مېنىڭ جېنىمدا)

ھۈشمەندۇ دەردمەندۇ مەردۇ زەندۇرلەب چۇقەند

(گۇمنام)

(ھوشلۇقلىرى بولسۇن، دەردلىكلىرى بولسۇن، ئەرلىرى، ئاياللىرى بولسۇن

ھەممىسىنىڭ لەۋلىرى قەندە كدۇر.)

7. ياردەمچى پېئىللارنىڭ ئورنى

1. «بول -» ياكى «ئول -» پېئىلى

بۇ پېئىل چاغاتاي تىلى دەۋرىدە مۇشۇنداق ئىككى ۋارىيانتتا قوللىنىلغان. ئادەتتە مۇستەقىل مەنە ئاڭلاتقاندىن سىرت تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ئۇلارنى پېئىلغا ئايلاندۇرىدۇ ۋە جۈملىدە خەۋەرلىك رول ئۆتەيدۇ. نەزمىي ئەسەرلەردە بۇ ياردەمچى پېئىلنىڭ ھەرخىل رايلىق شەكىللىرى نورمال ھالەتتە تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن قوشۇلسىمۇ، شېئىرىيەت ئالاھىدىلىكى سەۋەبىدىن تۇرغۇن سۆزلەردىن ئالدىن كېلىش ئەھۋاللىرىمۇ خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ. م:

گۈلئۇزارىم كىشۋەرى ھۇسىن ئىچرە بولدى پادىشاھ

(نەۋائى)

(مېنىڭ گۈل يۈزلۈكۈم ھۆسۈن مەملىكىتىدە پادىشاھ بولدى.)

كۆرمەدۈك زەخمىكى تېگكەن سارى بولغاي چاكىرەك

(نەۋائى)

(تېخ تەككەنسېرى چاك بولۇپ كەتكەن بىر زەخمىنى كۆرمىدۇق.)

شەبستانىدا ئەنجۈم مەھرەمۇ كۈن بولغاي مەھرۇم

(نەۋائى)

(سېنىڭ كېچەڭدە كۈن مەھرۇم يۇلتۇزلار ساڭا ھەمراھ بولغانلىقتىن ...)

جام ئولۇر گېتىنىدا جەمشىد ئانى ئىچكەن گەدا

(نەۋائى)

(ئۇ جام جەمشىتنىڭ جامىدەك دۇنيانى كۆرسىتىدىغان بولىدۇ.)

چۈنكى زۇلفۇڭ بۇيىدىن كۆڭلۈم بولوبدۇر مۇشكدار

(گۈمناڧ)

(چۈنكى چېچىڭنىڭ پۇرىقى بىلەن مېنىڭ كۆڭلۈم خۇش پۇراقلىق بولۇپتۇ.)

جۇ ئەفسۇنۇڭ ئولماس سېنىڭ سېھرۇۋار

(نەزارى)

(سېنىڭ ئەفسۇنۇڭ سېھرى قىلالمايدۇ.)

سۈنبۈلۈڭ دىلبەندۇ خەندىن غۇنچەڭ ئولمىش دىلگۇشاي

(نەۋائى)

(سېنىڭ سۈنبۈلۈڭ دىلنى كۆڭۈلنى باغلايدۇ. كۈلۈپ تۇرغان غۇنچىلىرىڭ دىلنى

ئاچىدۇ.)

ئىكۈلەن بولۇپ تەخت ئۈزە ھەمىنىشىن

(ئاياز)

(ئىككەيلەن تەختتە بىللە ئولتۇرىمىز...)

بۇ فانى دەير ئارا گەر شادلىق ئىستەر ئېسەڭ، بولغىل

گەدالىق نانغە خۇرسەندۇ بولما شەھغە ھاجەتمەند.

(نەۋائى)

(بۇ فانى دۇنيادا شادلىق ئىزدەيمەن دېسەڭ، گادايلىقنىڭ نېنىغا خۇشال بول، پادشاھقا

ھاجەتمەن بولما.)

2. ياردەمچى پېئىلمۇ يۇقىرىدىكى پېئىلغا ئوخشاش رول ئوينايدۇ. نەزمىي ئەسەرلەردە

پېئىلغا ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن ئۆزى قوشۇلىدىغان تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئالدىدا كېلىشى

مۇمكىن. م:

قىلماغىل ئۆز گە خىيال ئۇشبۇ خىيالىڭ بارىدا.

(ئۈبەيدى)

(مۇشۇ خىيالىڭ بار ۋاقتىدا باشقا خىيالىنى قىلما.)

ماڭا قىلدى بۇ نۇكتە پەردازلىق.

(نەزارى)

(ماڭا بۇ ياخشى سۆزلەرنى ئېيتتى.)

كۆكسۈم ئاچتىم ھەر تەرەف قىلدى گۇمان ئول تىغلىكىم.

(نەۋائى)

(كۆكسۈمنى ئېچىۋېدىم ئۇ بالىلار شۇنداق دەپ خىيال قىلدى ...)

قىلغىل تەرەھھوم، ئەيلەپ شەفائەت.

(موللا بلال)

(ماڭا بىر شاپائەت قىلىپ رەھىم قىلغىن.)
بەزى ھاللاردا تۇرغۇن سۆز بىلەن بۇ پېئىل ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر قوشۇلۇپ قېلىشى

مۇمكىن. م:

قىلىپ بىر قۇش ئانداغ نەۋا سازلىق.

(ننزارى)

(بىر قۇش شۇنداق سايراپ كەتتى.)

قىلاي سىزنى دۇنيا بىلە سەرفەراز.

(ننزارى)

(مال دۇنيا بىلەن قەددىڭىزنى كۆتۈرۈپ قويماي)

ئۆرتەپ ئەي ھىجران مېنى دۇدۇمنى قىل كويىدا مىخ.

(نەۋائى)

(ئەي ھىجران مېنى كۆيدۈر ۋە تۇتۇنۇمنى ئۇنىڭ كۆچىسىدا بۇلۇت قىلغىن.)

مەي مېنى قىلدى رىيائى پارسالىغىدىن خەلاس

(نەۋائى)

(مەي مېنى ساختا تەقۋادارلىقتىن خەلاس قىلدى.)

3. «ئەيلە» ياردەمچى پېئىلنىڭ قوللىنىلىشى ۋە سۆز ياساش رولى «قىل - قىلى» پېئىلى بىلەن ئوخشاش، نەزمىي ئەسەرلەردە ئۆزى قوشۇلىدىغان تۇرغۇن سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىشى ۋە ئارلىققا بەزى تەركىبلەر كىرىپ قېلىشى مۇمكىن. م:

ئىشق دەشتى مورىدىن ئەيلەر ھەزىمەت ئەژدەھا

(نەۋائى)

ئىشقىڭنىڭ دەشتىدىكى چۈمۈلىدىن ئەجدىھامۇ قورقىدۇ.

ھەمە قوزغالىپ ئەيلەدى ماجەرا

(ننزارى)

(ھەممىسى قوزغىلىپ ماجەرا قىلىشتى.)

كىم ئۈچ ئايلىق ئەيلەپ ياراغ ئېل بارى

(ئاياز)

(ھەممە خەلق ئۈچ ئايلىق تەييارگەرلىك قىلىشتى.)

ئويناي - ئويناي ئەيلەدىڭ كۇفر ئىلە دىنىمنى بەدەل.

(نەۋائى)

(ئويناپ - ئويناپ دىنىمنى كۇفرلىق بىلەن ئالماشتۇرۇۋەتتىڭ.)

ئەيلەرەم لەيلەۋەشمە ئانى مەجنۇنئۆار خەرج

(نەۋائى)

(ئۇنى لەيلەگە ئوخشايدىغان يارىمغا خۇددى مەجنۇندەك سەرپ قىلىۋېتىمەن.)

ۋەھكە ئەيلەي ئالماغۇم بىختىيار ئەفغاننى ھىفز.

(نەۋائى)

(ۋاي، پىغانىمنى ئىختىيارسىز يوشۇرالمىمەن.)

(مەن پىغانىمنى پەقەت ئىختىيارسىز يوشۇرالمىمەن.)

ششلادى ئىشقى ئەيلەمەككە ئاتەشنى گۈلدىن كەباب
(نەۋائى)

ئىشقى ئوتلۇق گۈلدىن كاۋاب قىلىشقا زىققا ئۆتكۈزدى.)
ئەيلەمەس تۈتى تەكەللۇم شەككەرىستاندىن جۇدا.

(نەۋائى)

(ئەگەر تۈتى شېكەرلىكىدىن جۇدا بولۇپ قالسا، سۆز قىلالمايدۇ.)
فىغانكى، ھەجر دە ئەيلەپ ئۆكۈش ئەلەم بىزگە.

(نەۋائى)

(ئۇ ئايرىلىپ كېتىپ بىزگە ناھايىتى نۇرغۇن ئەلەم قىلدى.)

4. «ئېت -» ياردەمچى پېئىلنىڭ سۆز ياساش رولى ۋە جۈملىدە قوللىنىلىشى
«قىل -» ئەيلە -» پېئىللىرى بىلەن ئوخشاش، نەزمىي ئەسەرلەردە نورمال ھالەتتە
قوللىنىلغاندىن باشقا ئۆزى قوشۇلدىغان تۇرغۇن سۆزدىن ئالدىن كېلىشى مۇمكىن. م:

تەۋاچىلار ئېتتى رەۋان ھەر سارى

(ئاياز)

(جاكارچىلار ھەر تەرەپكە ماڭدى.)

5. «ئەر -» ئېر -» پېئىلى ئەسلىدە مۇستەقىل پېئىل بولسىمۇ، چاغاتاي تىلى دەۋرىدە
ياردەمچى پېئىلغا ئايلىنىپ كەتكەن. بۇ پېئىلنىڭ ھەر خىل تۈرلەنگەن شەكىللىرى ئەگەر
باشقا پېئىللارنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلسا ئومۇمەن تۈس كاتېگورىيىسىگە مەنسۇپ بولىدۇ ۋە
جۈملىدە خەۋەرلىك رول ئوينايدۇ. جۈملىنىڭ ھەرقانداق ئورنىدا كېلىشى مۇمكىن. م:

نە سۆزنى دېپ ئېردىكى ئول دىلرەبا.

(نزارى)

(ئۇ دىلرەبا قايسى سۆزنى دېۋىدىكى)

قۇتۇلۇر ئېردىم بۇ غەمدىن ئول دىلئارامىم كۆرۈپ

(موللا بىلال)

(ئۇ دىلەمنىڭ ئارامىنى كۆرسەم بۇ غەمدىن قۇتۇلغان بولاتتىم)

ئەجەل فىراقنىڭ ئىلە ئۆلتۈرۈر ئېرمىش ئۆچەشىپ

(نەۋائى)

(ئەجەل سېنىڭ فىراقنىڭ بىلەن ئۆچەكشىپ مېنى ئۆلتۈرىدىغان بوپتۇ.)

قىلغاي ئېردى تۇرغە خىدمەت چۈن سېنى مېھمان كورۇپ

(موللا بىلال)

(سېنى مېھمان كۆرۈپ ھەرخىل خىزمەتلەرنى قىلغان بولاتتى.)

قىلماغاي ئېردى كۆزۈم ئانى تەماش، كاشكى

(نەۋائى)

(مېنىڭ كۆزۈم ئۇنى تاماش قىلمىسا بولاتتى.)

ھۈسن ئەنجۈمەنى ئىچرە يۈزىن كۆرمەشىپ ئېردىم

(نەۋائى)

(ھۈسن يىغىلىشىدا ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرمىگەن ئىدىم)

پارساۋەش دىلستانىم بولغان ئېرمىش بادەنۇش

(نەۋائى)

(مېنىڭ ئۇ دىلەمنى تارتىدىغان تەقۋادارىم مەي ئىچىدىغان بۇلۇپ قاپتۇدەك.)

ئەگەر تۇرغۇن سۆزلەردىن كېيىن قوشۇلسا، مەزكۇر تۇرغۇن سۆزلەرنى پېئىلغا

ئايلىنىدۇرىدۇ. لېكىن نەزمىي ئەسەرلەردە تۇرغۇن سۆزلەردىن ئالدىن قوشۇلۇشى، ئارىسىغا باشقا تەركىبلەر قىستۇرۇلۇپ قېلىشى مۇمكىن. م:

(1) ئېرۇر

كۆيدۈرۈر ئەلبەتتە ھەر دارۈكى ئېرۇر سۈدەند
(نەۋائى)

(ھەرقانداق پايدىلىق دورا كۆيدۈرىدۇ.)
فەلەك باغرى گۇمان ئېتىكىم ئېرۇر خۇنبار مەن ياڭلىغ
(گۇمنام)

(فەلەكنىڭ باغرىنى مېنىڭ باغرىمغا ئوخشاش قان ياغدۇرىۋاتىدۇ دەپ ئويلا)
دەرد ئەھلىغە ئۇچماقدىن ئېرۇر بەس تامۇغ ئەۋلا
(نەۋائى)

(دەرتىمەن ئادەملەرگە جەننەتكە نىسبەتەن دوزاق مۇۋاپىقدۇر.)
ئېرۇر بەدخۇلۇق ئەتسەك ئەسب بەدخۇ
(مۇھەممەت تۆمۈرى)

(خۇيۇڭ يامان بولسا، ئېتىڭمۇ بەدخۇي بولىدۇ.)
(2) ئېردى، ئېدى

بۇ ۋادى ئېدى ئانچە مېھنەتسەرا
(ننزارى)

(بۇ ۋادى ناھايىتى جاپا - مۇشەققەتلىك ئىدى.)
كى يايلاقتا مالى ئېدى بېھساب
(ننزارى)

(يايلاقتا مېلى ھېساپسىز ئىدى)

(3) ئېرمەس، ئېمەس

بىز ئېمەس جەننەت تەلەپ نې ۋەجھىدىن شاد ئولمالى
(گۇمنام)

(بىز جەننەتنى تەلەپ قىلىدىغانلار ئېمەس، نېمىشكە خۇشال بولمايلى...)
گەھ تۇتۇلسا، گەھ ئاچىلسا كۆڭلۈم ئېرمەس ئەيبكىم
(نەۋائى)

(مېنىڭ كۆڭلۈم بەزىدە تۇتۇلسا، بەزىدە ئېچىلسا ئەيب ئەمەس.)
ئېمەس خىلۋەتنىشىنلەرگە تەماشايى چەمەن ھاجەت
(نەۋائى)

(خىلۋەتتە ئولتۇرغان كىشىلەرگە چەمەننى تاماشا قىلىشنىڭ ھاجىتى يوقتۇر.)
كىم دەۋا تاپماق ئېمەستۇر مۇمكىن، ئولماي دەردەند
(نەۋائى)

(دەرتىمەن بولماستىن، داۋا تېپىش مۇمكىن ئەمەس)

8. چاغاتاي تىلىدىكى نەزمىي ئەسەرلەردە ۋەزىن ئېھتىياجى بىلەن سۆز - ئىبارىلەرنىڭ مىسرالاردىكى ئورۇنلىرىنى ئالماشتۇرىدىغان بەزى قوشۇمچىلارنىمۇ ئالاھىدە بىرخىل ھۈنەر بىلەن ئىشلەتكەن ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. م:

جەمالىڭ ۋەسفىنى قىلدىم چەمەندە،

قىزاردى گۈل ئۇياتتىن، ئەنجۈمەندە.

(ئاتايى)

(سورۇندا چىرايىڭنىڭ سۈپىتىنى قىلىۋىدىم چىمەنلىكتىكى گۈللەرنىڭ ئىزا تارتقانلىقتىن يۈزلىرى قىزىرىپ كەتتى.)
 بۇنىڭدا «چەمەندە» دېگەن سۆز «ئەنجۈمەندە» نىڭ ئورنىغا ئالماشتۇرۇلغان.
 كەتمەگەي ئۆلسەم ئاتايدەك بويۇڭ سەرۋ ئۈچۈن
 تا قىيامەت سايدى رەھمەت مەزارىمدىن يىراق.
 (ئاتايى)

(مدن ئاتايى سەرۋىدەك بويۇڭ ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەم، رەھمەت سايىسى تا قىيامەتكىچە مازىرىمدىن كەتمەگەي.)
 بۇ نەزمىدە «ئاتايدەك» دېگەن سۆزدىكى «دەك» ئەسلىدە «سەرۋ» غا ئۆلىنىشقا تېگىشلىك. لېكىن ۋەزىن تەلىپىگە ئاساسەن «ئاتايى» غا ئۆلانغان.
 نەۋائى كۆزلەرنىڭ مەردۇمىدىن جەۋرى قان توكتى
 (نەۋائى)

(نەۋائىنىڭ كۆزلىرى ئۇنىڭ كۆز قارىچۇقلىرىنىڭ جەبرىدىن قان توكتى.)
 بۇ نەزمىدە «مەردۇمىدىن» دېگەن سۆزدىكى «دىن» ئەسلىدە «جەۋرى» غا ئۆلىنىشقا تېگىشلىك، «كۆزلەرنىڭ» دېگەن سۆزدىكى «نىڭ»، «مەردۇم» سۆزىگە ئۆلىنىشقا تېگىشلىك ئىدى. لېكىن ۋەزىن تەلىپىگە ئاساسەن ئۇلارنىڭ ئورۇنلىرى يۆتكەلگەن.

ئاخىرقى سۆز

بۇ مېنىڭ ئۈنۋېرسىتېتنى پۈتتۈرۈش ئۈچۈن يازغان دېسرتاتسىيە ماقالەم ئىدى. چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان نەزمىي ئەسەرلەرنىڭ تىل ئالاھىدىلىكى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان تەتقىقاتتا ھېچقانچە پايدىلىنىش رولى بولمىغاندىمۇ، تەتقىدى كۆزىتىلىش ئارقىسىدا پايدىلىق ماقالىلارنىڭ يېزىلىشىغا ۋە شۇ ئارقىلىق بۇ ساھەدىكى تەتقىقاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ئۈچۈن ئاز - تولا ئەھمىيىتى بولۇپ قالار دېگەن ئۈمىدە بۇ يەردە ئېلان قىلدىم.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- ① «تىل ۋە تەرجىمە» ژۇرنىلى 1996 - يىللىق 4 - ساندىكى ئىبراھىم مۇتتى «شېئىر تىلى توغرىسىدا».
- ② «چاغاتاي تىلى»، ئەركىن ئابدۇرېھىم، 1986 - يىل قەشقەر.
- ③ نەۋائى غەزەللىرى.
- ④ گۈمناڭ غەزەللىرى.
- ⑤ لۇتقى غەزەللىرى.
- ⑥ زەلىلى غەزەللىرى.
- ⑦ نىزارى غەزەللىرى.
- ⑧ موللا بىلال غەزەللىرى.
- ⑨ ئاتايى غەزەللىرى.
- ⑩ ئايازنىڭ «جەھاننامە».
- ⑪ بابۇر غەزەللىرى.
- ⑫ ئەرشى غەزەللىرى.
- ⑬ ئۆبەيدى غەزەللىرى.
- ⑭ مۇھەممەت تۆمۈرى «كەلىلە ۋە دېمەنە».

گۈلەمخان

ئىبراھىم نورۇز

(ئالتە پەردىلىك سەھنە كىتابى)

تۆتىنچى پەردە

سەھنە: دەريا بويىدىكى ئورمان-لىق، ئەتراپ ھەممە دەرەخزارلىق، تۆردىكى بىر بۇلۇڭدا ئېگىز يارنىڭ بىر ئۇچى ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. سەھنە ئوتتۇرىسى بىر ئاز بوش سەينا بولۇپ ياپ-يېشىل چىمەنلىك.

سەھنىنىڭ بىر تەرىپىدە دەريا، ئىككىنچى تەرىپىدە سازلىق ھەم قارا سۇ بارلىقىنى سۆزدە بىلدۈرۈپ ئۆتىدۇ.

تازا كۈز پەسلى، دەرەخ يوپۇرماقلىرى ئارىسىدا ئارىلاپ سارغايغانلىرى كۆزگە چېلىقىپ تۇرىدۇ. ھاۋا ئوچۇق، ئەتراپ جىمجىت، بىر خىل مۇڭلۇق مۇزىكا ئوينىلىپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

سازلىق تەرەپتىن ھەربىرسى بىردىن تاياق تايىنىپ سۇلتان، گۈلەمخان، ئەھمەت، زىنەلباقى چىقىشىپ كېلىدۇ.

زىنەل: (توختاپ ئەتراپقا قاراپ) مانا، بۇ جايىنى «ئوغرى ياتقان» دەپ ئاتايدۇ.

ئەھمەت: (بۇرۇلۇپ قاراپ) نېمە ئۈچۈن شۇنداق ئاتالغان.

زىنەل: مۇشۇ يېقىن ئۆتمۈشتە بۇ جايىنى ماكان تۇتۇپ ئالغان بىر ئوغرى قولغا چۈشۈپ زىندانغا قامالغان ئىكەن.

سۇلتان: ياخشىمۇ جاي ئىكەن،

بىراق بىزمۇ تۇتۇلۇپ قالمىساق. گۈلەم: (سۆزگە قۇلاق سالمايلا) ئۇھ، ھېرىپ كەتتىما (ئولتۇرىدۇ) ئەھمەت: ياق، ئانداق دېمە، مانا گۈلەمخانمۇ ھېرىپ قاپتۇ، قېنى بىر ئاز دەم ئالايلى. (ئولتۇرىدۇ)

زىنەل: ئەلۋەتتە دەم ئالماي بولمايدۇ (ئولتۇرىشىدۇ) - ھەممە «ئۇھ» دەپ ئېغىنىشىدۇ، زىنەل ئۆزى چىققان تەرەپتە بىر نەرسىنى كۆرۈپ تىكىلىپ قاراپ قالىدۇ.

گۈلەم: (زىنەلگە تىكىلىپ قاراپ تەشۋىشلەنگەن ھالدا) ۋىيەي، نېمە كۆرۈۋاتىسىز؟ (تۈرۈپ كېتىدۇ، ھەممە تۇرىدۇ)

زىنەل: قورقماڭ، قورقماڭ (قول ئىشارىسى بىلەن) ئاۋۇ قارا سۇغا قاراڭ (باشقىلارمۇ قارىشىدۇ)

گۈلەم: (ئىلدام قاراپ ئەتراپنى ئىزدىگەن ھالدا) ھېچنەرسىنى كۆرەلمەيۋاتىمەن.

زىنەل: سۇدا ئۈزۈپ يۈرگەنلەرنى كۆرمىدىڭىزمۇ؟

گۈلەم: ھە، ئۇ ئۆردەكقۇ.

زىنەل: ھە، بىرسى كەررەڭ.

ئەھمەت: (روھلانغان ھالدا)

ئۆزەم كۆچۈرۈپ ئاپىرىپ قويغان.
 زىنەل: بولدى، بولدى. ئۇ ياخشى
 ئادەم، ئەمەس مەسلىھەتتىمىز پىشتى.
 دەرياغا بەيبەزە باغلاپ سۇ بىلەن كېتىمىز.
 ئۆزەم جايلاشتۇرۇپ قويۇپ كېلىمەن.
 ئەھمەت: مەنمۇ بارىمەن.

زىنەل: ياق، سەن بارالمايسەن،
 ھازىر سېنىڭمۇ پېشىڭدا خېلە جىق ئوت
 كۆيۈپ تۇرىدۇ. قېنى، تۇر ئۇخا، مەن
 مەلىگە بېرىپ چوت ۋە باشقا كېرەكلىك
 نەرسىلەرنى ئېلىپ كەلگىچە سەن دەريا
 بويىدا ياخشىراق بىر ئورۇن كۆرۈپ ھەم
 بەيبەزىگە لايىق ياغاچ بىر نېمىلەرنى كۆرۈپ
 تۇرغىن.

گۈلەم: بىزچۇ.
 زىنەل: سىلەر بىرئاز كۆز يۈمۈپ
 ئارام ئېلىڭلار، كېچىدە ماڭمىز. سۇنىڭ
 خەتەرلىكلىكىنى بىلىسىلەر، ئۇخلاپ
 قېلىشقا بولمايدۇ. (ئەھمەتكە) قېنى يۈر
 (ئورنىدىن تۇرىدۇ، ئەھمەتمۇ) بولىدۇ
 ماڭايلى، خەير دېيىشىپ ئىككىسى ئىككى
 تەرەپكە چىقىپ كېتىشىدۇ. گۈلەم، سۇلتان
 بىر - بىرسىگە ئىللىق قارشىپ سۆز
 تاپالماي تۇرۇشۇپ قالىدۇ.

گۈلەم: (بىر نەرسە ئېسىگە
 گەلگەندەك ئىلدام يېنىدىن ھۆل ياغلىقنى
 چىقىرىپ) راستلا، مۇنۇ قول رومىلىڭىزنى
 يېيىپ قويايمۇ (دەس تۇرۇپ بىر شاخقا
 يايىدۇ ھەم ئەسنەپ كېرىلىدۇ)

سۇلتان: ھە، ھە، ئۇنىڭمۇ ياخشى
 قىلىدىڭىز، ئەمدى بىرئاز ئۇخلاۋېلىڭ،
 كېچىلەپ سۇدا ماڭساق يەنە ئۇخلايمىسىز.
 گۈلەم: (يېنىپ سۇلتانغا يېقىنلى-
 شىپ) سىزچۇ.
 سۇلتان: مەنمۇ ئۇخلايمەن، يې-
 تىڭ. (ئىخنىدايدۇ)

گۈلەم: خوپ ئۇخلايلى (سۇلتانغا
 قارشى ياتىدۇ دەرەخ ئارىسىدا بىر - بىرىگە
 قارشىپ يېتىپ ئۇخلاپ قالىدۇ)
 مۇزىكا كۈچىيىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن
 تۆردىكى يار ئۈستىگە بىر كىشى چىقىپ ھەر

قاراڭلار، بۇلار نېمە دېگەن ئىدىكىن
 ئوينىشىدۇ ھە (سۇلتانغا قارايدۇ)
 سۇلتان: ئىخ، جانىۋارلار،
 ئوينانڭلار - ئوينانڭلار! (بىر ئاز خىيالدىن
 كېيىن) كېلەر ... بىزگىمۇ شۇنداق
 ئىدىكىن كۈنلەر كېلەر ... ئەنە شۇ چاغدا
 بىزمۇ سىلەردەك ئويناپ - كۈلىشىمىز.
 مۇزىكا ئۆزگىرىدۇ. X X
 (ئاھاڭغا) زىنەل خىيالدىن ئاستا باش
 كۆتۈرۈپ ناخشا ئېيتىدۇ:

ئۆردەك بىلەن كەررەكنىڭ،
 سۇ چېچىشقىنى خوبدۇر.
 ئاشىق بىلەن مەشۇقنىڭ،
 يول تېپىشقىنى خوبدۇر.
 گۈللەر ئاچىلىپ تۇرسا،
 بۇلبۇل سايرىشىپ تۇرسا.
 ئاشىق بىلەن مەشۇقلار،
 دائىم بىرلىشىپ تۇرسا.
 (سۇلتان، ئەھمەت خىيالدا) ناخشا

توختىشىغا
 گۈلەم: ۋىيەي، ناخشىغا ئۈستىكەن-
 دىلا (زوقى بىلەن قارايدۇ)
 سۇلتان: (ئاستا باش كۆتۈرۈپ)
 ناخشىغا ئەمەس، قوشاققادەك، قوشىقىغا
 چۈشەنگەنسۇز.

گۈلەم: ھە، چۈشەنمەي.
 ئەھمەت: بۇنى يادلاپ ئېلىشىمىز
 كېرەك.

زىنەل: قويۇڭلار، ئەمدى ۋاقتىنى
 بوش ئۆتكۈزمەيلى، ھە، سۇلتان ئەمدى
 قەيەرگە بېرىشنى ئويلاپ تۇرسەن، بۇ ئارا
 كۈن ئالالمايسەنغۇ.
 سۇلتان: كۈرەگە كەتسەم دەيمەن،
 بۇلار ئۇ يەرگە بېرىپ مۇنداق زورلۇق
 قىلالمايدۇ.

ئەھمەت: تونۇشلۇرۇڭ يوقتە.
 سۇلتان: بار، مېنى بۇلتۇرلا بۇلار
 يۇرتتىن قوغلاپ چىقارغاندا شۇ يەردە بىر
 تۆمۈرچىگە ئىشلىدىمغۇ.
 زىنەل، ئەھمەت: ھە، ھە.
 سۇلتان: مانا شۇ ھازىر كۈرەدە،

لوزۇڭ: تاياقنى تاشلاپ تاق تۇرغىن، بىز سېنى مۇبارەكلەپ كەلدۇق. سۇلتان: (يىرگىنىش بىلەن) رەھمەت!

لوزۇڭ: (يايغا) بۇلارغا ئەكەلگەن تۆھپىنى تەقدىم قىل! يايى: خوپ (كويزىنى ئېلىپ سۇلتانغا يېقىنلىشىدۇ).

سۇلتان: (قەددىنى رۇسلاپ) قايت، مەن ئانداق تۆھپىنى قوبۇل قىلالمايمەن.

لوزۇڭ: ئوھوي، تېخى خېلە غەيرىتىڭ بار كۆرۈنىدۇ. گۈلەم ئويغىنىپ، ئەتراپقا قاراپ، دەس تۇرۇپ، كۆزىنى ئۆگىلاپ بۇلارغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ. (ھەممىنىڭ دىققىتى بۇنىڭغا كۆچىدۇ)

لوزۇڭ: (كۈلۈمسىرەپ) ياخشى ئۇخلاپسىزمۇ؟

گۈلەم: (يىرگىنىش بىلەن قاراپ قويۇپ، ئىمىنغا يېقىنلىشىپ بىر ئاز يېلىنغان ھالدا) ئىمىن ئاخۇن ئاكا، سىلى بىزنىڭ ئاتىمىزغۇ، بىزگە ئوخشاشلا ئوغۇل - قىزلىرى بارغۇ، شۇلارنى كۆز ئالدىلىرىغا كەلتۈرۈپ بىزگىمۇ رەھمى قىلساڭلار بولمامدۇ. (ئىمىن تەتۈر قارىۋالىدۇ)

سۇلتان: گۈلەمخان، قۇش يېڭىلسا تورغا چۈشەر، ئەر يېڭىلسا قولغا دەپ بىز ئۆزىمىز يېڭىلدۇق، يېلىنماڭ، ئىشتىنىڭ ئاغزىغا چۈشكەن توشقاننىڭ زارلىنىشى پايدىسىز.

ئىمىن: (ئىلدام بۇرۇلۇپ) ھەي ناكەس، بايقاپ سۆزلە.

لوزۇڭ: تۆت بۇ ئەبلەخنى! ھۈجۇم باشلىنىدۇ، سۇلتان تاياق بىلەن ھەممىگە جاۋاب قايتۇرۇپ تۇرىدۇ. 2 - يايى ھەم قىلىچىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ رەسمىي قىلىشۋازلىق بولىدۇ. سۇلتان تاياق بىلەن ھەر ئىككىسىنى قايتۇرۇپ تۇرۇپ، ئاخىر بىرسىنىڭ قىلىچىنى ئۇرۇپ چۈشۈرۈۋېتىدۇ.

ئىمىن: ھوي، ھوي، تۇتۇڭلار!

تەرەپكە قاراشقا باشلايدۇ. يەنە بىر كىشى چىقىپ: ھە، ئەللىك بېشى بىر نەرسە كۆرۈنەي دەمدۇ دەپ يېقىنلىشىدۇ.

ئەللىك بېشى: ھېچنەرسە كۆرەلمەيۋاتىمەن.

2 - كىشى: (سېنىچىلاپ قاراپ ياغلىققا كۆزى چۈشىدۇ) قاراڭ (قولى بىلەن كۆرسىتىپ) ئاۋۇ... شاختىكى نېمە، كۆرۈۋاتامسىز؟

ئەللىك بېشى: ھە، ئۇ بىر لاتىغۇ، بىرگە ئادەم كېرەكتە.

2 - كىشى: ئاشۇنى ئادەم يايىمسا ئۆزى ئۈنۈپ چىقمايدۇ - دە، يۈرۈڭ، بېرىپ كۆرەيلى. (ياردىن يېنىپ ياغلىققا قاراپ قويۇپ چۈشۈپ كېتىدۇ)

مۇزىكا كۈچىيىدۇ (دەھشەتلىك ئاھاڭغا) گۈلەم پات - پات چۆچۈپ، سۇلتان مىدىراپ قويدۇ. بىر ئازدىن كېيىن، بىر يايى كىرىپ، بۇلارنى كۆرۈش بىلەن ئارتقا قاراپ «ماڭ!» دېگەن قول ئىشارىسى.

لوزۇڭ باشلىق ئىمىن، ئەللىك بېشى يەنە بىر يايى ئېھتىيات بىلەن كىرىپ ياتقانلارنى ئايلىنىپ قاپسايدۇ، بىر يايى قىلىچىنى يالىڭاچلاپ تۇرىدۇ.

لوزۇڭ: (كۈلۈمسىرەپ) بەك ھارغان كۆرۈنىدۇ. (2 - يايغا) سەن كويزىنى تەييارلا.

يايى: خوپ. (قوينىدىن كويزىنى چىقىرىدۇ)

لوزۇڭ: ئاۋۋال ئەرنى ئويغىتىڭ. لارا!

ئەللىك بېشى: (سۇلتاننى نوقۇپ) ھەي، ھەي تۇر! سۇلتان ئىنجىقلاپ كۆز ئاچمايلا 2 - ياققا ئۆرۈلىدۇ.

ئىمىن: پاھ، ئانا قارىنىدا ياتقانداك يېتىپتۇ - دە، (كۈلكە) سۇلتان چۆچۈپ ئويغىنىپ ئەتراپقا قاراپ دەس تۇرۇپ يەردىكى تاياقنى ئېلىپ تايىنىپ قاراپ تۇرىدۇ.

لوزۇڭ: (غەررە كۈلكىسى بىلەن) ھە يىگىت، قېرىپ قالدىڭمۇ؟ سۇلتان يىرگىنىش بىلەن قاراپ تۇرىدۇ.

قاراچىغا ئالدۇردۇم .
 گۈلەم ئىلدام ياغلىققا قاراپ
 گۇناھكارلارچە باش ئېگىپ يەرگە قاراپ
 تۇرىدۇ .

سۇلتان:

ئەمدى مېنى كەتتى دەپ،
 ئەگمە ئەسلا باشىڭنى .
 يىغلىما ھەم ئاھ ئۇرۇپ،
 تۆكمە قەترە ياشىڭنى .

گۈلەم:

كۆزۈم تويسا تويغاندۇ،
 كۆڭلۈم تويمىدى يارغا .
 يات قولغا چۈشكەندىن،
 ئېسىلىپ ئۆلەي دارغا .

لوزۇڭ: (ئىشنى تۈگىتىپ)
 بولدى، كاكىراشما (باشقىلارغا) بولۇڭلار،
 ھايداڭلار!

ئىمىن: قەيەرگە ئاپىرىمىز
 تەخسىر .

لوزۇڭ: مەلىگە .

ئىمىن: ھەممىسىنىما؟

لوزۇڭ: (ئەجەبلەنگەن ھالدا قاراپ
 قالىدۇ .)

ئىمىن: مەنچە بولسا، سۇلتاننى
 مۇشۇ يەردىلا شەھەرگە ھايدىساق، بۇنى
 مەلىدە بىر قانچىلار كۆرمىدى . ئەگەر
 كۆرۈپ قالسا يەنە چاتاق چىقارمىكىن .

لوزۇڭ: ئەھمەدنىچۇ؟

ئىمىن: بۇنى باي بىلەن ھاشىم
 كۆرگىنى ياخشى .

لوزۇڭ: بولىدۇ، قېنى ماڭايلى،
 مۇنۇنى شەھەرگە ئېلىپ بار .

ئىمىن: جاڭگالدىن چىققۇچە
 ئەللىك بېشى بىللە بارسۇن، قېنى
 ماڭايلى!

بىر يايى بىلەن ئەللىك بېشى سۇلتاننى
 ئايرىپ مېڭىشقا باشلايدۇ .

لوزۇڭ: (بۇلارغا قاراپ) ئەللىك
 بېشىنى ئويماي بايتۇقايدىن قايتۇرۇپ،
 ئۆزەڭ كېچىلەپ بولسىمۇ يامۇلغا يەتكۈز .
 يەنە شاڭيۇنىڭ ئۆيىدە مېنىڭ خورجىنىم
 بار . ئۇنىمۇ ئالغاج كەت!

(ئۆزىمۇ ئېتىلىدۇ .)

گۈلەم: قايت! (ۋارقىراپ كېلىپ،
 ئىمىننى گەزگىسىدىن تارتىپ يىقىتىدۇ .)
 لوزۇڭ: ھاي ئەبلەخ! (گۈلەمگە
 يۈگىرەيدۇ .) سۇلتان بۇنى كۆرۈپ
 لوزۇڭغا ھۇجۇم قىلىشىغا كەينىدىن ئەللىك
 بېشى قۇچاقلاپ تۇتۇۋالىدۇ .
 ئىمىن ۋە باشقىلار: ۋاي بارىكالا
 (ئولىشىپ تۇتىدۇ .)

لوزۇڭ: (گۈلەمنى چەتكە سۈرۈپ،
 كەينىگە قاراپ) باغلا، سال كويىزنى!
 گۈلەم قولغا تاياق ئېلىپ ھۇجۇمغا
 ئۆتىدۇ . لوزۇڭ بىلەن بىر ئاز ئېلىشقاندىن
 كېيىن بىر يايى بىلەن ئەللىك بېشى تاياقنى
 ئۇرۇپ چۈشۈرۈپ گۈلەمخاننىمۇ تۇتۇپ
 باغلايدۇ . ئورمان ئىچىدىن ئەھمەت چىقىپ
 بۇلارنى كۆرۈپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ تۇرۇپ
 قالىدۇ .

ئىمىن: (ئەھمەدنى كۆرۈش بىلەن)
 مانا - مانا بۇ ھەم تېپىلدى، تۇتۇڭلار!
 سۇلتان: (ئىلدام بۇرۇلۇپ قاراپ)
 ۋاي، ئەھمەدجان! (ۋارقىرايدۇ) ئەھمەد
 خېلى ئېتىشىپ ئاخىرى قولغا چۈشىدۇ .
 گۈلەم: (غەزەپ بىلەن) ئەي
 زالىملار، ئۆلتۈرۈڭلار مېنى . ئۆلۈمگە
 رازىمەن . بەربىر ئۇ تازنىڭ ئۆيىگە تىرىك
 ئاپىرالماسىلەر .

ئىمىن: (تەنە بىلەن) پاھ، تېخى
 خاتىرجەم بولسىلا خېنىم . ئۇ ھەم مۇنداق
 ئەسكىلەرنى ئۆيىگە يولاتمايدۇ .
 ئەللىك بېشى: ۋاي تېخى، ئۇ
 ئاللىقاچان زىلەمنى ئۆيىگە ئاپىرىپ بولدى
 خېنىم .

سۇلتان: گۈلەمخان، بولدى زارلان-
 ماڭ پايدىسى يوق .
 ئەھمەد: (ئىمىن، لوزۇڭغا كۆز
 ئالايىتىپ) ئامان بولساق كۆرۈشىمىز .
 مۇزىكا × × (ئاھاڭغا كۆچىدۇ .)
 سۇلتان ناخشا ئېيتىدۇ:
 رومالمنى يۇدۇردۇم،
 تال شاخىغا ياپدۇردۇم .
 ئاران تاپقان يارىمنى،

سازلىق تەرەپكە ئاستا مېڭىپ بۇرۇلۇپ
سۇلتانغا قارايدۇ.

گۈلەم:

ئۆرۈلسەم تىكەن ئاللا،

چۆرۈلسەم تىكەن ئاللا.

سەندىن ئۆزگىنى دېسەم،

باغرىمغا تىكەن ئاللا.

ھەر تەرەپتىن «ماڭ - ماڭ!» دېگەن

ئاۋاز بىلەن پەردە چۈشىدۇ.

يايى: (خوپ) ماڭ (سۇلتاننى

ھايدايدۇ.)

سۇلتان:

غانجۇغامدا ئاغامچى،

تۈردىم سالمنى ئانقا.

مېنى دېسەڭ غەيرەت قىل،

كۆڭۈل بەرمىگىن يانقا.

ئاستا مېڭىپ يارغا يېقىنلىشىپ

بۇرۇلۇپ كەينىگە قارايدۇ. گۈلەممۇ ھەم

بەشىنچى پەردە

سەرتتا: (ئاستا ئاۋازدا)

مەن، مەن.

ئانار: (پەنجىرىگە تارتىلغان

رەختنى بىر چەتكە سۈرۈپ) مەن دېگەن كىم

زادى، ئېتىڭىز نېمە؟

سەرتتا: تونالماي تۇرامسىز، ئاۋۇ

ياتقان كىم؟

ئانار: (ياتقان ئەرگە قاراپ)

ئاۋۇما، ئۇ، ئوسمان.

سەرتتا: ۋاي بەللى، ئۆزىمىزنىڭ

كىشىسى ئىكەن - دە، مەن ئەخمەتجان!

ئانار: نېمە؟ (كۆكسىنى بېسىپ

داجىيدۇ.)

سەرتتا: نېمە، مەندىن قورقۇۋاتام -

سىز؟

ئانار: ۋىيەي، قورقماي، ئۇ

ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتتىغۇ.

سەرتتا: يالغان گەپ، كىم

كۆرۈپتۇ.

ئانار: نېمىشكە يالغان بولسۇن،

يايى - لوزۇنلار ئۆزلىرى خەۋەر قىلىپ

ھەتتا نەزىر - چىراغلىرىنى بېرىپ بولدى.

ئوسمان ئويغىنىپ تىڭشايدۇ.

سەرتتا: ئاۋۋال ئىشىكنى ئېچىڭ،

مەن ئۆيگە كىرگەندە كۆرۈپ ئىشىنەرسىز.

تاغاملارنىڭ ئۆيى قالايمىقان كۆرۈنىدۇ.

ئوسمان: (ئورنىدىن دەس تۇرۇپ)

كىمۇ ئۇ (پەنجىرە تۈۋىگە كېلىدۇ.)

سەھنە: ئانارخاننىڭ ئۆيى، ئۆي

ناھايىتى ئاددىي، بىر بۇلۇڭدا كونا ساندۇق،

ئۈستىگە تىزىلغان ئورۇن - كۆرپىلەردىن

ئۆزلىرى ئىشلىتىپ قالغان قىسمى

چۈگۈلۈپ تۇرىدۇ.

تامدىكى قوزۇقلاردا ئاددىي ئۆي

ئەسۋاپلىرى، قاپاق چۆمۈچ، ماتا لۆڭگىلەر

ئېسىقلىق تۇرىدۇ.

يېرىم كېچە، ئۆينىڭ باققا قارىتىپ

ئېچىلغان پەنجىرىسى بىلەن ئىشىكلەر

مەھكەم ئېتىلگەن، بىر بۇلۇڭدا

چىراغپايدىكى جىن چىراغ غۇۋا يېنىپ

تۇرىدۇ.

ئۆينىڭ بىر چېتىدە بىر ئەر ئىككىنچى

چېتىدە ئىككى ئايال چالا يېشىنگەن ھالدا

ئۇخلىشىپ ياتىدۇ.

ئۆي ئىچى جىمجىت، يىراق جايلاردا

چىلاۋاتقان توخۇلارنىڭ ئۈنى بىلەن يېقىن

بىر جايدا قاۋىغان ئىت ئاۋازى ئاڭلىنىپ

تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

پەردە ئېچىلىش بىلەن مۇزىكا بىر ئاز

بېسىلىپ ئانار ئويغىنىپ، تولغىنىپ ئىت

ئاۋازىنى ئاڭلاپ ئىلدام يېنىنى كۆتۈرۈپ

تىڭشايدۇ.

سەرتتا: (پەنجىرىدىن ئېھتىيات

بىلەن) ئانارخان ئاپا! (ئاۋاز)

ئانار: ۋىيەي قايسىڭلار (ئورنىدىن

تۇرۇپ، پەنجىرە تۈۋىگە بېرىپ) كىم بۇ.

ئانار: ۋاي تاڭهي، مەن «ئەخمەت-جان!» دەيدىغۇ.

سەرتتا: ئوسمان ئاكا، سالامەتمۇ سىز.

ئوسمان: (خۇشاللىق بىلەن) ھوي، ئەخمەتجان، ئەخمەتجان تىچمۇسەن ئۇكا، ھەدە ئاچ - ئاچ، بول ئىشكىنى ئاچ! ئانار: (ھودۇققان ھالدا تەمتىرەپ قالدۇ.)

ئوسمان: توختا - توختا، پەنجىردە-نى ئاچايلى (دەررۇ پەنجىرىنىڭ كىشىكىنى تارتىپ ئېچىپ يۇقىرى كۆتۈرىدۇ.) سەرتتىن ئەخمەتجان سەكرەپ چۈشىدۇ، ھەجەرمۇ ئويغىنىپ كېتىدۇ.)

ئوسمان: (ئىلدام ئەخمەتجاننى ئۆزىگە تارتىپ) قېنى ماڭا قارىغىنا. ئاياللار ئەجەبلەنگەن ھالدا قاراپ قالدۇ. ئەخمەتجان: (باش كۆتۈرۈپ كۈ-لۈمسىرەپ) ھە، مانا ئەمدى ياخشى قاراڭلار!

ئوسمان: مانا - مانا، تاق شۇنىڭ ئۆزى، كەل باغرىم (قۇچاقلايدۇ.) ئانار: ۋاي توۋۋا (كۆكسىنى تۈتۈپ تۈرۈپ قالدۇ.)

- ھەجەر دەس تۈرۈپ يۈگۈرەپ كېلىپ ئانارخانغا چىرمىشىۋېلىپ ئەخمەتجانغا قاراپ تۇرىدۇ.

ئەخمەت: (ئوسماندىن بوشاپ، ئانارخانغا قاراپ) قانداق ئەھۋال-ڭلار، ھەجەر قىز ياخشى تۇرامسىز؟

ئانار: ئاھ، جېنىم بالىلىرىم (ئەخمەتنى قۇچاقلاپ باش - كۆزىنى سىلاپ يىغلايدۇ.)

ھەجەر: ئاھ، ئاكام (يۈگۈرەپ كېلىپ ئۇن سېلىپ يىغلايدۇ.)

ئەخمەت: (ئاناردىن بوشاپ ھەجەر-نىڭ بېشىنى سىلاپ تۈرۈپ) يىغلىماڭ، سەۋرى قىلىڭ!

ئانار: ۋاي جېنىم بالىلىرىم، سۇلتانمۇ تىرىك بولغاندا مۇشۇنداق كېلىپ قالاردى.

ئەخمەت: (چۆچۈگەندەك) نېمە،

سۇلتان ھايات ئەمەسمىكەن؟ ئانار: ياق (يىغلاپ) ئۆلۈپ كەتتى.

ئەخمەت: (ھەجەرنى بەزلەپ، ئۆزى ئولتۇرۇپ، باغرىغا بېسىپ) يىغلىماڭ، ھەجەر قىز يىغلىماڭ، يالغان گەپ، ئۆلمىدى.

ئانار: (قاتتىق يىغلاپ) ۋاي ئۆلۈپ كەتتى بالام، ۋاي، باغرىم ئۆلۈپ كەتتى، مەن ئۆز قولۇم بىلەن كۆمدۈم.

ئوسمان: (تەسەللى بېرىپ) ھەدە بولدى، بىر ئاز ئۈنۈڭنى باس، قېنى ئولتۇرايلى، تاڭ يېقىنلىشىپ قالدى. (ھەممە سۆزسىز ئولتۇرۇشىدۇ.) يىغىلار بىر ئاز بېسىلىدۇ. ھەجەر ئەخمەتنىڭ تىزىغا بېشىنى قويۇپ، دۈم يېتىپ يىغلايدۇ.

ئەخمەت: (ئۇنىڭ بېشىنى سىلاپ ئولتۇرۇپ) بۇ يالغان گەپ دەپسەم ئۆزەم كۆمدۈم دەيسىز، قەبرىسى قەيەردە؟

ئانار: (ئۆپكىدەپ تۈرۈپ) گۈك-رەتمىنىڭ يېنىدىكى دۆڭدە.

ئوسمان: قەدەم جايى دېگەن ئۇۋانىڭ ئۈستىدە، ھەممە (توختاپ قالدۇ.)

ئەخمەت: ھە، ھە، توختاپ قالدۇ-ئىزغۇ.

ئوسمان: (بېشىنى ئېغىتىپ) بۇنى باشتىن سۆزلەش كېرەك.

ئەخمەت: ھە، ھە، سۆزلەڭ، مەنمۇ شۇنى ئاڭلىسام بولاتتى.

ئوسمان: (ئاياللارغا قاراپ قويۇپ) بىراق.

ئانار: سۆزلە، سۆزلە، بىزدىن قورقۇۋاتامسەن.

ئوسمان: بىرقانچە يوشۇرىدىغان جايلىرى بار ئىدى.

ئانار: بولدى، بولدى ئۇلارنى مەنمۇ بىلىمەن، زىنەلباقى ھەجەربۇۋىگە دەپ ئىككى دانە ماتا يەنە بىر نەرسىلەرنى بەردى.

ئوسمان: ھە، ئەمىسە، باشقىنى ياخشى سۆزلىدى. سۆزلەي، سىلەر سۆز

ئارىلىماي تىگشاڭلار. - ھەممە خوپ دەپ كۆز ياشلىرىنى ئېتىپ تىگشايدۇ.
 ئوسمان: سىلەر تۇتۇلغاندا بىز زىنەل ئاكام ئىككىمىز كەلسەك يېڭى ئېلىپ ماڭغان ئىكەن. شۇ يەردىنلا سۇلتاننى قۇتقۇزۇش يولىغا چۈشۈپ ماڭدۇق. چوڭ يولغا چىققاندا ئۆمەر ئۇرۇشۇپ قالدى. ئۈنمۇ قايتۇرۇپ گۈكسەتمىگە بارغاندا بىز بۇرۇلۇپ ئالتۇنغا باردۇقتە بىر ئات، بىر جۇگا شالۋۇر، بىر تىزىق قوڭغۇراق تېپىپ بۇلارنىڭ ئالدىدا كېسىلگەن يارغا بېرىپ جايلاشتۇق. زىنەلباقى يار ئىچىدە بىر ئۆڭكۈرگە كىرىپ، جۇگىلارنى تەتۈر كىيىپ قوڭغۇراقنى بەلگە باغلاپ ئولتاردى. بىز ئىككى چەتكە جايلاشتۇق. چاقماقتا ئوت ياندۇرۇپ دالدا يەرگە قالاپ قويدۇق. بىر تۇتامدىن چىخ قولىمىزدا قارشىپ تۇردۇق. كۆز باغلىنىپ رەسمىي قاراڭغۇ چۈشكەندە ئۇلارمۇ يېتىپ كەلدى. باش تەرەپتە ئۆمەر بار ئىدى. ئۇ گەپسىز ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇ چەتكە چىقاي دېگەندە مەن چىققا ئوت يېقىپ يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىقىپ تۇسىدىم. يايى چىپ توختاپ قالدى. دە، ۋاقىراپ «ئەيتال كۇرسى» نى ئوقۇشقا باشلاپ «سۇ - سۇ» دەيتتى. مەن ئالغا مېڭىشىم بىلەن يايىمۇ كەنگە ياندى. ئۇ تەرەپتە ئۆمەرنىڭ ئوتى پەيدا بولدى، يايى تەمتىرەپ قالدى. شۇ ئارىدا جاراڭ - جۇرۇڭ قىلىپ زىنەل چىقىشى بىلەن ئات ئۈركۈپ يايىنى يەرگە باغرىچە ئۇردى.

ھەممە: ئۇھ، ئۇھ، ئۇھ.
 ئەھمەت: سۇلتانچۇ.
 ئوسمان: توختا، ئۇ باغلاقتا. يايى ھۇشىسىز يېتىپ قالدى. بىز يۈگۈرۈشۈپ كەلدۇقتە، سۇلتاننى يايىنىڭ ئېتىغا مىندۈرۈپ، ئۆز ئاتلىرىمىزنىڭ يېنىغا كەلدۇق. ھەش - پەش دېگۈچە جاڭگالغا كىرىپ كەتتۇق. ئۇ يەردە كويىزا چىقىلىپ سۇلتان بوشىدى. يايىنىڭ بۆكتۈرگەن خورجۇنىنى ئاقتۇرساق تازا ياخشى بەقەسەن چاپاندىن تۆت دانە، ئىككى دانە سىماۋا پەشمەت، يەتتە دانە ماتا چىقتى. ئۇنىڭ

تېگىدىن بىر ياغلىققا ئورالغان بىرقانچە ياچەن پۇل چىقتى.
 ئەھمەت: ۋاي بەللى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى يايىلارنىڭ بىزگە ئوخشاش كەمبەغەللەرنىڭ پۇت - قولىنى باغلاش ئۈچۈن بەرگەن پارىلىرى - دە.
 ئوسمان: ھە، شۇنداق بولماي، ئاندىن چاپانلاردىن ئىككىسىنى كىيىكۈزدۇق. پۇلنى يانچۇقىغا سېلىپ يايىنىڭ ئېتىغا مىندۈرۈپ يولغا سالدۇق.
 ئەھمەت: (خۇشاللىق بىلەن) مانا ھايات دېگەن شۇ ئەمەسمۇ. (ئىلدام تۇرۇپ كېتىدۇ.)

ئانار: ياق، بالام توختا، ئايىقى بار. (ئوسمانغا قاراپ) سۆزلەپ بەرگىن.
 ئوسمان: (كۈلۈمسىرەپ ئانارغا بىر قارىۋېلىپ) ماقۇل، (ئەھمەتكە) قېنى ئولتار.
 ئەھمەت: قېنى سۆزلەڭ (ئولتۇردى.)

ئوسمان: شۇ كۈننىڭ ئەتىسى مەلىدە «كېسىلگەن ياردا يايىغا ئالۋاستى يولۇقۇپ ئاتتىن ئېتىپ تاشلاپتۇ، سۇلتاننى ئېلىپ كېتىپتۇ» دېگەن پاراڭ پۇر كەتتى ھەم شۇ كۈندىن باشلاپلا يارنىڭ ئىسمى «يامانىار» ئاتىلىپ قالدى.
 ئەھمەت: ۋاي بەللى، ئەمدى «يامانىار» دەيدىكەنمىزدە.

ئوسمان: ھە، شۇنداق، بۇ توغرىدا لىق زىنەل قوشاقمۇ قېتىۋالدى.
 ئەھمەت: (قىزىقىش بىلەن) نېمە دەپ.

ئوسمان:
 يامان يارنىڭ نېرسىدىن،
 جىرغىلاڭنىڭ نېرسىدىن.
 ئۈنمىگەن چىخ تۈۋىدىن،
 تۆرەلمىگەن توشقان چىقتى.
 يوتىسىغا چوماق بىلەن بىر ئۇرسام،
 كولىمىغان ئورغا چۈشتى،
 ئالتە پاتمان يېغى چىقتى،
 يەتتە پاتمان چاۋسى.
 قىشتىن بېرى يەۋاتىمىز،

كەلگەندە قوغلاپ كېلىپ قالدى. بىر يادىن ئۆزەمنى دەرياغا ئاتتىم - دە، قۇتۇلدۇم. مانا مېنىڭ ئۆلدى خەۋىرىم شۇنىڭدىن چىقتى.

ئوسمان: ھە، بۇلار يالغان ئېيتىمىدىغان ئىكەن. (ئەتراپقا قاراپ) ھوي، ۋاخ بولۇپ قاپتۇ، چىقاي ئىزدەپ كىرىپ قالمىسۇن، بىر ئايلىنىپ كىرىمەن (چىقىپ كېتىدۇ).

ھەجەر: چوڭ ئاپا، مەن چايغا ئوت ياقايمۇ؟

ئانار: ھە، ھە، شۇنداق قىل جېنىم قوزام، مەن مەيەرلەرنى بېسىقتۇرۇۋالاي. ھەجەر چىقىپ كېتىدۇ.

ئانار: (ئىشلەپ تۇرۇپ) بالام تاغاكلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

ئەھمەت: ياق، راستلا ئۇلارنىڭ ئۆيىدە نېمە ئىش بولمىۋاتىدۇ. قارىسام قالايمىقان، ئاندىن بۇ يەرگە كەلدىم.

ئانار: (ئويلىنىپ تۇرۇپ ئاخىر) توي بالام، توي.

ئەھمەت: نېمە توي. ئانار: چىمەننى بايغا بەرمەك بولۇۋاتىدۇ.

ئەھمەت: (چۆچىگەندەك) نېمە (تۇرۇپ قالىدۇ).

ئانار: ۋاي خۇدايىم، تەڭشەلمىگەن ئالەم، نېمە دېگىنى بولىدۇ، دەيسەن بالام.

ئەھمەت: تاغام ماقۇل دەپتۇما، چىمەنچۇ؟

ئانار: ياق، باي بۇلارنى بەك قىيىندى، ئاخىر ھاشىمنى يامولغا سولماق بولغاندا ئىلاجىسىز ماقۇل دېدى.

ئەھمەت: نېمە، قىزىڭنى بەرمىدىڭ دەپ سولامدىكەن.

ئانار: ۋاي جېنىم بالام باي دېگەندە ئار - نۇمۇس، ئىنساپ، مەھر - شەپقەت دېگەن نەرسە زادىلا بولمايدىكەن. بۇلارنىڭ ھەممە قىلمىشى يۈزسىزلىك، ھىلىگەرلىك ئىكەن. بىچارە ھاشىمنى يالغاندىن تاق گېلىغىچە قەرزگە بوغۇپ ئاپتۇ.

ئەھمەت: شۇنىڭ ئۈچۈن باي

ئەھمەت: شۇنىڭ ئۈچۈن باي

ھېلىمۇ بار ئەڭ ياتىسى - دەپ. ئەھمەت: پاھ، نېمە دېگەن كېلىشكەن - ھە. (ھەممىسى باش ئىغىتىشىپ تەستىقلىيدۇ).

ئوسمان: دېمە، بۇ ۋەقە ئۆتۈپ ئۈچ كۈندىن كېيىن دەريادا بىر ياش بالا ئېقىپ ئۆلۈپتۇ، ئىگىسى چىقمايۋاتقىدەك. مۇشۇ سۇلتان بولۇشى كېرەك دېگەن سۆز تارقالدى. بۇنى ئاڭلاپ زىنەل ئىككىمىز ھارۋا ئېلىپ بارساق باشقا بىر بالا. ھەجەر دەس تۇرۇپ كېتىدۇ. ئانار چۆچىگەندەك ئىلدام ئوسمانغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ.

ئەھمەت: (ئالدىراپ) ھە، ھە.

ئوسمان: زىنەل بۇنى سۇلتان دەپ ئاپىرىپ كۆمىمىز. ئىزدەش بېسىلىدۇ دېدى. خوپ دەپ ئەكىلىپ كۆمدۈك، شۇ.

ھەجەر: ۋاي ئاكام! (يىغلايدۇ).

ئانار: ئاھ، بالام! (ئوڭدسىغا ئۆرۈلۈپ يىقىلىدۇ). سۈۋت ئۆزگىرىپ، ئۆي يورۇيدۇ. ھەممە ئانارغا ئولۇشۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ يۆلەپ تۇرىدۇ.

ئوسمان: ھەجەر قىز سۇ، سۇ ئەكىلىڭ!

ھەجەر: (ئىلدام چىقىپ سۇ ئەكىرىپ ھەم يۈزىگە چاپىدۇ).

ئانار: (سەسكىنىپ كۆزىنى ئېچىپ، ئەتراپقا قاراپ ئاستا ئوسمانغا) سەن نېمە ئۈچۈن ماڭا ئېيتىمىغان؟

ئوسمان: بولمايتتى. خاتىرجەم بولۇپ قالاتتىڭ. ئۇلار يەنە ئىزدەيتتى.

(ئەھمەتكە قاراپ) ھوي راستلا سېنىمۇ ئېقىپ ئۆلدى دېگەنغۇ.

ئەھمەت: راست، مەن زىندانغا چۈشۈپ تۆت ئايدىن كېيىن ئۈچ كىشى بىر قاچتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە زوجىڭسىي دېگەن يېقىن ئاغىنەمۇ بار ئىدى. مېنى جىق زورلىدى. مەن قورقۇپ ئۈنىمدىم. ئۇ ماڭا بىر ئىكەك، بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى. ئانار: بىر كەكنى تاشلاپ كەتتى.

ئەھمەتمۇ كېلىپ قۇچاقلىشىپ
كۆرسىتىدۇ. (

ئانار: ۋاي جىگەرىم بالام! (دېيىد-
شىگە سۇلتان ئەھمەتتىن بوشاپ ئانارغا
ئېتىلىدۇ.) ئانار سۇلتاننى قۇچاقلاپ باش
كۆزىنى سىلاپ يىغلايدۇ. ھەجەر تامغا
يۆلەنگەن پىتى يىغلايدۇ. ھەجەر تامغا
يۆلەنگەن پىتى داڭقىتىپ مىدىرلىماي قاراپ
تۇرىدۇ.

سۇلتان: (ئاناردىن بوشاپ «ھە-
جەرقىز» دېيىشىگە ھەجەر «ئاد، ئاكام!»
دەپ ئېتىلىپ كېلىپ، قۇچاقلاپ يىغلايدۇ.
سۇلتان ئۇنىڭ باش - كۆزىنى سىلاپ
بەزلەيدۇ.) ئەھمەت سۇلتانغا يېقىنلىشىپ
خەنزۇنى ئىشارە قىلىپ) بۇ كىم؟
سۇلتان: مېنىڭ شىركىم،
ئىككىيلەن بىللە تۆمۈرچىلىك قىلىمىز، بۇ
ھەم غۇلجا تەۋەسىدە قاچقۇن.

خەنزۇ: (ئەھمەتكە يېقىن كېلىپ)
ھە، ھە، سەن مەندى بىلمەيدۇما ئەھمەت
ئەجەبلىنىپ قاراپ قالىدۇ. ئانار، ھەجەر
بىر ئاز بېسىلىپ بۇلارغا قارىشىپ تۇرىدۇ.
خەنزۇ: (سۇلتانغا) بۇ ئەخمەتى
مەندىن ئاداشما، مەن بىلدى. شۇ مەندى
بىلگەن يوخما. بىز يامولغا بىر ياتتى. مەن
قاشتى، يوقالدى ئەمەسم.

ئەھمەت: نېمە (ئەجەبلىنىپ
قارشىغا) خەنزۇ كۆز ئەينەك، چاچلىرىنى
قولغا ئېلىپ)

خەنزۇ: قاراپ باقە.
ئەھمەت: زوجىڭ سەي! (ۋارقە-
رايدۇ.)

زوجىڭ سەي: لاسما - لاسما.
تاپتى - تاپتى.

ئەھمەت: كەل كۆرۈشىمىز.
(قۇچاقلايدۇ.)

پەردە چۈشىدۇ.

بولىدۇ - دە.

ئانار: شۇنى دە بالام. يە ئىشلىمىد-
سە، ئۆمرىدە بىر كەتمەن چاپمىسا، ئەل
يېمىگەننى يەپ ئەل كىيىمىگەننى كىيىپ يەنە
قانداق بايلىقى كۆپىيىدۇ دەيسەن.
ھەجەر: چوڭ ئاپا، ئىشىككە بىرى
كەلدى. رەم ئاچمەن دەيدۇ.

ئانار: ۋاي جېنىم بالام باشلاپ
كىر. سۇلتان ئاكاڭغا ھەم ئەھمەت
ئاكىلىرىڭغا رەم ئاچتۇرمىز. ھەجەر ئىلدام
چىقىپ كېتىدۇ. ئانار چالا قالغان ئىشلارنى
ئالدىراپ قىلىپ تۇرۇشىغا ئىشىكتىن بىر
خەنزۇچە ئۇزۇن چاپان، بېشىغا سەككىز تالا
بوك كىيىگەن، ئۇزۇن بىر ئۆرۈم چېچى
بار، كۆزىگە كۆز ئەينەك تاقىغان، بىر كۆك
لاتىغا ئورالغان بوپىنى بېلىگە ئىلغان خەنزۇ
بىلەن ئۈستىگە كولا جەندە كىيىپ، بېلىگە
بىر قاپچۇقتا رەم ئىچىش كىتابىنى باغلىغان
ئۇزۇن قارا چاڭگال ساقال، چاچلىرى
مۈرىگە چۈشكەن بىر قەلەندەر سالام بېرىپ
كىرىدۇ. كەينىدىن ھەجەر كىرىپ ئىشىك
تۈۋىدە تۇرىدۇ. ئەھمەت، ئانار ئەجەبلەنگەن
ھالدا خەنزۇغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ.
كىرگۈچىلەرمۇ ئەجەبلىنىپ تۇرۇپ قالىدۇ،
ئاخىر

قەلەندەر: ئەھمەتجان! (ۋارقىراي-
دۇ.)

ئەھمەت: (دەررۇ يېنىدىن پىچ-
ياقنى سۇغۇرۇپ، ھۇجۇمغا تەييارل-
نىپ تۇرىدۇ.)

خەنزۇ: ۋەي - ۋەي، تاتا، تاتا
(كېلىپ سۇلتاننىڭ بېشىدىكى كولا ۋە چاچ
ساقاللىرىنى سىرىپ ئېلىپ) قاراپ باقە،
بۇ سەندى ئاداشما:

ئەھمەت: (ئاجايىپ ئۆزگىرىپ،
لاسسىدە بوشاپ، قولدىكى پىچاق يەرگە
چۈشۈپ كەتكەننى تۇيما قاراپ قالىدۇ.)

سۇلتان: جېنىم دوستۇم، ھاياتمۇ
سەن (قوللىرىنى كىرىپ يېقىنلىشىشىغا

ئالتىنچى پەردە

سەھنە: نادىر باينىڭ ئۆيى. يەنى يېڭى خوتۇن ئۈچۈن تۈزۈلگەن ئۆي بولۇپ، تۆردىن ئىشىك تۈۋىگىچە سېلىنغان گىلەم كۆرپىلەر بىر بۇلۇڭدا بوگۈلۈك ئالدىغا ئارتىلغان تاۋار كۆشۈگە، ئۆي تۆرىدە باغقا قاراپ ئېچىلغان چوڭ پەنجىرىنىڭ ئىككى يېنىغا ئېسىلغان كەشتىلىك لۆڭگىلەرنىڭ بىرسىنىڭ ئۈستىدە چىرايلىق ساپلانغان بىر قامچا، ئىككىنچىسىنىڭ ئۈستىدە كۈمۈچ ساپلىق پىچاق غىلاپ بىلەن ئېسىقلىق تۇرىدۇ.

يېڭىدىن كەچ كىرىپ ئۆي بىر ئاز قاراڭغۇلاشقان، ئەتراپ جىمجىت، يالغۇز گۈلەمخان يالاڭ ئاياغ، تۆشلىرى ئوچۇق، چاچلىرى چۇۋۇلغان، سەۋدايى مىسالى، ئىشىك تۈۋىدە تۆرگە قاراپ تۇرغان ھالدا پەردە ئېچىلىدۇ.

مۇزىكا كۈچىيىدۇ. X X (ئاھاڭدا) گۈلەم ئاستا مېڭىپ كېلىپ، كۆشۈگىنى قايرىپ بىر ئاز قاراپ تۇرۇپ، پەنجىرە تەرەپكە ماڭىدۇ. پەنجىرىدىن سىرتقا بىر ئاز قاراپ، كىلتاڭنى تارتىپ پەنجىرىنى كۆتۈرۈپ ئېچىپ، قايتا بېسىپ قويۇپ، قوزۇقتىكى پىچاقنى كۆرۈشى بىلەن ئىلدام قولغا ئالىدۇ - دە، ئۇياق - بۇ يېقىغا قاراپ قويۇپ، كۆكسىگە بېسىپ تۇرۇپ ئاجايىپ ئۆزگەرگەن ھالدا بوشراق ئاۋازدا ناخشا ئېيتىدۇ:

مەن ئۆلەرمەن، مەن ئۆلەرمەن،
يولدا قويماڭلار مېنى.

يولدا قويساڭلار قويۇڭلار،
چۆلدە قويماڭلار مېنى.

مەن ئۆلۈپ تۇپراقتا ياتسام،
كىم مېنى ياد ئەيلىسۇن.

دوستلۇرىم غەمكىن بولۇپ،
دۈشمەنلىرىم شاد ئەيلىسۇن.

ئىخلىم: (ناخشا ئاخىرلاشمايلا

قولدا ياندۇرۇلغان شامنى كۆتۈرۈپ كىرىپ گۈلەمنى كۆرۈشى بىلەن ئاجايىب تەسىرلەنگەن ھالدا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ. ناخشا تۈگىشى بىلەن) ۋايىيەي، گۈلەمخان، سىز بۇ يەردە ئىكەنسىزغۇ، (ئىخلىم شامنى بىر جايغا قويۇپ ئىھتىيات بىلەن ئەتراپقا قاراپ، گۈلەمگە يېقىن كېلىپ) بولۇڭ، تويچىلارنىڭ كېلىش ۋاقتى يېقىنلىشىۋاتىدۇ. دەيىۋىنىڭ سۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالدىڭىزمۇ؟

گۈلەم: (ئىخلىمگە تىكىلىپ قاراپ) نېمىگە بولۇڭ دەيسىز.

ئىخلىم: ھازىرلىق كۆرمەمسىز؟

گۈلەم: مانا مەن تەييارغۇ، باشقا نېمە بار دەيسىز، بىراق (توختاپ قالىدۇ.)

ئىخلىم: ھە، ھە، سۆزلەڭ.

گۈلەم: سۇلتانلارنىڭ بۇ يەرگە كىرىشىگە كۆزۈم يەتمەيۋاتىدۇ.

ئىخلىم: ھوي، دەيىۋى ئېيتتىغۇ، ئاۋۋال ئۇلار چىمەننى قاچۇرىدۇ. ئاندىن چىمەننىڭ ئورنىدا قىز بولۇپ كېلىدۇ.

گۈلەم: توختاڭ، ئۇ يالغۇز كىرىپ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرەرمىكىن دەيمەن.

ئىخلىم: قويۇڭە باشقىلارچۇ، بايا باغنىڭ تۆرىدە بىر تام ئۆرۈلگەننى بىلىڭىزمۇ؟

گۈلەم: (ئالدىراپ) ياق، ياق، شۇنداق بولدىمۇ؟

ئىخلىم: ھە، ئۇ تام ئۆزى ئۆرۈلدى دەمسىز.

گۈلەم: (جانلىنىپ) بولدى، بولدى. ئەمدى كۆڭلۈم ئىمىن تاپتى، كېلىڭ ھەدە، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ ئالايلى. (قۇچاقلايدۇ) سىلەرنىڭ ياخشىلىقلىرىڭلارنى ئۆلسەممۇ ئۇنۇتمايمەن،

رازى بولۇڭلار!

ئىخلىم: (يىغلاپ) ۋاي، قېرىندە-
شىم، ئاق يوللۇق بولۇڭلار. (بوشاپ
تۇرۇشىغا سىرتتىن يىراقتا يۆلەن ئاۋازى)
ئىخلىم: (چۆچۈپ) ۋاي، ئەنە توي
كېلىۋاتىدۇ. بولۇڭ، يوشۇرۇنۇڭ.

گۈلەم: نېمىشكە يوشۇرۇناتتىم.
ئىخلىم: ۋاي قىززىقۇسىز، ھازىر
بىر توپ ئەرلەر كېلىدۇ. بۇ ئۆيدە بەزمىمۇ
بولارمىكىن.

گۈلەم: ۋاي تېخى، شۇنداقمۇ گەپ
بارمۇ.

ئىخلىم: سىز توي قائىدىلىرىنى
كۆرمىگەندە. تا خەقلەرگە قىز بىلەن باي
يالغۇز قامغۇچە كۆرۈنسىڭىز بولمايدۇ.
بولۇڭ، بۈگۈلۈك ئاستىغا كىرىڭ. ئۆلەن
يېقىنلىشىپ ئاي - ھاي دېگەن چوقانلار.
ئىخلىم: (ئالدىراپ) مانا،
مانا كەلدى، بولۇڭ (گۈلەمنى ئىتتىرىپ
بۈگۈلۈك ئاستىغا يوشۇرۇنۇپ) خەير،
ئامان بولۇڭلار. (چىقىپ كېتىدۇ.)

ۋاراڭ - چۈرۈڭلار بىلەن ئىمىن ھەم
باي باشلىق بىرقانچە ياشلار داپ -
دۇمباقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ كىرىپ
كېلىدۇ. ھەممە قائىدە بىلەن ئولتۇرۇشقان.
دىن كېيىن دۇئا قىلىشىپ بولۇپ: «ۋاي
مۇبارەك بولسۇن! خۇدا مۇبارەك
قىلسۇن!» دېيىشىپ چوقۇرىشىدۇ. باي
ئىشىك تۈۋىدە ئۆرە تۇرۇپ، ھەممىگە
«رەھمەت، ئېيتقىنىڭلار كەلسۇن!» دەپ
مەغرۇرلۇق بىلەن كۈلۈمسىرەيدۇ.

ئىمىن: باي ئاكا، ئەمدى قالغان
قائىدىلەرنىمۇ ئۆز يولىدا ئۆتكۈزۈشىمىز
كېرەككۇ دەيمەن.

كۆپچىلىك: ھە، ھە، ھە شۇنداق
بولماي.

باي: ھەممە ئىختىيار ئوتتۇز
ئوغۇلدا.

پاششاپ: (تايىقىنى ئالقىنىغا

ئۇرۇپ قويۇپ) باي ئاكا، ياغلىق تەيياردۇ.
باي: بار، بار. (يانچۇقىنى
ئاختۇرىدۇ.)

پاششاپ: (دەس تۇرۇپ) «ياپىد-
رىم!» (باينىڭ ئالدىغا كېلىپ، ياغلىقنى
ئالدى - دە،) قېنى قايسىڭلار
چىگىسىلەر.

ئىمىن: بولدى، بولدى،
ئۆزەڭ چىگە. «ھە، ھە، سەن ياخشى!»
دېگەن ئاۋازلار.

پاششاپ: خوپ ئەمىسە (تايىقىنى
قولتۇقىغا قىسىپ تۇرۇپ چىگىشكە
باشلايدۇ، يېنىدا تۇرغان بىرسى ئاستا
تايىقىنى تارتىدۇ. پاششاپ تۈيۈپ قېلىپ
ئىلدام قاراپ) دات! بەگلىرىم پاششاپنىڭ
ئىتىشى ئوغۇرلىماقچى بولغان ئوغرى
تۇتۇلدى. (كۈلكە)

ئىمىن: بۇنىڭغا ئىناۋەتلىك ئىككى
شەھىد كېرەك.

پاششاپ يېنىدىكىلەر: مانا، مانا
بىز قازى ئالدىدا توغرىلىق بىلەن
شاھىدلىقنى بىلدۈرەلەيمىز.

ياشلاردىن بىرى: بولىدىغان
گەپ، بۇنى قازى بېگىم داڭزىغا ئېلىپ
قويسۇن.

ھە، ھە شۇنداق قىلسۇن دېگەن
ئاۋازلار. سىرتتىن يىراقتا يۆلەن ھەم
قىزنىڭ يىغا ئاۋازى، مانا، مانا كەلدى
دېگەن ئاۋازلار بىلەن ئىشىك تۈۋىدە
ئولتۇرغانلاردىن بىرقانچىسى ئورە تۇرۇشۇپ
كېتىدۇ.

ئىمىن: ھە، پاششاپ تەييار
بولدىمۇ؟

پاششاپ: تەييار تەخسىر، كەسىلە
باي ئاكا، (باينىڭ بوينىغا ياغلىقنى
سالدى. باشقىلار «ۋاي ئىشىككە ئوت
ياقايلى، ئوت ياقايلى دېيىشىدۇ.)
بىرقانچەيلەن «مانا بىز ياقىمىز» دەپ
يۈگۈرۈشۈپ چىقىپ كېتىدۇ.

بولسۇن ئامىن!

(ھەممە قوزغىلىدۇ، دۇئادىن كېيىن قايتىشقا ھەرىكەت قىلىشىدۇ.)

باي: ھاي ئوتتۇز ئوغۇل (ئىمىنغا قاراپ) ئىمىن ئاخۇن ئوتتۇز ئوغۇلنى مېھمانخانغا باشلايلى، بىر ئاز بەزمە قىلىمىز.

«ۋاي رەھمەت، بولىدۇ» دېگەن ئاۋازلار.

ئىمىن: خوپ، قېنى ئوتتۇز ئوغۇل، يۈرۈڭلار! (چىقىپ كېتىشىدۇ، باي ھەم كەينىدىن چىقىپ كېتىدۇ. گۈلەم ئاستا بېشىنى چىقىرىشىغا يەڭگىلەر كۈلۈشۈپ كىرىپ كېلىدۇ، گۈلەم يەنە يوشۇرۇنۇۋالىدۇ.)

1 - يەڭگە: چاپسان تۈزەيلى.

(كۈشەككە ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ، ئىككىنچى يەڭگە كىرىپ بىر ئازدىن كېيىن بىرى يېنىپ چىقىپ قىزنىڭ قولىغا بىر نېمىلەرنى دەپ قايتىدۇ. يەڭگىلەر: «خۇدا، ئاقىۋىتىڭلارنى بەرسۇن، قوش - قوش ئوغۇللارنى بەرسۇن! دېيىشىپ چىقىپ كېتىشىدۇ.)

قىز بېشىدىكى ياغلىقنى پىقىرتىپ تاشلاپ ئىلدام پەنجىرىگە كېلىپ، ئىشكىنىڭ ئوچۇقلىقىنى كۆرۈپ ئەتراپقا قارىشىپ گۈلەم يۈگۈرۈپ چىقىپ سۇلتانغا قاراپ تۇرۇپ قالىدۇ.

گۈلەم: ۋىيەي، سۇلتانجان!

سۇلتان: گۈلەمخان (ئىككىسى قۇچاقلىشىدۇ.)

گۈلەم: (يىغلاپ) بارمۇسىز، ھاياتمۇسىز!

سۇلتان: قانداق ئۆزىڭىز سالامەت يۈرەمسىز.

گۈلەم: (سۇلتاندىن ئاجراپ ھەم ئالدىرىغان ھالدا) ياخشى، بولۇڭ ۋاقتىدا قاچايلى!

سۇلتان: توختاڭ! (ئوچىسىدىكى

پاششاپ: (تاياقنى ئالقىنىشىغا ئۇرۇپ) قېنى ئوتتۇز ئوغۇل تەرتىپ تۈزەيلى. (ھەممە تۇرىشىدۇ، باينى كۈشۈگە يېنىغا ئۆتكۈزۈپ، باشقىلار چەتكە داچىپ يول بوشىتىپ، ئىشىككە قارىشىپ تۇرىدۇ. ئۆلەن توختاپ قىزنىڭ يىغىسى بىلەن ۋارۋۇر - جارجور، چوقانلار...)

ئىككى نەپەر ئەر كىشى قىزنى بىر كىگىزگە يۆگەپ، كۆتۈرۈپ كىرىپ ئۆي ئوتتۇرىسىغا تاشلايدۇ. ئۇلارنىڭ چىقىپ كېتىشى بىلەن ئىككى نەپەر يەڭگە كىرىپ، قىزنى كىگىزدىن بوشىتىپ، ئۆرە تۇرغۇزۇپ، كىيىملىرىنى بىر قۇر جۆندەپ، قۇلىقىغا بىر نېمىلەرنى دەپ قويۇپ چىقىپ كېتىدۇ.

پاششاپ: ھە، باي ئاكا، ئەمدى نۆۋەت سىلنىڭ، (ھە، ھە، باشلايلى، باشلايلى دېگەن ئاۋازلار)

باي: (ئاستا مەغرۇرلۇق بىلەن) قىزغا يېقىن كېلىپ ئۆزىگە تارتىپ ھوي، ھوي، مۇنۇ، ياغلىقنى يەش! (قىز تەتۈر قارىۋالىدۇ.)

باي: (سىلكىپ تارتىپ) ھوي بەغەرەز، يەش دەيمەن. (قىز كەينىگە داچىيدۇ.)

باي: (ئالدىغا تارتىپ، قىزنىڭ بېشىغا بىرنى ئۇرۇپ) يەش دەيمەن. (قىز ئىلاجىسىز قالغاندەك قولىنى سوزۇپ يېشىشكە باشلايدۇ.)

ۋاي بارىكالا، ۋاي بارىكالا، مەردانە بولۇڭ دېگەن ئاۋازلار، قىز ياغلىقنى يېشىۋالىدۇ. ۋاي بەللى، ۋاي بەللى دېگەن چوقانلار.

باي: ئەكەل! (ياغلىقنى تاشلىۋېتىپ قولىنى سۆرەپ) ماۋۇ چاپاننى يەش! قىز چاپاننى ھەم چاپسان سالدۇرۇۋالدى. «مانا يارايدۇ، بارىكالا!» دېگەن چوقانلار.

ئىمىن: خەير، ئاقىۋىتىڭلار ئابات

ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ غەزەپ بىلەن ھوي،
ھاياسىز، بۇ يەردە نېمە قىلىپ يۈرسەن
(ماڭىدۇ.)

سۇلتان: توختا، قايت (باينىڭ
مۇرىسىدىن تارتىدۇ.) باي ئىلدام بۇرۇلۇپ
سۇلتاننىڭ پىچاق تۇتقان قولىنى
تۇتۇۋالىدۇ. چېلىشىش باشلىنىدۇ.
يىقىلىپ دومۇلىشىپ كېتىدۇ. گۈلەم ھەم
قاتنىشىپ ئاخىرى باينىڭ بىر تېپىشى
بىلەن ئوڭدىسىغا يىقىلىپ چۈشىدۇ.
پەنجىرىدىن زوجىڭ سەي بىلەن ئەھمەت
سەكرەپ چۈشۈپ باينى تۇتۇپ باغلاشقا
باشلايدۇ.

گۈلەم: (دەس تۇرۇپ، پىچاقنى
كۆتەرگىنىچە تۇرۇپ قالىدۇ. بىر دەمنىڭ
ئىچىدە باينىڭ پۇت - قولى ھەم ئاغزى
باغلىنىدۇ. گۈلەم يۈگۈرۈپ كېلىپ بايغا
پىچاق ئۇرماق بولغاندا زوجىڭ سەي
تۇتۇۋالىدۇ.

گۈلەم: تۇتماڭلار! مەن بۇ قانخور-
دىن ئانامنىڭ ئىنتىقامىنى ئالىمەن!
- ئەھمەت، سۇلتان باينى گىلەمگە
يۆگەشكە كىرىشىدۇ.

زوجىڭ سەي: (گۈلەمگە) ھە،
ھە، توغوتا.
بومايدۇ، مابولدى، گۈلەمخا، جۈر
كېتىدۇ.

ئەھمەت: (بوشاپ) بولدى گۈلەم-
خان، يۈرۈڭ!
گۈلەم: ۋاي، ئەھمەتجان، بارمۇ-
سىز!

ئەھمەت: بار، بار، ئۆزىڭىز
ياخشىمۇ، بولدى، يۈرۈڭ!

گۈلەم: بۇنى قالدۇرساق يەنە
ئىزىمىزغا چۈشىدۇ، ئۆلتۈرۈش كېرەك!
سۇلتان: (بوشاپ) ياق، ئەمدى
پايدا ئالمايدۇ، يۈرۈڭ!
(ھەممە پەنجىرىگە ماڭىدۇ.)
پەردە چۈشىدۇ.

ئايالچە كۆينەكنى سېلىشقا باشلايدۇ.)
سەرتتا «ھەي سەمەت، ئىشىكلەردى-
سى بېكىت، ئىچكەركى قورادا ئادەم
قالمىسۇن!» دېگەن ئاۋاز.
گۈلەم: بولۇڭ (يۈگۈرۈپ كېلىپ
كۆينەكنى سالدۇرۇپ ئالىدۇ.)
سۇلتان: بولۇڭ، تېز يوشۇرۇ-
نۇڭ!

گۈلەم: ياق، ئەمدى يوشۇرۇنماي-
مەن. (ئىلدام كېلىپ بۈگۈلۈك ئاستىدىن
پىچاقنى ئېلىپ ئىشىك كەينىگە ئۆتۈپ
ماراپ تۇرىدۇ.)

سۇلتان: تەگمەڭ، ماقۇلمۇ.
(ئىلدام ياغلىقنى بېشىغا ئارتىپ، تەتۈر
بۇرۇلۇپ، يېنىچە ئىشىككە قاراپ تۇرىدۇ.
باي سىرتتىن يۆتۈلۈپ قويۇپ ئىلدام
كىرىپ سۇلتاننىڭ يېنىغا كېلىشىگە،
سۇلتان ئىلدام بۇرۇلۇپ، ياغلىقنى تاشلاپ
بايغا ھومۇيۇپ قارايدۇ.)

باي: (سۇلتاننى كۆرۈشى بىلەن:
«سۇبھانە ئاللا!» دەپ قالىدۇ.)

سۇلتان: ئەي توشقان يۈرەك،
مۇشۇ ئەھۋالنىڭ بىلەن نېمە ئانچە چوڭ
ئىشلارغا قول ئۇزاتتىڭ. ئەمدى ئۈنۈڭنى
چىقارما! (ياندىن پىچاقنى سۇغۇرۇپ
ئېلىپ) كۆرۈپ قوي، ئاغزىڭنى ئاچساڭ
جېنىڭ بىللە چىقىدۇ.

باي: (تترەپ) بالام... بالام سەن
ھايات ئىكەنسەن، شۈكرى، قوي، قوي
بالام!

سۇلتان: بولدى، لولىلىق قىلما!
باي: قوي بالام، گۈلەمنى ساڭا
بېرەي، مىراسخورۇم بول!

گۈلەم: (ئىلدام كېلىپ) ئەي
ئۇياتسىز ھىلىگەر! باي چۆچۈپ كەينىگە
داچىپ، تترەپ، ھەيران بولۇپ قالىدۇ.
گۈلەم: مېنى بۇنىڭغا بېرىپ،
لوزۇڭغا نېمە دېمەكچىسەن.

باي: (باي ئۆزىنى توختىتىپ

۴۵
 ابرجی نیک ننگی بزم بکام
 قاری کند بولار ز لار که بوز نیا ابرجی ابرجی
 قول قولاق لار که اسلنجی هم اسلنجی
 بادش لار بوجا لار دین ز نجاش
 بر کویک ز قاره نیکه لار بویکار ابرور
 باعق اول مغز لیکه نان دور برکاش
 آرفه نور جاق اش بولار تاش ایگادیم
 تاشغ او فاش کشته قلیغچیم کتاش
 قلشیلن نامعا غنار خلیق تاشور
 قلیدی حقارت دیکه تاشما قلیغچیم
 یارین عبد لودا شلیقین جانقون
 بیجان کیمه ناب خاتون انکون ایگادیم

فاخته

احلیکان با طرف انین بوجا لار جویس
 عا د فرم بیکه ایقندی قانی لار دین بیکه
 کوجا لار بیکه ایقندی قانی لار دین بیکه
 بولار کیمه منظور بولور بیکه ایقندی قانی
 اکیبی اینم بولور دین قانی لار دین بیکه
 ج ز جوعس او ایده بیکه ای ادرش
 یونجی م جاع لار جوعس قانی لار دین بیکه
 بینه فروزه ز نور و قانی لار دین بیکه
 تاشیر مظلوم لار دین بیکه قانی لار دین بیکه
 بار قلاوت ایقندی قانی لار دین بیکه
 مونه ایدور سان جویس بیکه ایقندی قانی

源泉 (布拉克) (维吾尔文) 总 74 期 (قوش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 74-سان

MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

بولاق

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348-نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەتئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ.

国内统一刊号: CN65—1050/1 : مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى:
本刊代号: 58—108 定价: 4.50元 ۋاكالىت نومۇرى: 58—108 . باھاسى: 4.50 يۈەن
ISSN 1005—0876/国外代号: Q1118 چەتئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118

ISSN 1005-0876

9 771005 087006